

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

آئینہ اسلامی

مجلسین محمدی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حج و امت اسلامي

نويسنده:

محسن محمدي

ناشر چاپي:

مشعر

ناشر ديجيتالي:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۱	حج و امت اسلامی
۱۱	مشخصات کتاب
۱۱	اشاره
۱۵	فهرست
۲۵	دیباچه
۲۷	مقدمه
۳۱	آثار و ظرفیت های حج در تقویت امت اسلامی -
۳۱	اشاره
۳۲	حج و امت اسلامی
۳۴	فرایند حج در تقویت امت اسلامی
۳۴	اشاره
۳۴	۱. هم گرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک)
۳۴	اشاره
۳۵	الف) تقویت هویت تمدنی
۳۷	ب) تمرکز بر دشمن مشترک
۳۸	۲. هم گرایی ارتباطی (تقویت روابط بین الملل مسلمانان)
۳۸	اشاره
۳۸	الف) تقویت هویت اجتماعی
۳۹	ب) تقویت سرمایه اجتماعی
۴۰	۳. هم گرایی فقهی (مناسک وحدت بخش)
۴۰	اشاره
۴۲	الف) جمعی بودن
۴۴	ب) ساختارشکن بودن

۴۵	۴. هم‌گرایی اخلاقی (زمینه‌های اخلاقی امت اسلامی)
۴۶	۵. هم‌گرایی اقتصادی (وحدت‌آفرینی ابعاد اقتصادی حج)
۴۸	اثر تقویت امت اسلامی در حج
۴۸	اشاره
۴۸	۱. تقویت قدرت
۵۰	۲. ارتقای امنیت
۵۴	۳. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین‌الملل
۵۵	نتیجه‌گیری
۵۷	حج، تبلیغ دینی و امت اسلامی
۵۷	اشاره
۵۸	تأثیر مکان در شکل‌گیری و پذیرش پیام تبلیغی
۶۲	اهمیت ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی
۶۲	اشاره
۶۴	۱. جایگاه تبلیغ در جهان کنونی و امت اسلامی
۶۵	۲. کارکردهای تبلیغی حج و تقویت امت اسلامی
۶۷	۳. پیشینه ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی
۷۱	ویژگی‌های تبلیغی حج و امت اسلامی
۷۱	اشاره
۷۱	۱. ارتباط غیرزبانی خدا با انسان در حج
۷۳	۲. پتانسیل فرهنگی - تبلیغی نمادها در حج
۷۳	اشاره
۷۵	- نمونه‌ای از ظرفیت‌های تبلیغی نماد در حج
۷۹	۳. بازشناسی و بازبانی هویت دینی و هویت تمدنی
۸۲	نتیجه‌گیری
۸۵	ظرفیت‌های اقتصادی حج و امت اسلامی
۸۵	اشاره

۸۸	نظام اقتصادی اسلام و امت اسلامی
۸۹	اقتصاد اسلامی
۹۳	ظرفیت های اقتصادی حج و امت اسلامی
۹۳	۱. اقتصاد و سیاست
۹۵	۲. اقتصاد و اخلاق
۹۵	اشاره
۹۷	الف) ارتقای عقلانیت اقتصادی
۹۸	ب) تقویت اعتماد اجتماعی
۹۹	ج) توجه به منافع عمومی
۱۰۰	۳. اقتصاد و توسعه
۱۰۰	اشاره
۱۰۰	الف) توسعه گردشگری دینی
۱۰۳	ب) تشکیل بازار مشترک امت اسلامی
۱۰۳	اشاره
۱۰۴	یک - ایجاد زمینه و بستر مناسب
۱۰۴	دو - رفع موانع
۱۰۶	ج) تشکیل اتحادیه های همکاری اقتصادی
۱۰۶	اشاره
۱۰۷	زمینه های فرهنگی - اجتماعی هم گرایی اقتصادی در امت اسلامی و حج
۱۰۸	نتیجه گیری
۱۱۱	مواجهه امت اسلامی و غرب، (بررسی ظرفیت های برائت از مشرکین در انسجام امت اسلامی)
۱۱۱	اشاره
۱۱۲	تحلیلی بر مراحل تاریخی مواجهه امت اسلامی و غرب
۱۱۶	استعمارگری غرب و امت اسلامی
۱۲۳	فقه سیاسی، حج و امت اسلامی
۱۲۶	امام خمینی (رحمه الله) و تحول فقه سیاسی حج

۱۲۸	برائت از مشرکین و فقه سیاسی حج
۱۲۸	اشاره
۱۳۰	۱. تاریخچه دشمن مشترک
۱۳۴	۲. آثار برائت از مشرکین در تقویت بیداری اسلامی
۱۳۴	اشاره
۱۳۴	الف) انسجام بخشی
۱۳۵	ب) هویت بخشی
۱۳۷	ج) مقاومت بخشی (تقویت روحیه مقاومت)
۱۳۹	د) امنیت بخشی در عرصه بین الملل
۱۳۹	اشاره
۱۴۱	یک - ارتقای امنیت
۱۴۱	دو - تهدید علیه غرب
۱۴۳	ه) قدرت بخشی
۱۴۵	حج، فلسطین، بیداری اسلامی
۱۴۵	اشاره
۱۴۷	جایگاه مسئله فلسطین در امت اسلامی
۱۵۰	اسرائیل و تقابل با امت اسلامی
۱۵۵	ظرفیت های حج در تقویت آرمان فلسطین در امت اسلامی
۱۵۵	اشاره
۱۵۷	۱. دانشی (آگاهی بخشی)
۱۵۷	اشاره
۱۵۷	الف) توجه به نقش دولت ها
۱۵۸	ب) ارائه راهکار
۱۵۸	یک - ایمان و معنویت گرایی
۱۵۹	دو - وحدت
۱۵۹	سه - استفاده از ظرفیت های امت اسلامی

- ج) دشمن شناسی ۱۶۰
- د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام ۱۶۳
- ه) بیان آسیب های مبارزه و قیام ۱۶۳
- و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین ۱۶۴
- ز) بیان ابعاد سیاسی حج ۱۶۵
۲. گرایشی (احساسی) ۱۶۶
- اشاره ۱۶۶
- الف) برانگیختن احساسات امت اسلامی ۱۶۶
- ب) روحیه دادن به مسلمانان ۱۶۸
۳. کنشی (رفتاری) ۱۷۰
- اشاره ۱۷۰
- الف) ایجاد وحدت ۱۷۱
- ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل ۱۷۲
- نتیجه گیری ۱۷۴
- نظام ارتباطات امت اسلامی در حج ۱۷۵
- اشاره ۱۷۵
- ارتباطات و توسعه ۱۷۶
- نظریات توسعه و توسعه نیافتگی ۱۷۹
- مدل های تحلیل در نظریه وابستگی ۱۸۳
- اشاره ۱۸۳
۱. مدل شمال - جنوب ۱۸۴
۲. مدل مرکز - پیرامون ۱۸۶
- نظام ارتباطات امت اسلامی در مقابل امپریالیسم با تمرکز بر حج ۱۸۷
- اشاره ۱۸۷
۱. آگاهی رسانی و روشنگری ۱۹۰
۲. طرح مسائل امت اسلامی ۱۹۲

۱۹۵	۳. شناخت دشمنان امت اسلامی
۱۹۷	۴. طرح و بررسی مشکلات امت اسلامی
۱۹۸	۵. ایجاد اعتمادبه نفس در امت اسلامی
۲۰۱	نتیجه گیری
۲۰۵	حج و انقلاب اسلامی ایران
۲۰۵	اشاره
۲۰۷	تأثیر انقلاب اسلامی بر حج
۲۰۹	تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی
۲۱۲	امام خمینی (رحمه الله) و نظام بین الملل
۲۱۴	عرضه های تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی با تأکید بر بیداری اسلامی
۲۱۴	اشاره
۲۱۴	۱. اندیشه
۲۱۷	۲. تقویت اعتمادبه نفس و خودباوری
۲۱۹	۳. عمل و کاربست نظام سیاسی
۲۲۴	نتیجه گیری
۲۲۵	منابع
۲۵۵	درباره مرکز

سرشناسه: محمدی، محسن، 1358 -

عنوان و نام پدیدآور: حج و امت اسلامی [کتاب] / محسن محمدی؛ تدوین پژوهشکده حج و زیارت.

مشخصات نشر: تهران: نشر مشعر، 1393.

مشخصات ظاهری: 239 ص.؛ نمودار.

شابک: 70000 ریال 6-532-540-964-978

وضعیت فهرست نویسی: فاپا

یادداشت: کتابنامه: ص. [211] - 239؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: حج

موضوع: امت اسلامی

موضوع: وحدت اسلامی

شناسه افزوده: حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت. پژوهشکده حج و زیارت

رده بندی کنگره: 8/188/BP/3ح3 1393

رده بندی دیویی: 297/357

شماره کتابشناسی ملی: 3596494

ص: 1

اشاره

حج و امت اسلامی

محسن محمدی

تدوین پژوهشکده حج و زیارت

ص: 3

دبیاچه 11

مقدمه 13

آثار و ظرفیت های حج در تقویت امت اسلامی 17

اشاره 17

حج و امت اسلامی 18

فرایند حج در تقویت امت اسلامی 20

1. هم گرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک) 20

الف) تقویت هویت تمدنی 21

ب) تمرکز بر دشمن مشترک 23

2. هم گرایی ارتباطی (تقویت روابط بین الملل مسلمانان) 24

الف) تقویت هویت اجتماعی 24

ب) تقویت سرمایه اجتماعی 25

3. هم گرایی فقهی (مناسک وحدت بخش) 26

الف) جمعی بودن 28

ب) ساختارشکن بودن 30

4. هم گرایی اخلاقی (زمینه های اخلاقی امت اسلامی) 31

ص: 5

5. هم‌گرایی اقتصادی (وحدت آفرینی ابعاد اقتصادی حج) 32

آثار تقویت امت اسلامی در حج 34

1. تقویت قدرت 34

2. ارتقای امنیت 36

3. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین‌الملل 40

نتیجه‌گیری 41

حج، تبلیغ دینی و امت اسلامی 43

اشاره 43

تأثیر مکان در شکل‌گیری و پذیرش پیام تبلیغی 44

اهمیت ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی 48

1. جایگاه تبلیغ در جهان کنونی و امت اسلامی 50

2. کارکردهای تبلیغی حج و تقویت امت اسلامی 51

3. پیشینه ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی 53

ویژگی‌های تبلیغی حج و امت اسلامی 57

1. ارتباط غیرزبانی خدا با انسان در حج 57

2. پتانسیل فرهنگی - تبلیغی نمادها در حج 59

- نمونه‌ای از ظرفیت‌های تبلیغی نماد در حج 61

3. بازشناسی و بازیابی هویت دینی و هویت تمدنی 65

نتیجه‌گیری 68

ظرفیت‌های اقتصادی حج و امت اسلامی 71

اشاره 71

نظام اقتصادی اسلام و امت اسلامی 74

اقتصاد اسلامی 75

ظرفیت های اقتصادی حج و امت اسلامی 79

1. اقتصاد و سیاست 79

2. اقتصاد و اخلاق 81

ص: 6

الف) ارتقای عقلانیت اقتصادی 83

ب) تقویت اعتماد اجتماعی 84

ج) توجه به منافع عمومی 85

3. اقتصاد و توسعه 86

الف) توسعه گردشگری دینی 86

ب) تشکیل بازار مشترک امت اسلامی 89

یک - ایجاد زمینه و بستر مناسب 90

دو - رفع موانع 90

ج) تشکیل اتحادیه های همکاری اقتصادی 92

زمینه های فرهنگی - اجتماعی هم گرایی اقتصادی در امت اسلامی و حج 93

نتیجه گیری 94

مواجهه امت اسلامی و غرب، (بررسی ظرفیت های برائت از مشرکین در انسجام امت اسلامی) 97

اشاره 97

تحلیلی بر مراحل تاریخی مواجهه امت اسلامی و غرب 98

استعمارگری غرب و امت اسلامی 102

فقه سیاسی، حج و امت اسلامی 109

امام خمینی (رحمه الله) و تحول فقه سیاسی حج 112

برائت از مشرکین و فقه سیاسی حج 114

1. تاریخچه دشمن مشترک 116

2. آثار برائت از مشرکین در تقویت بیداری اسلامی 120

الف) انسجام بخشی 120

ب) هویت بخشی 121

ج) مقاومت بخشی (تقویت روحیه مقاومت) 123

د) امنیت بخشی در عرصه بین الملل 125

یک - ارتقای امنیت 127

دو - تهدید علیه غرب 127

ه) قدرت بخشی 129

ص: 7

حج، فلسطین، بیداری اسلامی 131

اشاره 131

جایگاه مسئله فلسطین در امت اسلامی 133

اسرائیل و تقابل با امت اسلامی 136

ظرفیت های حج در تقویت آرمان فلسطین در امت اسلامی 141

1. دانشی (آگاهی بخشی) 143

الف) توجه به نقش دولت ها 143

ب) ارائه راهکار 144

یک - ایمان و معنویت گرایی 144

دو - وحدت 145

سه - استفاده از ظرفیت های امت اسلامی 145

ج) دشمن شناسی 146

د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام 149

ه) بیان آسیب های مبارزه و قیام 149

و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین 150

ز) بیان ابعاد سیاسی حج 151

2. گرایشی (احساسی) 152

الف) برانگیختن احساسات امت اسلامی 152

ب) روحیه دادن به مسلمانان 154

3. کنشی (رفتاری) 156

الف) ایجاد وحدت 157

ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل 158

نتیجه گیری 160

نظام ارتباطات امت اسلامی در حج 161

اشاره 161

ارتباطات و توسعه 162

ص: 8

نظریات توسعه و توسعه نیافتگی 165

مدل های تحلیل در نظریه وابستگی 169

1. مدل شمال - جنوب 170

2. مدل مرکز - پیرامون 172

نظام ارتباطات امت اسلامی در مقابل امپریالیسم با تمرکز بر حج 173

1. آگاهی رسانی و روشنگری 176

2. طرح مسائل امت اسلامی 178

3. شناخت دشمنان امت اسلامی 181

4. طرح و بررسی مشکلات امت اسلامی 183

5. ایجاد اعتمادبه نفس در امت اسلامی 184

نتیجه گیری 187

حج و انقلاب اسلامی ایران 191

اشاره 191

تأثیر انقلاب اسلامی بر حج 193

تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی 195

امام خمینی (رحمه الله) و نظام بین الملل 198

عرصه های تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی با تأکید بر بیداری اسلامی 200

1. اندیشه 200

2. تقویت اعتمادبه نفس و خودباوری 203

3. عمل و کاربست نظام سیاسی 205

نتیجه گیری 210

اسلام دینی جامع است که علاوه بر ابعاد فردی، به مسائل سیاسی و اجتماعی زندگی انسان نیز توجه نموده است؛ یعنی علاوه بر ارتباط بین خدا و انسان، به روابط انسان با سایر اعضای جامعه نیز توجه کرده است. بر این اساس، عبادات در اسلام دارای ابعاد سیاسی و اجتماعی است و اساساً نظام دینی اسلام، دیدگاه و چشم اندازی کلان در سطوح مختلف اجتماعی دارد. در این مورد، در راستای توجه به ارتباطات اجتماعی، روابط مسلمانان در عرصه بین الملل نیز مورد توجه اسلام بوده است و حتی در نظام مناسکی اسلام که در ابتدا امری فردی به نظر می‌رسد، ابعاد اجتماعی و سیاسی نیز قرار داده شده است. از این جهت نظام فردی، اجتماعی و بین المللی اسلام با یکدیگر ارتباط و تلازمی چندسویه پیدا می‌کنند.

یکی از واژه‌های مهم در ادبیات دینی که بیانگر ابعاد و رویکرد بین المللی اسلام است، واژه «امت» است که علاوه بر جهات و ماهیت دینی، از جهات سیاسی و اجتماعی در عرصه بین الملل نیز برخوردار است. این واژه نشانگر نوعی دوگانه‌انگاری بین خودی و غیرخودی در عرصه بین المللی بین مسلمانان و غیرمسلمانان است که از طرفی بر انسجام جبهه داخلی اسلام و از جهتی بر لزوم مرزبندی بین اسلام و کفر در عرصه بین الملل تکیه دارد. این منش عزتمندانه در متن و بطن تعالیم و مناسک دینی نیز جریان دارد.

یکی از مهم ترین و مترقی ترین مناسک دینی که به خوبی این نکته اسلامی در آن به چشم می خورد، حج است. حج به عنوان عبادتی جهان شمول، از مهم ترین اجتماعات جهان اسلام است که نقش بی بدیلی در انسجام و هویت بخشی دارد. حج با تمرکز بر هویت دینی در عرصه تجمع مسلمانان که برای انجام عبادتی یکسان در مکان و زمانی واحد انجام می شود، ضمن تأکید بر نکات اشتراک بین مسلمانان، توجه آنان را به مقوله امت اسلامی جلب می کند و در ضمن برائت از مشرکین بر خط و مرزها و تمایزهای آنها با کافران تأکید می کند. به این ترتیب اسلام در حج، مسلمانان را به هم افزایی داخلی دعوت می کند و در سرزمین ایمان و توحید، آنها را در مقابل دشمن مشترکشان که همان کفر و شرک است منسجم می کند.

از این جهت، تحلیل امت اسلامی و بررسی ارتباط آن با حج به عنوان یکی از مهم ترین عبادات اجتماعی اسلام، موضوع بررسی گروه مطالعات اجتماعی قرار گرفت.

در اثر پیش رو که حاصل زحمات علمی حجت الاسلام والمسلمین محسن محمدی است، سعی شده است ارتباط مفهومی و کارکردی حج با امت اسلامی بررسی شود. با توجه به اینکه این موضوع به نوبه خود فاقد پیشینه پژوهشی است، این اثر پژوهش جدیدی به نظر می رسد که با نظرات ارزشمند صاحب نظران فرهیخته قابل تکمیل است.

امید است این اثر، مورد توجه و استفاده علاقه مندان و پژوهشگران عرصه حج و زیارت، و مطالعات سیاسی و اجتماعی اسلام قرار گیرد.

پژوهشکده حج و زیارت

گروه مطالعات اجتماعی

بسیاری از محققان، واژه امت را غیرعربی و از واژه های دخیل در قرآن دانسته و اصل آن را اکدی، عبری، سریانی و به صورت کلی، وام گرفته از زبان های مردمان ساکن در میان رودان و سومر دانسته اند که در این زبان ها به معنای گروهی از مردم یا قوم، قبیله و نژاد به کار می رفته است. امت در عصر جاهلیت، اشاره به گروهی از افراد داشته است که پیرامون یک عقیده یا آرمان با هم اشتراک نظر داشته اند. پس از ظهور اسلام، این مفهوم ناپخته، به صورتی منسجم و در معنایی قوام یافته تر، مصطلح شد.

امت، اشاره به گروهی از آدمیان دارد که براساس دین و احکام اسلامی و تحت رهبری دینی، متحد شده و اقدام به تشکیل یک جامعه اسلامی جهان شمول می کنند. عمید زنجانی در کتاب «فقه سیاسی»، پس از بیان اهمیت انتخاب واژه و تعبیر امت - که در معنای خود مفهوم هدایت شدن و در نتیجه، نیاز به راهبر و امام را دارد - به این مسئله اشاره کرده است که: در فرهنگ اسلامی، پیوند اساسی و مقدس افراد انسانی بر پایه اشتراک در خون و نژاد یا خاک و سرزمین و نیز تجمع و اشتراک در یک مقصد و آرمان (به هرگونه که باشد) و نیز براساس اشتراک در منافع طبقاتی نیست. بلکه اساسی ترین عامل وحدت و پیوند اجتماعی، حرکت مشترک مردم بر راه مشخصی است که آگاهانه در جهت معینی انتخاب کرده اند و رهبری مشترک، لازمه این نوع وحدت اجتماعی است.

اگرچه در قرآن این مفهوم برای غیرمسلمانان نیز به کار رفته است و همچنین در منشور مدینه، درباره تمام ساکنان اولیه این شهر اعم از مسلمانان، یهودیان و مسیحیان به کار رفته است، ولی بعدها دایره مفهومی و شمول معنایی آن به جامعه دینی و معتقدین مسلمان محدود شد. فتوحات سپاه اسلام در سال های بعد، این مفهوم را به نوعی دوانگاری خاص در قالب «دارالاسلام» و «دارالکفر» سوق داد. در این دوانگاری، مردمان مسلمان، فارغ از تقسیم بندی های جغرافیایی و نژادی در بخش دارالاسلام قرار گرفتند و غیرمسلمانان نیز دارالکفر را تشکیل دادند که در صورت دشمنی و مبارزه با مسلمانان به «دارالحرب» تبدیل می شدند.

از آغاز، امت اسلامی به صورت همزمان، دو بعد مهم داشت. از یک طرف یک جامعه سیاسی بود که بعدها به دولت و امپراتوری ترقی کرد و از طرف دیگر یک اجتماع دینی بود که توسط شخص پیامبر (ص) بنیان گذاری شده و اداره می شد. پیامبر (ص)، مدل های سیاسی و نظام های قبیله ای را دستخوش تغییر و تحول وسیع قرار داد و امت را مهم ترین ساختار سیاسی لحاظ کرد. در ابتدا دولت و حکومت همان نهاد دینی بود و مانند امپراتوری روم و کلیسای مسیحی - که هرکدام در حوزه مخصوص خودشان فعالیت می کردند - دو ساختار جدا از هم نبودند، بلکه دین و حکومت توأمان و در کنار هم قرار داشتند؛ به گونه ای که هیچ کدام بدون دیگری نمی توانست رشد و ترقی نماید. از این رو، اسلام پایه و بنیان بوده و دولت و حکومت، پاسدار آن. بر این طریق و منطقاً اگر پایه و اساس نباشد، امکان فروپاشیدگی است و اگر نگهبان و پاسدار نباشد، امکان هلاکت و نابود شدن وجود دارد.

توجه به امت اسلامی و انسجام آن در متن تعالیم و مناسک دینی تعبیه شده است و از این جهت، امت سازوکاری درون دینی دارد. یکی از مهم ترین این ظرفیت های درونی اسلام در تقویت و انسجام امت اسلامی در حج نمود پیدا می کند. حج عبادتی جهان شمول است که با جمع کردن نمایندگان از کشورهای اسلامی در سرزمینی واحد و در زمان مشخص، تبلوری از امت اسلامی را به تصویر می کشد.

امروزه با مطرح شدن نظریات نوین در عرصه روابط بین الملل که بر نقش ملت‌ها تأکید بیشتری دارد و مقوله‌هایی مانند هویت و فرهنگ را مدنظر دارد، اهمیت و تأثیر اجتماعاتی مانند حج، آثار بین‌المللی خود را بیشتر نشان می‌دهد.

محسن محمدی

بهمن 1392

ص: 15

امروزه اسلام گرایی بزرگ ترین چالش پیش روی برداشت سکولار، تاریخی و اروپامحور از روابط بین الملل است و مفهوم امت اسلامی که خود از نشانه های اسلام سیاسی در سطح بین الملل است، نمونه ای از اجتماع پساوستفالیایی است که جوامع اسلامی را حول ارزش های مشترک جمع می کند. (1) به نظر می رسد تعبیر پروفیسور اچ. زیگمن صحیح باشد که می گوید: «در قلب دکترین سیاسی اسلام، امت و جامعه اسلامی جای دارد» (2) نه دولت و حکومت.

امت اسلامی، مردم جوامعی هستند که دین اسلام را به عنوان آیین و دین سعادت بخش در دو قلمرو مادی و معنوی پذیرفته اند. (3) به این ترتیب مفهوم «امت» در اسلام حاکی از نگرش جهانی اسلام است (4) که می تواند بنیانی برای همبستگی جهان اسلام ایجاد کند.

ص: 17

-
- 1- (1) . Refelt: Interna tional Studies Review ، " Toward a post-Western IR: The Umma ، Khalsa ، and Critical Interna tional Relations Theory " ، Giorgio Shani ، No 10 ، p.p 727-729 .
- 2- (2) دولت و حکومت در اسلام، سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم، آن. کی. اس. لمبتون.
- 3- (3) استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سیداحمد موثقی، ج 1، صص 12 و 13.
- 4- (4) . Interna tional Studies Review ، " Toward a post-Western IR: The Umma ، Khalsa ، and Critical Interna tional Relations Theory " ، Giorgio Shani ، No 10 ، 2008 ، pp 722-734 .

اسلام با تأکید بر ساختار امت، اتحاد علوم بشری با اهداف الهی و بازسازی رابطه جهان اسلام و غرب، می تواند چشم اندازهای نوینی را در عرصه نظریه پردازی روابط بین الملل بگشاید(1) که پیروزی انقلاب اسلامی ایران نقطه تحولی در این عرصه است. از این رو برخی اندیشمندان، انقلاب اسلامی ایران را در کنار ورود آموزه های اسلامی مانند جهاد، امت، شریعت و عدالت، نشان دهنده این موضوع می دانند که اسلام سیاسی به یکی از وزنه های سیاست جهانی تبدیل خواهد شد.(2)

در این بخش قصد داریم ظرفیت های درونی اسلام برای تقویت امت اسلامی را بیان کنیم. بر این اساس مقوله حج را برگزیدیم که هر ساله براساس الزامی فقهی و مناسکی مسلمانانی را از بلاد اسلامی در زمان و مکان مشخص گرد هم جمع می کند. به این ترتیب می توان گفت حج مکانیسمی درون دینی و ذاتی در اسلام برای تقویت ایده امت اسلامی براساس تقویت هویت دینی فراتر از مرزها و تشخیص های ملی و فرهنگی است.

در این گفتار ابتدا ارتباط حج را با امت اسلامی مطرح و سپس به دو سؤال پاسخ خواهیم داد:

1. حج در چه فرایندی ایده امت اسلامی را تقویت می کند؟

2. آثار تقویت ایده امت اسلامی در سطح بین الملل اسلامی چیست؟

حج و امت اسلامی

یکی از کارکردهای حج، تقویت امت اسلامی است. حج با تکیه بر عناصر مشترک هویتی مسلمانان و تقویت و تعمیق آنها، تفاوت های فرهنگی و مرزهای جغرافیایی را از بین می برد تا همه مسلمانان را با ملاک هویتی جدیدی در مفهوم

ص: 18

1- (1) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «تحول رشته روابط بین الملل: از هژمونی آمریکایی تا بسترهای دانش جهانی»، حیدرعلی مسعودی و دیگران، ص 68.

2- (2) "Toward a post-Western IR: The Umma, Khalsa, and Critical International Relations Theory", No 10, 2008, pp 727-729

متعالی «امت اسلامی» منسجم کند. به عبارت دیگر حج از مناسک و آیین مذهبی به عنوان نمادی برای مرزبندی اجتماعی (1) استفاده کرده و مسلمانان را متوجه این ویژگی و ملاک هویتی می کند.

بیت عتیق که از اسامی کعبه است دارای معنای «قدیمی» نیز می باشد و با دقت در این معنا، روشن می شود که به نوعی بیانگر مفهوم امت واحده است. هدف پروردگار این است که همه بندگان و امت های اسلامی را در حکم امت واحده و به مثابه اعضای یک خانواده یا اجزای یک ساختمان که به هم مرتبط بوده و یکدیگر را نگاه می دارند، معرفی نماید. (2)

هر یک از اماکن معنوی فرایند حج گزاری، دارای چنان عظمت و بزرگی و فواید این جهانی و آن جهانی هستند که مسلمین در طول تاریخ، انگیزه فراوانی برای بهره گیری از آن داشته اند. انجام این مناسک یکسان و تقریباً متحدالشکل که مسلمانان آنان را با اهداف و انگیزه ها و نگرش های مشترک انجام می دهند، سبب انسجام بخشی مسلمانان می شود؛ زیرا خود را در این موارد و اماکن، برابر و یگانه ارزیابی می کنند. (3)

به عبارت دیگر حج با ایجاد پیوستگی در تاریخ ادیان توحیدی در مکه و کعبه که نماد و تجسم توحید است و همچنین در معرض قرار دادن سابقه تمدنی تاریخ اسلام، تلاش می کند مسلمانان را در بستر تاریخ اسلام متوجه تشابهات اساسی و بنیادین نماید و هویت تمدنی آنها را تقویت کند. (4) همین مرزبندی و تقویت ایده های هویت دینی است که جریان بیداری اسلامی را قوی تر و منجمد تر از همیشه در مسیر اعتلای هویت و تمدن اسلامی پیش می برد.

ص: 19

1- (1) برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر. ک: سرشت نمادین اجتماع، آنتونی پل کوهن، ترجمه عبدالله گیویان، ص 107.

2- (2) آثار معنوی و تربیتی حج، ولی الله رستگاری جویباری، ص 37.

3- (3) ر. ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «بررسی شیوه انتقالی معانی فرهنگی و فرایند اجتماعی شدن در مراسم حج»، شعیب یاری، ص 118.

4- (4) برای مطالعه بیشتر ر. ک: حج در آینه روان شناسی، محمدرضا احمدی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، صص 78-82.

اشاره

حج به عنوان عبادتی جهان شمول که از ابعاد سیاسی و اجتماعی عمیقی در کنار ابعاد فقهی و عرفانی برخوردار است، از ظرفیت های گسترده، عمیق و بی بدیلی در تقویت ایده امت اسلامی نیز برخوردار است. برآورد این ظرفیت ها را می توان در تقویت شخصیت دینی مسلمانان در بستر تمدن اسلامی دانست که فراتر از هویت ها و تشخص های ملی و فرهنگ های منطقه ای است.

ظرفیت های حج برای تقویت امت اسلامی را می توان در پنج عرصه سیاسی، ارتباطی، فقهی، اخلاقی و اقتصادی مشاهده کرد. به عبارت دیگر از این پنج طریق، هویت دینی در حج فراتر از هویت های ملی و جغرافیایی تقویت می شود.

1. هم گرایی سیاسی (تقویت نقاط مشترک)

اشاره

حج یکی از مهم ترین جلوه های سیاسی و اجتماعی اسلام است که بنا بر تقویت نقاط مشترک در سطوح ایدئولوژیک و سیاسی دارد. حج با تداعی قبله مشترک، خدای مشترک (توحید) و کتاب مشترک، اهداف مشترکی را برای مسلمانان ترسیم می کند⁽¹⁾ و از این طریق مسلمانان را در سطح ایدئولوژیک به اتحاد فرا می خواند. به این ترتیب وحدت ایدئولوژیک شکل می گیرد.

صاحب نظران، ایدئولوژی را عامل بسیار مهمی در ایجاد پیوند میان «ما» و ایجاد تمایز بین ما و «دیگران» می دانند. این امر در اثراتی که ایدئولوژی مذهبی در وادار کردن افراد در توجه به منافع دیگران دارد، آشکار است.⁽²⁾ به این ترتیب حج به عنوان یک امر ایدئولوژیک مذهبی تأثیر زیادی در تقویت امت اسلامی دارد.

ص: 20

1- (1) ر. ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلنن، ص 49.

2- (2) داشتن هدفی مشترک، یکی از روش ها و راهبردهای ایجاد وحدت است. امام خمینی (رحمه الله) نیز در سخنانشان در مورد وحدت، به این نکته اشاره دارند. ر. ک: وحدت از دیدگاه امام خمینی، تبیان، دفتر پانزدهم، صص 69-74.

هم‌گرایی سیاسی در حج را می‌توان در دو بعد ایجابی (تقویت هویت تمدنی) و سلبی (تمرکز بر دشمن مشترک) مطرح کرد.

الف) تقویت هویت تمدنی

هویت تمدنی، معرفت و آگاهی عمیق انسان به تمدنی است که منسوب به آن است. درک چنین هویتی، به فرد این امکان را می‌دهد که احساس کند در سرزمینی زندگی می‌کند که ریشه‌های فرهنگی آن، تا اعماق تاریخ کشیده شده است و این احساس، سبب تعلق ارتباط به آن تمدن و در نتیجه، شکل‌گیری «هویت تمدنی» می‌شود. احساس تعلق به یک تمدن، به معنای وابستگی به تمامی مظاهر آن تمدن و از جمله: مشاهیر، افتخارها، میراث‌ها و ارزش‌های آن است.⁽¹⁾

اگر فردی درباره خویش به نظام معرفتی دست یابد، به تمدن خود، احساس وابستگی می‌کند و وابستگی به تمدن، زمینه‌ساز حفظ و تقویت آن خواهد بود؛ زیرا فرد به دلیل وابستگی و احساس الفتی که به تمدن خود دارد، در برابر تهدیدهای پنهان و آشکاری که تمدن او را هدف قرار می‌دهند، به مقاومت، دفاع و جانب‌داری منطقی و مستدلی دست می‌زند. نبود «هویت تمدنی»، زمینه‌ساز تأثیرپذیری منفعلانه از تمدن‌های موجود است. سطوح گسترده هویت تمدنی، به معنای داشتن آگاهی بیشتر درباره تفاوت‌های تمدنی و ضرورت حفظ اموری است که «ما» را از «غیرما» متمایز می‌کند. با این بیان، اهمیت و ضرورت هویت تمدنی در امت اسلامی مشخص شد.

انجام مناسک حج در سرزمین وحی و مشاهده مشاعر مقدس، زمینه‌ساز آشنایی حج‌گزار با ریشه‌های فرهنگی تمدن اسلامی است؛ او می‌تواند ریشه‌های تاریخی پیدایش تمدن خود را بشناسد، به ویژگی‌های بارز و برجسته تمدن اسلامی آگاهی یابد و با شخصیت‌های تمدن ساز بیشتر آشنا شود.

ص: 21

1- (1) جوان و بحران هویت، محمدرضا شرفی، ص 82.

کعبه که اساسی ترین نماد حج است، محور توحید است؛ توحیدی که زیربنای اصلی دین اسلام است. مناسک حج نیز در راستای تقویت دین داری و هویت دینی مسلمانان است. به این ترتیب فضای کالبدی حج که سعی در ایجاد تجربه تاریخی یکسان در سپر هویت تمدن اسلامی دارد، در کنار مناسک یکسان ساز و هم گرای حج، هویت دینی مسلمانان را در سطح بین الملل اسلامی تقویت می کند.

به این ترتیب حج این توان را دارد که هویت واحدی از مسلمانان ایجاد کند که از مرزهای ملی فراتر می رود و می تواند همیشه این سؤال را پیش روی مسلمانان زائر قرار دهد: چگونه است که وقتی همه در حضور خداوند، علی رغم تفاوت های نژادی، طبقاتی و فرهنگی یکسان هستند، در قلمروی دینی متفرق و در کشورهایی با سیاست های ملی متفاوت و حتی متعارض زندگی می کنند؟ از این جهت حج می تواند مناسکی برای زیر سؤال بردن مرزهای دینی، نژادی و فرهنگی شود که سال ها وجود آنها مفروض گرفته شده است.

تجربه حج به مثابه تجربه نزدیکی و همسانی مسلمانان، می تواند بهترین نمایشگر و مروج وحدت امت اسلامی باشد. این چیزی است که بسیاری از رهبران ملی گرای کشورهای مسلمان، به ویژه پس از جنگ جهانی دوم همچون ناصر (مصر) سوکارنو (اندونزی) و تونکو عبدالرحمن (مالزی) به آن توجه داشته اند. ولی در عین حال این رهبران بهتر از هر کسی می دانستند که حج همیشه به طور کامل با تمایل ایشان برای حفظ حاکمیتشان در کشورهای مجزا سازگار نیست. (1)

به عبارت دیگر حج در پی ایجاد وحدت سیاسی در بین مسلمانان است تا براساس اصول و اولویت های سیاسی، علی رغم اختلافات فقهی در عرصه سیاسی و اجتماعی، براساس اصول و هویت دینی موضعی مشترک آغاز کنند.

ص: 22

یکی از عواملی که سبب وحدت و تقویت انسجام جبهه داخلی می شود، وجود دشمن مشترک است. دشمن مشترک سبب انسجام و یکپارچگی داخلی، هویت بخشی به جمع درونی و انگیزه ای برای تلاش و احساس در راه بودن است؛ زیرا بخشی از هویت با ضدیت معنادار می شود؛ یعنی بخشی از کیستی ما مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم. بنابراین اصل هویت، پیوسته با اصل ضدیت مقارن است. (1)

آمریکا (2) و اسرائیل (3) که از دشمنان اسلام هستند، با اتخاذ روش ها و منش های اسلام ستیزانه، به صورت گسترده از این ایده در انسجام بخشی و هویت بخشی به جوامع خود استفاده می کنند. بازتاب این نگرش در نظریاتی مانند «پایان تاریخ» فوکویاما یا «برخورد تمدن ها» (4) از سوی هانتینگتون ظاهر می شود.

برانت از مشرکین در حج این پیام را برای مسلمانان دارد که آنها باید با وجود همه اختلافات و فرق، بر محور توحید و کعبه متحد شوند و همگی کفر و کافران را به عنوان دشمن مشترک خود بدانند. یعنی علاوه بر اینکه قبله، پیامبر و کتاب همه مسلمانان یکی است، دشمن آنها نیز یکی است؛ چرا که دشمن مشترک همه مسلمانان علی رغم تفاوت های سیاسی و جغرافیای آنها در کفر و کافر بودن یکسان است.

وقتی مسلمانان، کافران را دشمن خود بدانند، آن گاه از جانب آنها احساس تهدید می کنند و روابط خود را با سایر مسلمانان و غیر مسلمانان به گونه دیگری تنظیم می کنند

ص: 23

1- (1) ر. ک: تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منوچهر وثوقی، ص 13.

2- (2) ر. ک: ماهنامه اسلام و غرب، نشر نی، تهران، «پدیده اسلام ترسی»، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی، پیش شماره دوم، صص 33-40؛ نه شرقی نه غربی (روابط خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی، مارک گازیوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، ص 216؛ سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، صص 112 و 113.

3- (3) ر. ک: جامعه شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص 137 و 138؛ فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل؛ دستور کاری برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، ش 1، صص 5 و 6.

4- (4) ر. ک: رویارویی تمدن ها، ساموئل هانتینگتون، ترجمه مجتبی امیری.

که در راستای عزت‌یابی و حفظ منابع و منافعشان باشد؛ نه آن چیزی که در چند قرن اخیر در استعمار کشورهای اسلامی و خودباختگی آنها در برابر غرب گذشته است.

به این ترتیب مراسم پرائت از مشرکین، این زمینه را فراهم می‌کند که مسلمانان در سطح بین‌الملل رویه‌ای مبتنی بر اصول اسلامی اتخاذ کنند و از این طریق به سوی تشکیل و تقویت امت اسلامی حرکت کنند.

2. هم‌گرایی ارتباطی (تقویت روابط بین‌الملل مسلمانان)

اشاره

یکی از راه‌های تقویت امت اسلامی در حج، تقویت روابط بین‌الملل مسلمانان است. در حج مسلمانان از نقاط مختلف جهان با فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مختلف شرکت می‌کنند که همه آنها در بستر گرایش‌ها و تعاملات دینی قرار می‌گیرد. به این ترتیب حج عرصه فرهنگی و اجتماعی را نیز برای تقویت امت اسلامی مهیا می‌کند و تقویت ارتباطات بین‌الملل مسلمانان را زمینه هم‌گرایی فرهنگی قرار می‌دهد.

روابط بین‌الملل مسلمانان در حج از دو جهت در تقویت امت اسلامی مؤثر است:

الف) تقویت هویت اجتماعی

سازه‌انگاران بر اهمیت هویت در فهم روابط بین‌الملل تأکید دارند و در تعریف آن به «فهم‌ها و انتظارات درباره خود» و «تعاملات بین‌الملل کنش‌گران» بسیار توجه می‌کنند. بر این اساس نتیجه می‌گیرند هویت، اساساً مفهومی اجتماعی است که در تعامل با دیگر کنش‌گران معنا می‌یابد. (1) بدین ترتیب سازه‌انگاران با تأکید بر ساخته بودن هویت کنش‌گران، بر نقش و اهمیت هویت‌ها در شکل‌گیری منافع و کنش‌ها تأکید می‌کنند.

حج با تقویت هویت دینی در سطح بین‌الملل اسلامی از طریق تعمیق و توسعه روابط میان فرهنگی مسلمانان، تردیدها و ابهام‌ها را می‌کاهد و با ایجاد منافع مشترک،

ص: 24

1- (1) ر. ک: فصلنامه مطالعات ملی، «تحلیل سازه‌انگاران از هویت ملی در دوران جنگ تحمیلی»، بهار سازماندهی، ش 22، ص 41.

زمینه اتحادها را افزایش می دهد. تجربه حج به منزله تجربه ای تحول بخش از حل شدن در یک امت واحد اسلامی و احساس برادری و همدلی، چیزی است که زائران(1) بسیاری پس از انجام حج به آن اشاره کرده اند.

این فضا زمانی بهتر درک می شود که فردی که در محیطی تبعیض آمیز یا نژادپرستانه بوده است، در این محیط شرکت کند. خاطرات حج مالکوم اکس (مسلمان سیاه پوست و فعال مدنی آمریکایی) نمونه این مدعاست. او که تحت تأثیر فضای نژادپرستانه آمریکا، قرائتی ضد سفیدپوست و نژادگرایانه از اسلام را تبلیغ می کرد، پس از تجربه فضای برادرانه حج، به درک جدیدی از اسلام نائل آمد و از عشق، تواضع و برادری حقیقی در حج سخن گفت.(2)

سفیدی (پوست) در نظر او نماینده قدرت، سلسله مراتب اجتماعی و برتری جویی است و آنجا که سفیدی از «ذهن»، «رفتار» و «نگرش» انسان ها زدوده شده است، باید عاری از قدرت و سلسله مراتب اجتماعی و برتری باشد. این همان تجربه یگانگی و اتحاد برابرگرایانه در موجودیتی بزرگ تر است و این همان ایده امت اسلامی است.

(ب) تقویت سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی یکی از مهم ترین مفاهیم و مباحث نوین جامعه شناسی و علوم سیاسی است که به مباحثی مانند همبستگی اجتماعی نیز می پردازد.

یکی از مهم ترین رویکردها و تعاریف سرمایه اجتماعی، براساس ارتباطات اجتماعی،(3) شبکه روابط و اعتماد اجتماعی است. بنابراین سرمایه اجتماعی در روابط میان افراد تجسم می یابد.(4) البته اعتماد اجتماعی نیز در شبکه روابط اجتماعی در راستای

ص:25

1- (1) برای نمونه ر. ک: خسی در میقات، جلال آل احمد، صص 93 و 94.

2- (2) .See you: X Malcolm ، Autobi ography of Malcolm x .

3- (3) ر. ک: جامعه شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، ص 25.

4- (4) ر. ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلمن، ترجمه صبوری، ص 465.

تقویت سرمایه اجتماعی قابل تبیین است. (1) به این ترتیب روابط اجتماعی می تواند اعتماد اجتماعی را افزایش دهد و از این طریق سرمایه اجتماعی را ارتقا دهد. پس سرمایه اجتماعی، تابع کیفیت و کمیت روابط اجتماعی است. در این بیان می توان گفت سرمایه اجتماعی که از روابط اجتماعی ایجاد می شود و اعتماد اجتماعی را افزایش می دهد، بیانی ظریف از امت اسلامی است. به عبارت دیگر در حج، روابط بین مسلمانان در سطحی جهانی و بین المللی در فضایی اخلاقی و دینی شکل می گیرد و نوعی از انسجام و اعتماد اجتماعی ایجاد می شود که با تقویت روابط اجتماعی، سرمایه اجتماعی را افزایش می دهد و این یعنی تقویت ایده امت اسلامی در حج.

کعبه تعبیر و نمایش بسیاری از آیات قرآن مانند (إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ) (حجرات: 10) است و می تواند در جهت تحکیم پیوند قلبی و اجتماعی و بالا بردن قدرت اجتماعی مسلمانان کاربرد داشته باشد. (2) علاوه بر این روابط اجتماعی، ره آورد مناسبی برای کسب اطلاعات است که سبب رفع ابهام ها و تقویت سرمایه و اعتماد اجتماعی می شود. (3)

بنابراین در حج با تقویت ارتباطات اجتماعی، زمینه وحدت و هم گرایی افزایش می یابد و از این طریق با افزایش اعتماد اجتماعی، سرمایه های نرم افزاران مسلمانان نیز افزایش می یابد و حج گزاران با مشاهده نمایندگان جهان اسلام، قدرت خود را با وحدت افزایش می دهند.

3. هم گرایی فقهی (مناسک وحدت بخش)

اشاره

مناسک حج مانند مناسکی وحدت بخش است که مرزهای ملی، فرهنگی، نژادی، سیاسی و دینی را درنوردیده و همه مسلمانان را در قالب امتی واحد به تصویر می کشد. حج از این نگاه، مراسمی است که به واسطه اجرای هم شکل مناسک و ایجاد فضای

ص: 26

1- (1) ر. ک: پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، فرانسیس فوکویاما، ترجمه غلام عباس توسلی، ص 26.

2- (2) نامه پژوهش فرهنگی، «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، مهناز شایسته فر، ش 12، صص 65-85.

3- (3) ر. ک: بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلمن، ص 47.

جماعت واره، روح برابری و برادری انسانی و وحدت بنیادین مسلمانان را نمادینه کرده و آن را ارتقا می بخشد.

در اسلام، حج مهم ترین و بزرگ ترین اجتماع انسانی است که هر سال اتفاق می افتد و در این گردهمایی بزرگ دینی، مردم از کشورها و فرقه های مختلف اسلامی در کنار هم به انجام مراسم مذهبی می پردازند. مراسم حج خصوصیات از جمله تعامل مسلمانان با هم و تبادل نظر در مسایل اساسی اسلام، تمرین مدارا و رفتارهای محبت آمیز و برائت از استعمار و استکبار را دارد.⁽¹⁾

در فرآیند انجام اعمال و مناسک حج، سه اصل را می توان جست و جو کرد؛ اصل اول، اصل «اتصال» است؛ اصل دوم، اصل «اجتماع» است؛ و اصل سوم نیز اصل «حرکت منظم یا مهاجرت برای یک آرمان» است. اصل اتصال یعنی در حج دائماً و هر سال، اتصال مجدد انسان ها به سرشت و سرنوشت تاریخی و رسالت عظیم انسانی شان مشاهده می شود. اصل اجتماع یعنی، در مناسک حج همه مکان خود را ترک کنند و در جایی با هم تصادم فکری داشته باشند. من وضعیت اجتماعی خودم را بگویم و او وضعیت اجتماعی خودش را بگوید. تصادم این جامعه های دور از هم، روح اجتماعی زنده و اندیشه اجتماعی آگاه پدید می آورد. تجمع اصولاً عامل تحرک انسانی، آگاهی و رشد جهان بینی اعتقادی بشری است. در دنیا، «کنگره» خیلی فراوان است. اما این «کنگره عظیم حج» با همه تجمع ها و کنگره های دیگری که در دنیا بوده و هست، فرق دارد. در تجمع ها و کنگره های دیگر، نمایندگان طبقات و ملت ها که انتخاب و دست چین شده اند، می آیند و جمع می شوند؛ اما در اینجا ملت ها و توده ها، بی نماینده و مستقیم، خودشان به میعادگاه می آیند. هر انسانی به نمایندگی خود و جامعه اش، اینجا دعوت خدایی شده و حاضر می شود. اصل حرکت و مهاجرت نیز یعنی، از وقتی که مناسک حج شروع می شود، هیچ توقفی (نظری و عملی) نیست. نه آدم می تواند توقف

ص: 27

کند و نه باید توقف کند. تمام مناسک حج در حرکت و تغییر، معنا می یابد؛ از تغییر لباس تا تغییر انجام مناسک در شب و روز. (1)

اساساً حج و عمره مناسکی دکترینال هستند. یعنی مناسکی با برانگیختگی عاطفی اندک و تواتر نسبتاً بالا که یک شکل و مرکزیت ایجاد می کنند و قدرت انتقال شبکه پیچیده ای از مفاهیمی را دارند که در خاطره معنایی ذخیره شده و مؤلفه های هویتی یک گروه مفروض مثل یک امت را پدید می آورند. (2)

مناسک حج دو ویژگی دارد که براساس آن به تقویت امت اسلامی بسیار کمک می کند:

الف) جمعی بودن

همبستگی از چهار عامل ارزش ها، هنجارها، نقش ها و تجمعات مشترک، حاصل می گردد و چهار کارکرد تطبیق با شرایط جدید، حل تنش های اجتماعی، نیل به اهداف و حفظ همبستگی را ایفا می کند. (3) همه عوامل همبستگی و کارکردهای آن در حج در قالب مناسک، خود را نشان می دهد؛ زیرا مسلمانان در حج اعمال دینی یکسانی را در زمان و مکان مشترک به صورت دسته جمعی انجام می دهند. بر این اساس در همه ادیان، تشکیل انجمن اخوت برای رسیدن به آرمان مذهبی و اجتماعی متدینان رواج دارد؛ این حرکت برای همبستگی پیروان جهت اعتراض به وضع موجود و وصول به آرزوی مشترک و تجدید و تشدید اعمال دینی بنیادی است. (4)

تنظیم کنندگی روابط برای خیر همگان و برانگیزانندگی احساس مشترک و وحدت اجتماعی از کارکردهای اجتماعی مناسک دینی است که تأثیر مناسک حج را در تقویت

ص: 28

1- (1) میعاد با ابراهیم، علی شریعتی، مجموعه آثار 29، ص 111.

2- (2) برای مطالعه بیشتر ر. ک: « Evolution , and human behavior (32) ، The cultural Morph space of ritual form: ، Atkinson ، Quentin Whitehouse ، Harvey ، pp 50-62 .Examining modes of religiosity cross-cul turally »

3- (3) انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه.

4- (4) جامعه شناسی دین، یوآخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، صص 173-175.

امت اسلامی نشان می دهد. از این روی گناه، کنش برهم زننده روابط داخلی گروه و مناسک، عامل حفظ وحدت اجتماعی و احساس مشترک محسوب می شود. (1) مناسک و مواقف حج از این جهت، بیشترین تأثیر را در ایجاد وحدت اجتماعی و تنظیم روابط مسلمانان و کشورهای اسلامی برای تأمین خیر عمومی آنها خواهد داشت.

جمعی بودن مناسک حج از جهت دیگر نیز در تقویت امت اسلامی مؤثر است. مناسک حج از منظر جامعه شناختی جمعی است و نه اجتماعی؛ یعنی مناسک حج به این شکل نیست که با مساعی یکدیگر و زنجیره وار انجام شود؛ به طوری که اگر کسی حاضر به تقبل بخشی از آن نشود، مسئولیت خود را به درستی انجام ندهد و فعالیت های دیگران را مخدوش یا مختل سازد، بلکه همه، عمدتاً باید به صورت فردی مناسک حج را انجام دهند؛ اما همراه با دیگران و در یک زمان و مکان مشخص و البته به شکل یکسان.

تفاوت کارگروهی در حج با فریضه عبادی دیگری مانند جهاد در این است که در جهاد با تقسیم وظیفه و کمک همگانی کار به انجام می رسد و اگر یک فرد کارش را درست انجام ندهد، به همه لطمه می خورد. در اینجا هر یک از افراد به تنهایی مهم هستند و هر یک در کنار دیگری تشکیل یک مجموعه را می دهند و با نبود هر کدام، مجموعه دچار نقص می شود. اما در حج هر یک از حجاج دارای تعیین و تشخیص نیست تا به شکل گیری مجموعه کاملی منتهی شوند و با نبود یکی، مجموعه مختل شود. به عبارت دیگر در حج افراد موضوعیت ندارند. بلکه وجود آنها در کنار وجود دیگران، معنا و ارزش اثر پیدا می کند و به هم افزایی منجر می شود. آنان می فهمند که وجود یافتنشان در پیوستن به دیگران است و همگی در عین تکرر و تفاوت های فردی، در ابعاد انسانی دارای نیازها، انگیزش ها، احساسات، اهداف، اعمال و رفتار مشترک بوده و اساساً یگانه اند. به این ترتیب در حج مفهوم «امت واحده» به خوبی متجلی می شود. (2)

ص: 29

1- (1) جامعه شناسی دین، ملکم همیلتون، ترجمه محسن ثلاثی، ص 170.

2- (2) ر. ک: «بررسی شیوه انتقال معانی فرهنگی و فرایند اجتماعی شدن در مراسم حج»، صص 118 و 119.

در حج براساس مدل مناسک گذار(1)، زائر ابتدا از محیط زندگی خود جدا می شود و به فضایی جدید منتقل می شود و سپس با تغییری ناشی از گذراندن مناسک، با موقعیتی جدید به جامعه برمی گردد.(2)

ویکتور ترنر(3) با اتخاذ مدل سه لایه مناسک گذار، به توسعه آن می پردازد و این مناسک را به مثابه حرکتی از ساختار به ضدساختار و بازگشت مجدد به ساختار می نگرد. او با طرح مفهوم جماعت واره، زائر را در هنگام انجام مناسک زیارتی، در شرایط ضدساختار یا حداقل ساختار می داند که از شبکه سلسله مراتب اجتماعی خارج شده و با دیگر زائران روابط اجتماعی جماعت وارگی را ایجاد می کنند. شاخصه روابط اجتماعی در این فضای متفاوت، همسانی ظاهری و اعتزال دنیوی از لذت هایی است که در دوره احرام با هم شکلی در پوشش و نمادگرایی های قدرتمند مرگ به اوج خود می رسد.(4)

حج امکان ورود به فضایی خارج از ساختار زندگی دنیوی را ایجاد می کند که در آن زائران، گونه ای از روابط اجتماعی برابرگرایانه را می آیند. آنها در این فضا در هدفی مشترک وحدت می یابند و نوعی نزدیکی و همدلی را ورای تفاوت های دینی، قومی و

ص:30

1- (1) برای مطالعه بیشتر در مورد مناسک گذار ر. ک: the Rites of Passage ، Arnold ، Van. Gennep: Anthro pology of Religion: An Introd uction ، Fiano Boowie ، p.p 147-157

2- (2) برای مطالعه بیشتر ر. ک: تحلیل مردم شناختی حج بر اساس مناسک گذار، علی سادنی.

3- (3) برای مطالعه بیشتر در این مورد ر. ک: A. vector ، Turner ، Edith Turner ، New York: Columbia university press ، 1978. image and pilgrimage in chritian culture: anthro polog ical per specti ves. B. victor Turner: the ritual process: stractare and anti-structur. C. the center out there: pilgrims Goal. History of religions ، victor ، Turner ، p.p191-230. D: image and pilgri mage in Christian culture: anthrop ological perspe ctives ، victor ، Turner

4- (4) ر. ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «حج ایرانی: وحدت و نقش گفتمان رقیب»، مهرداد عربستانی، صص 138-142.

نژادی تجربه می کنند. زائران در این فضا، نوعی از روابط اجتماعی را تجربه می کنند که ناقض ساختار معمول زندگی دنیوی است و با خصایص برابرگرایانه ای که دارد، تجربه ای وحدت بخش را به زائران ارائه می دهد. (1)

4. هم گرایی اخلاقی (زمینه های اخلاقی امت اسلامی)

علاوه بر جهات ارتباطات بین فرهنگی و میان فردی، و همچنین جهات فقهی و مناسکی حج که می توان آنها را در بستر هویت دینی در راستای ایجاد وحدت ایدئولوژیک، فقهی و سیاسی تحلیل کرد، فضای کلی اخلاقی، تربیتی و عرفانی حج را نیز می توان در این راستا تحلیل نمود.

حج تنها یک عبادت محض و خودسازی بدون توجه به جامعه سازی نیست و در عین ارتقای اخلاقی، مؤثرترین وسیله برای پیشبرد اهداف سیاسی است. اختلاط «عبادت» و «سیاست، اقتصاد و...» در حج است که باعث شده در روایات، از کعبه به عنوان عامل ثبات بخش دین بر روی زمین یاد شود؛ زیرا به تعبیری، روح عبادت، توجه به خدا و روح سیاست، توجه به خلق خداست. (2)

حج در مفهوم بین المللی دو نوع منافع کارکردی دارد: 1. نتایج تربیتی و خودسازی که به معنای هماهنگی فرد با خداوند و هم نوایی او با فطرت و طبیعت است؛ 2. آثار سیاسی و اجتماعی که به معنای ارتباط و هماهنگی با واحدها و گروه های اجتماعی و سیاسی اسلامی دیگر است که به صورت ملت ها و دولت ها و از نژادهای مختلف و دارای زبان ها و فرهنگ های گوناگون هستند.

بنابراین می توان گفت برنامه تربیتی و خودسازی، مقدمه ای برای ایجاد یگانگی در جامعه بزرگ اسلامی است. (3)

ص: 31

1- (1) ر. ک: «حج ایرانی: وحدت و تنش گفتمان های رقیب»، ص 134.

2- (2) فصلنامه قسبات، «عبادت و سیاست تاروپود حج»، محمد محمدی اشتهاردی، ش 21، ص 1.

3- (3) ر. ک: حج تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام بخش میان مسلمین در موسم حج»، زهرا معینی و شعیب یاری، ص 86.

از منظر حقوقی نیز می‌توان کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج در انسجام بخشی به امت اسلامی را یک سلسله وظایف حزبی دانست و آن را حقوق حزبی نامید؛ زیرا زیربنای فکری اسلام در گرایش به این دین، بر نوعی تخریب و تشکل سیاسی قرار دارد و مسلمانان، اعضای حزب الله هستند و فردیت و انزوا در نظر اسلام مردود است. (1) حتی عبادت و خودسازی نباید به فردیت و انزوا کشیده شود.

به عبارت دیگر در اسلام، عبادت فقط در ارتباط با خدا خلاصه نمی‌شود، بلکه بخشی از فرائض دینی در نوع و کیفیت ارتباط و مواجهه با مردم تعریف می‌شود و دین داری کامل هیچ‌گاه با صرف ارتباط فردی با خدا - بدون توجه به جامعه و سایر مسلمانان - حاصل نمی‌شود. حتی اسلام برای عبادت فردی نیز شئون اجتماعی قرار داده است؛ مانند نماز جماعت. به این ترتیب اخلاق و عرفان در اسلام کاملاً جنبه اجتماعی دارد.

در حج نیز هرچند ابعاد قوی اخلاقی، تربیتی و عرفانی وجود دارد، ولی این ابعاد به صورت بسیار واضح و گسترده ای به صورت دسته جمعی و با ذیل اجتماعی همراه است. به عبارت دیگر یکی از کارکردهای حج این است که ابعاد اخلاقی، به سالم سازی و ارتقای روابط اجتماعی پردازد. بر این اساس ابعاد معنوی حج در راستای تقویت و تعالی ابعاد سیاسی و اجتماعی مسلمانان و سامان دهی نظام ارتباطات اجتماعی مسلمانان براساس اصول اخلاقی و دینی قابل تحلیل است. در این مناسک و تعالیم اخلاقی، حج به بهترین شکل، زمینه هم‌گرایی امت اسلامی را فراهم می‌کند تا با تقویت هویت دینی، زمینه وحدت مسلمانان را در فضایل اخلاقی و با انگیزه‌های معنوی فراهم نماید.

5. هم‌گرایی اقتصادی (وحدت آفرینی ابعاد اقتصادی حج)

حج در کنار ابعاد و کارکردهای اخلاقی و اجتماعی، از جهات اقتصادی نیز قابل توجه است؛ چنان‌که در آیات و روایات نیز به کارکردهای اقتصادی حج پرداخته شده

ص: 32

1- (1) ر. ک: حج از نگاه حقوق بین‌الملل، سیدمحمد خامنه‌ای، ص 115.

است. (1) به نظر می‌رسد این فرصت‌های اقتصادی حج، زمینه بسیار مناسبی برای وحدت مسلمانان باشد؛ چنان‌که اتحادیه اروپا که بر مدار همکاری اقتصادی شکل گرفت، در ادامه به تعاملات سیاسی و فرهنگی و ایجاد نوعی هویت فراملی منجر شده است.

کشورهای اسلامی به دلیل وجود نظام‌های سیاسی گسترده و یک پارچه در قرون گذشته، از پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردارند. افزون بر این دین مشترک، قدرت فوق‌العاده‌ای در ایجاد اتحاد و هم‌گرایی بین کشورهای اسلامی ایجاد کرده است.

از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک در این کشورها زیاد است. غالب این کشورها نفت خیز، تولیدکننده نفت و دارای نیروی کار فراوان هستند و از نظر جغرافیایی، بیشتر این کشورها در آسیا و به خصوص منطقه خاور میانه قرار دارند که به صورت نسبی از مزیت قرب مسافت برخوردارند که هزینه دادوستدهای اقتصادی را کاهش می‌دهد.

حج ظرفیت بالایی برای تقویت این عوامل جهت تعامل اقتصادی در سطح بین‌الملل اسلامی دارد. به این ترتیب حج به لحاظ ظرفیت‌های بالای معنوی و فرهنگی که در جهت ایجاد اتحاد و وحدت بین مسلمین دارد، ابزار بسیار مناسبی در جهت تحقق هم‌گرایی اقتصادی است. (2)

در راستای تأسیس بازارهای بزرگ و یا به تعبیری بازار مشترک، تاریخ نشان می‌دهد که همبستگی و هم‌گرایی سیاسی و اقتصادی، لازم و ملزوم یکدیگرند و هر کدام شرط وجود دیگری است. در حقیقت حصول همبستگی سیاسی به تنهایی و بدون برنامه‌های

ص: 33

1- (1) برای مطالعه بیشتر در این خصوص ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت»، نبی‌الله قاسمی خطیر و سید حبیب‌الله ساداتی، صص 201 و 206-208، «ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت»، سیداحمد سیادت‌ی و احسان صائمی، صص 216-221، «حج و اقتصاد»، حسن رمضان زاده، صص 232-240، «نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام»، محمد اسماعیل زاده، صص 572-578، «نگاهی آماری به ظرفیت‌های بازرگانی کشورهای اسلامی با یکدیگر»، محمود حاجی یوسفی پور، صص 637-641.

2- (2) ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «حج و هم‌گرایی اقتصادی»، غلامرضا سرآبادانی، صص 685-680.

منظم اقتصادی غیرعملی است و برنامه های اقتصادی در صورتی شکل واقعی به خود می گیرند که دولت ها برای تحقق آن اقدامات سیاسی را انجام دهند. (1) از این رو ناهمگونی سیاسی مانع هم گرایی اقتصادی است. (2)

علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیه (لِيَسَّهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ) (حج: 28) ضمن اینکه منافع حج را فراتر از منافع اخروی و شامل مواردی مانند تجارت می داند، بر لزوم تعاون برای تحقق آنها تأکید می کند. ایشان تفاهم دینی در حج را بهترین مقدمه و زمینه برای تحقق این تعاون می داند. (3)

به این ترتیب اشتراکات معنوی و اعتقادی، موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی شده و اتفاق روحی و معنوی، باعث گرایش به اتحاد و هم گرایی و تعاون و همکاری مادی و در نتیجه، بهره گیری از منافع عظیم مادی حج می شود.

آثار تقویت امت اسلامی در حج

اشاره

تا به اینجا فرایند و مکانیسم های حج در تقویت امت اسلامی را در بستر تقویت هویت دینی برشمردیم. در ادامه برخی از آثار آن را مرور می کنیم:

1. تقویت قدرت

یکی از مهم ترین دستاوردهای وحدت و انسجام بخشی، افزایش قدرت مسلمانان در سطح نظام بین الملل است. کاملاً بدیهی است که به هم پیوستن مسلمانان، قدرت آنها را افزایش می دهد و به اینکه حج مظهر اقتدار و نمایش قدرت مسلمانان است، معنایی عینی می دهد. دشمنان اسلام برای غلبه بر مسلمانان و دستیابی به اهدافشان، همواره

ص: 34

1- (1) ر. ک: تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروئسن، ترجمه محمد اسفندیاری، صص 19 و 20.

2- (2) ر. ک: اقتصاد بین الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، صص 283-286.

3- (3) ر. ک: المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج 14، صص 548 و 549.

سعی در ایجاد تفرقه در جهان اسلام داشته اند، ولی وحدت و هم‌گرایی مسلمانان در حج، زمینه را برای اینکه مسلمانان یکی از قدرت‌های بین‌الملل باشند، فراهم می‌کند.

امروزه مفهوم قدرت، نمادهای قدرت، تمرکز قدرت و سایر ابعاد مربوط به قدرت در نظام بین‌المللی دگرگون شده است.⁽¹⁾

در بیش از سه قرن گذشته، دولت‌ها مهم‌ترین بازیگران بین‌المللی بوده‌اند که براساس سه مؤلفه قدرت اقتصادی، نظامی و سیاسی، اهداف و منافعشان را پیگیری می‌کردند. اما امروزه این ستون‌های سه‌گانه قدرت، به دلیل تحولات فناورانه در حال دگرگونی است. دولت‌ها رقبای جدیدی در عرصه کسب قدرت و اعمال آن در سطح جهانی هستند. قدرت در حال بازتوزیع است و اشکال و ویژگی‌های نوینی را به خود می‌گیرد.⁽²⁾

با تغییر عرصه سیاست بین‌الملل، اشکال، ابعاد، دامنه و مکانیسم‌های اعمال قدرت، بسیار پیچیده و متنوع شده است. چون قدرت، یک برساخته اجتماعی است که با تغییر بستر اجتماعی روابط بین‌الملل، برداشت از آن و شکل آن نیز تغییر می‌کند. قدرت دیگر، صرفاً بر مبنای سرزمین و عوامل مادی تعریف نمی‌شود، بلکه بر عوامل غیرمادی مثل هنجارها، گفتمان‌ها، دانش و اطلاعات نیز متکی است. این فضا هم باعث تقویت جامعه جهانی و اهمیت افکار عمومی و در نتیجه کاهش مطلوبیت قدرت سخت و کاربرد نیروی نظامی شده است و هم باعث پیچیدگی و چندبعدی شدن مفهوم قدرت در اشکالی همچون اجباری، نهادی، مولد، ساختاری، رابطه‌ای، نرم، هوشمندانه و غیره شده است که این اشکال در ارتباط با یکدیگر و مکمل هم هستند.

با تغییر در عرصه مؤلفه‌ها و نمادهای قدرت است که مسلمانان می‌توانند با اتکا بر

ص: 35

1- (1) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول در دیپلماسی: پیدایش، پویا و پوشش»، سید محمدکاظم سجادیپور، صص 247-267.

2- (2) Journal of International Affairs, "Cyber politik: The Changing Nature of Power in The In Pormation . (2) "Age", David J. Rothkopf, Vol 51, No 2, p.p 325-359.

شاخص های جدید قدرت، بر اندیشه، گفتمان و هنجارهای خود اعتماد کنند و با تکیه بر هویت دینی، قدرت خود را در عرصه بین الملل تقویت نمایند.

بر این اساس حج که مظهر حضور ملت هاست، به یک کنشگر جدید و فعال جهان اسلام مبدل می شود که با تکیه بر هویت دینی، می تواند در مقابل دولت های خودفروخته، مستبد و وابسته به استعمارگران، فضای جدیدی را برای قدرت نمایی مسلمانان باز کند.

علاوه بر مطالب فوق، در بخش قبل بیان شد که یکی از مکانیسم های حج برای ایجاد وحدت، تقویت روابط میان فرهنگی و میان فردی است که از رهگذر سرمایه اجتماعی قابل تحلیل است. سرمایه اجتماعی، یکی از مؤلفه ها و شاخص های نوین قدرت است که برخلاف رویکردهای مادی و سخت افزارانه به مقوله قدرت، بر قدرت نرم تأکید دارد.

بنابراین با توجه به تغییر مفهوم دیپلماسی از کنشگران رسمی به غیررسمی (1) و تغییر منابع قدرت از ابعاد نظامی و سخت افزارانه به ابعاد اجتماعی، فرهنگی و نرم افزارانه، حج علاوه بر اینکه نوعی نمایش اقتدار تجمع مسلمانان (قدرت ظاهری و فیزیکی) است، می تواند بازیگر و کنشگری فعال در راستای ایجاد و تقویت قدرت نرم کشورهای اسلامی در عرصه بین الملل باشد.

2. ارتقای امنیت

امروزه امنیت، یکی از مهم ترین مسائل بنیادین در روابط بین الملل است. البته هم اکنون امنیت در ابعاد و شاخص های مادی و نظامی و صرف رویکرد دولت ها تعریف نمی شود، بلکه امنیت جنبه های هویتی، اجتماعی و نرم افزارانه نیز یافته است و در کنار دولت ها، بازیگران دیگری نیز در عرصه امنیت بین الملل، مؤثر و فعال هستند. بر

ص:36

1- (1) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین الملل»، فرامرز تمنا، صص 127-156.

این اساس حج نیز می تواند به عنوان یک کنشگر غیررسمی، کارکرد امنیتی داشته باشد. البته منوط به اینکه با وحدت و هم گرایی، این کارکرد حج به فعلیت برسد.

تلقی سنتی از مفهوم کنشگر در روابط بین الملل، امنیت را صرفاً در چارچوب دولت محور و تعاملات میان بازیگران رسمی بررسی می کند. (1) در دوران جنگ جهانی اول تا جنگ جهانی دوم، امنیت به عنوان یک موضوع مستقل مطالعاتی نبود، بلکه به عنوان یکی از ملزومات صلح بین المللی معرفی می شد. (2) در دوران جنگ جهانی دوم تا پایان جنگ سرد، ابعاد مادی (3) و نظامی امنیت و تفکیک دو سطح داخلی (ملی) و بین المللی مدنظر بود.

به این ترتیب در این دوران، ویژگی بارز امنیت پژوهی، هستی شناسی مادی، دولت محوری و نگاه تک بعدی نظامی به مسئله امنیت بود.

با پایان جنگ سرد، پژوهش های امنیتی از محدوده هستی شناسی مادی فراتر رفت و با تشدید روند جهانی شدن (4)، سطح تحلیل مطالعات نیز به سطح نظام بین الملل سوق یافت و تهدیدات سنتی (بین دولتی) جای خود را به تعداد زیادی از تهدیدات نوین داد (5) و سیاست گذاری امنیتی نیز از دست دولت ها خارج شد و کنشگران دیگری مانند سازمان های بین المللی و غیردولتی در آن نقش یافتند. به این ترتیب با دگرگونی در

ص: 37

1- (1) . " Swords Into Plow Shares: The Problems and Progress of International Organization " ، Inis L. Claude ، 4th ed ، p14. " Anarchy and The limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism " ، Joseph M. Grieco ، Vol 42 ، No 3 ، p.p 498-500.

2- (2) ر. ک: جامعه و همکاری در روابط بین الملل، اندرو لینکلتر، ترجمه بهرام مستقیمی، «جامعه و اقتدارگرایی در روابط بین الملل»، هدلی بول، صص 3-26.

3- (3) این رویکرد تحت تأثیر انقلاب رفتاری در علوم اجتماعی و در نتیجه روش شناسی علمی و تجربی برآمده از آن بود. رفتارگرایی به دنبال مطالعه عینی و فارغ از ارزش است؛ در حالی که مفاهیمی مانند امنیت و تهدید، اساساً ذهنی، سیال و به شدت ارزش محورند.

4- (4) ر. ک: جهانی شدن و نظریه روابط بین الملل، یان کلارک، ترجمه: فرامرز نقی لو، ص 42.

5- (5) Stuart E. Johnson ، Martin Libicki F. Treverton ، New Challenges ، New Tools for Defence Decision Making .

محیط امنیتی نظام بین الملل، مفهوم امنیت عمیق تر و گسترده تر (1) شد و از سطح دولت به جوامع و افراد، و از موضوعات نظامی به موضوعات غیرنظامی، و از هستی شناسی مادی به هستی شناسی معنایی تغییر کرد. با تغییر فضای روابط بین الملل و ورود کنشگران جدید، ماهیت مرزها و منافع ملی تغییر کرده است و از این رو تهدیدها و خشونت ها، بیشتر فرادولتی شده است. (2)

به این ترتیب اجتماع مسلمانان در حج به عنوان یک کنشگر غیررسمی (غیردولتی) در عرصه بین الملل می تواند نقش آفرینی کند و در عرصه های اجتماعی و سیاسی، کارکرد امنیتی داشته باشد. تحقق این کارکرد مهم و سرنوشت ساز حج در گرو وحدت و همبستگی مسلمانان در حج است.

کارکردهای امنیتی وحدت در حج در دو سطح جهان اسلام و نظام بین الملل قابل بررسی است.

وحدت در حج که نمایندگان جهان اسلام در آن حضور دارند، زمینه سوء تفاهم هایی را که امروز سبب اختلاف و برادرکشی در جهان اسلام است از بین می برد. سازه انگاران که به خاستگاه اجتماعی امنیت توجه بسیار دارند و امنیت را با خاستگاه اجتماعی هویت تحلیل می کنند (3)، تحصیل امنیت از طریق موازنه قوا و بازدارندگی را نامناسب می دانند و در مقابل بر اطمینان، اعتماد و همکاری برای تحصیل امنیت تأکید می کنند. این امر از اعتقاد آنها به بستر اجتماعی امنیت نشأت می گیرد. (4)

ص: 38

-
- 1- (1) برای نمونه ر. ک: مردم، دولت و هراس، باری بوزان.
  - 2- (2) ، " Deterritorializing Global Politics " ، . Donald Puchala ، ed. ، Richard w. Mansbach ، p106
  - 3- (3) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده، نبی الله ابراهیمی، «جایگاه فرهنگ در نظریه های روابط بین الملل»، بهاره سازمند، صص 279-302.
  - 4- (4) ر. ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادیم های حاکم بر روابط بین الملل»، مجید عباسی اشلقی، ش 3، ص 544.

این امر مهم با توجه به زمینه های مشترک اعتقادی، هنجاری و مناسکی در حج، به خوبی فراهم می شود.

بر این اساس سازه انگاران بر تأثیر هنجارها در امنیت بین المللی تأکید می کنند. از نظر آنها هنجارها، اعتقادات بین الاذهانی درباره جهان اجتماعی و طبیعی هستند که براساس آنها کنشگران، نهادهای آنها و امکان کنش تعریف می شود.⁽¹⁾ در این نظریه، هنجارها فهم مشترکی هستند که هویت و منافع بازیگران را پدید می آورند.⁽²⁾

چنان که گذشت، حج در بستر تقویت هویت مشترک دینی، همسویی های هنجاری و همبستگی های سیاسی و اجتماعی مسلمانان را ارتقا می دهد و آنها را متوجه منافع و دشمنان مشترک می کند تا تفرقه ها را کنار بگذارند. این فرایند وحدت بخشی، به خوبی در راستای تأمین امنیت جهان اسلام قابل تحلیل است.

شکل گیری امنیت در سطح جهان اسلام، زمینه اتحاد بزرگ تری است که مسلمانان را در سطح بین الملل با هم متحد می کند. وقتی مسلمانان براساس امتثال اصول و ارزش های اسلامی و تقویت هویت دینی، نقاط مشترک خود را تقویت نمودند و تعامل های بین خودشان را تقویت کردند، می توانند با تعریف یکسان از تهدیدها، تردیدهای همکاری و اتحاد در عرصه بین الملل را کاهش دهند.

سازه انگاران معتقدند طرح مفهوم هویت در نحوه شکل گیری تهدیدها و نیز اتحادها مؤثر است. سازه انگاران بر این اعتقادند که هویت ها با فراهم کردن معنا و مفهوم واحد، از تردیدها می کاهند و می توانند با توانمندسازی کشورها برای شناخت دشمنان خود، از دامنه تردیدها در قبال مسائل امنیتی بکاهند.⁽³⁾

ص: 39

1- (1) Tho . " Constr uctivist Security Studies of a Research Program " ، Inter national Studies Associ ation ، Farrell ، p 49

2- (2) Tho . " Const ructiv ist Security Studies of a Research Program " ، Inter national Studies Associ ation ، Farrell ، p 72

3- (3) ر. ک: «تحلیل امنیت در پارادایم های حاکم بر روابط بین الملل»، صص 545-554.

به این ترتیب دفاع هماهنگ و مشترک مسلمانان در برابر دشمنان اسلام، یکی از مصادیق وحدت سیاسی مسلمانان می‌گردد. (1)

از مطالب فوق روشن شد که حج در بستر تقویت هویت دینی، وحدت را ایجاد می‌کند. ولی از طرف دیگر امروزه امنیت را براساس هویت تعریف می‌کنند (2)؛ یعنی هویت کارکرد امنیت‌زایی دارد. به این ترتیب وحدت آفرینی حج در بستر هویت دینی، سبب ارتقای امنیت جهان اسلام می‌شود. خاستگاه این امنیت در درجه اول ماهیتی نرم افزارانه و فرهنگی - اجتماعی دارد. ولی در ادامه و تداوم این مسیر، امنیت سخت افزارانه را نیز تقویت خواهد کرد. به این ترتیب چنان که در قدرت گذشت، امنیت نرم افزارانه، مقدمه امنیت سخت افزارانه می‌شود.

3. تشخیص هویتی و کنشگری فعال در عرصه بین الملل

مفهوم هویت در علوم مختلف انسانی، کاربرد متفاوت و گسترده‌ای دارد و علم سیاست و روابط بین الملل نیز، هم در بعد فردی و هم در بعد اجتماعی از آن بهره‌گرفته است (3) و حتی می‌توان گفت، هویت معنا و مفهوم نهفته در موضوع روابط بین الملل است. (4)

از این رو کشورهای اسلامی به شرطی که از تشخیص هویتی در سطح بین الملل برخوردار باشند، می‌توانند اسلام را به عنوان یک قدرت قوی و اثرگذار در سطح بین الملل وارد کنند. تقویت ایده امت اسلامی سبب می‌شود کشورهای اسلامی به عنوان یک قدرت واحد، فراتر از همه هویت‌های ملی و مرزهای جغرافیایی در عرصه بین الملل حضور یابند. به عبارت دیگر، کنشگری فعال در عرصه بین الملل، وابسته به

ص: 40

-
- 1- (1) ر. ک: وحدت اسلامی: مبانی، عرصه‌ها، موانع و راهکارها، محمدرسول حسینی، صص 104-111.
  - 2- (2) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «هویت در روابط بین الملل»، طیبه واعظی، صص 319-328.
  - 3- (3) ر. ک: مبانی نظری هویت و بحران هویت، «هویت: رویکردها و نظریه‌ها»، بهزاد دوران و منوچهر محسنی.
  - 4- (4) ر. ک: «هویت در روابط بین الملل»، صص 303-318.

یک تشخیص هویتی است که در پرتو امت اسلامی، برای جهان اسلام ایجاد می شود. این موضوع در ادبیات نوین روابط بین الملل که مفاهیمی مانند هویت و کنشگر در آن تغییر یافته است، کاملاً قابل توجیه و تحلیل است.

امروزه مطالعات روابط بین الملل در فضای جهانی شدن، با پشت سر گذاشتن نظریات «دولت محور»، به سوی «چند / جهان محوری» می رود تا با تغییر مفهوم کنشگر در عرصه بین الملل، دیگر دولت ها تنها کنشگر سیاست و حکومت در عرصه داخلی و بین المللی نباشند. (1) این تحول را می توان فراملی گرای نامید.

به طور سنتی وقتی از سیاست و روابط بین الملل سخن گفته می شد، منظور روابط میان دولت ها بود؛ اما فراملی گرایی بر روابطی و رای روابط دولت ها و میان کنش گرانی غیر از دولت ها تأکید می کند. این روابط و کنشگران بر کنشگران دولتی و روابط میان آنها نیز تأثیر می گذارند. (2) بر این اساس امروزه دیپلماسی در انحصار دولت ها نیست. (3) در تعاملات معاصر بین کنشگران غیردولتی و دولت ها، گاهی می شود که کنشگران فراملی از طریق اعمال نفوذ می توانند بر روابط کنشگران دولتی نیز تأثیر بگذارند. (4)

به این ترتیب بازیگران جدید روابط بین الملل در دنیای امروز، سرزمین محور نیستند و سرزمین، عامل اساسی در تحولات بین المللی ایمن عصر به شمار نمی رود و حتی می توان گفت کنشگری نوین در عرصه بین الملل، ماهیت مرزها و منافع را تغییر داده است.

نتیجه گیری

حج عبادتی فراملی و فرامری است که در مهد تمدن و تاریخ اسلامی انجام می شود و از این جهت، توجه مسلمانان را به این نکته جلب می کند که آنها فراتر از

ص: 41

-
- 1- (1) ر. ک: جهانی شدن سیاست: روابط بین الملل در عصر نوین، اسمیت استیو و جان بیلینس، ترجمه ابوالقاسم راه چمنی و دیگران، ج 1، نظریه اجتماعی سیاست بین الملل، الکساندر ونت، ترجمه حمیرا مشیرزاده.
  - 2- (2) تحول در نظریه های روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده، ص 32.
  - 3- (3) ر. ک: «تحول در دیپلماسی: پیدایش، پویش و پوشش»، ص 246.
  - 4- (4) ر. ک: «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین الملل»، ص 143.

همه هویت های فرهنگی و ملی و حتی مذهبی و فرقه ای، در یک هویت دینی فرادینی مشترک اند و از تاریخ و تمدن یکسانی برخوردارند. به این ترتیب در حج، هویت دینی در سطح تمدنی و فراملی تقویت و از این جهت، امت اسلامی تقویت می شود. همه ارکان سیاسی، فقهی، ارتباطی، اقتصادی و اخلاقی حج در این راستا قابل تحلیل است. ره آورد ارزشمند این نظام دینی در حج، تقویت قدرت، امنیت و کنشگری فعال کشورهای اسلامی در نظام بین الملل است.

ص: 42

اسلام به عنوان کامل ترین و خاتم ادیان که اداره تمام شئون زندگی بشر را در برنامه های خود دارد، نظام هایی را برای اداره جامعه در نظر گرفته است. در میان این نظام ها، نظام اجتماعی با توجه به ارتباطی که با شئون فرهنگی و تمدنی جامعه دارد، از اهمیت ویژه ای برخوردار است. در بین نظام های اجتماعی، نظام تبلیغی اهمیت ویژه و در عین حال پنهانی دارد که با توسعه جوامع و پیچیده شدن شبکه ارتباطی در جوامع، آثار آن بیشتر نمود پیدا می کند. اسلام در نظام سازی با رویکردی کاملاً تمدنی، دین را در صحنه اجتماع گنجانده است. نمونه بارز این موضوع را می توان در نظام تبلیغی یافت.

در این بین حج به عنوان اجتماعی ترین عبادت اسلامی، از مهم ترین ابزارهای تبلیغی امت اسلامی است که با ماهیتی اخلاقی - عرفانی، ابعاد سیاسی و اجتماعی بسیار قوی ای دارد. این رسانه عظیم، دقیق و کهن اسلامی مبتنی بر روابط و حضور انسانی، هر سال تجمعی از نمایندگان مسلمانان برگزار می کند. این تجمع، فرصت بی نظیری را در اختیار امت اسلامی قرار می دهد تا علاوه بر ابعاد معنوی، از لحاظ سیاسی و اجتماعی نیز اسلام را تقویت کنند. به این ترتیب اسلام نظامی تبلیغی را ایجاد می کند که در یک فضا و رویکرد دینی و معنوی، کل جهان اسلام با هم ارتباط برقرار کنند و به سوی هویت دینی سوق پیدا کنند. این کنگره عظیم که از نمایندگان سراسر جهان

اسلام تشکیل شده، دارای تمام ویژگی های نظام تبلیغی است و از همه عناصر زمانی و مکانی و کالبدی برای انتقال معنا و پیام تبلیغی استفاده می کند.

بنابراین اسلام در 1400 سال پیش، حج را به عنوان رسانه ای پویا و پایا قرار داده است که تمام ویژگی های یک رسانه مدرن تبلیغی را دارد. از این جهت باید اسلام را دینی بسیار مترقی و به روز دانست که در بستر سنت، ابزاری با کارکردهای فوق مدرن را در اختیار امت اسلامی قرار داده است.

تمدن غرب به عنوان تمدن رقیب اسلام، از ابزارهای جدیدی برای تبلیغ خود استفاده می کند. در این بین رسانه ها جایگاه ویژه ای دارند. هرچند رسانه ها محصول تمدن غرب هستند، ولی ابزار قدرتمندی برای تقویت و صدور تمدن غرب در عصر جامعه اطلاعاتی به شمار می روند. اگر زمانی جنگ و فتح سرزمین، قالب مناسبی برای صدور تمدن بود، اما امروزه رسانه ها با فتح فرهنگی، ابزاری ارزان، راهگشا و کاملاً متفاوت در جوامع پسا صنعتی به حساب می آیند و جامعه مجازی بسیاری از واقعیت های جامعه بیرونی و عینی را مشخص می کند. امروزه رسانه ها با بازتولید مبانی مدرنیته، بیشترین نقش را در عرصه تمدنی غرب بازی می کنند و بازیگری فعال و تمام عیار هستند.

در این فضا، اهمیت ابعاد تبلیغی حج در حفظ و تداوم تمدن اسلامی خود را نشان می دهد.

در این بخش پس از ذکر چارچوب مفهومی و نظری تحقیق، ارتباط ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی را ذکر می کنیم و سپس ویژگی و ظرفیت تبلیغ دینی حج برای امت اسلامی را بیان می کنیم؛ ویژگی هایی که دین را با مشخصه هویتی امت اسلامی تبلیغ می کند و از هرگونه گرایش قومی، تاریخی، فرقه ای، نژادی و زمانی به دور است.

تأثیر مکان در شکل گیری و پذیرش پیام تبلیغی

ترسیم ابعاد تبلیغی حج در راستای تقویت امت اسلامی، تا حد زیادی مبتنی بر تأثیر مکان در پیام تبلیغی است. فضای کالبدی و مکانی حج، ویژگی و شرایط تبلیغی ویژه ای را

فراهم می کند که می تواند فراتر از ابزارهای تبلیغی و رسانه ای، پیام های دینی را در بین مسلمانان ارسال نماید. این پیام ها، فرازمانی و فرامکانی است و از این جهت، می تواند هویتی دینی فراتر از همه مرزها و تشخص های فرهنگی و ملی ایجاد نماید. به این ترتیب نظام تبلیغی حج مبتنی بر پیام های کالبدی و مکانی، امت اسلامی را تقویت می کند.

بنابراین در این بخش، تأثیر مکان در شکل گیری و پذیرش پیام تبلیغی را بیان می کنیم.

براساس پاسخ به چرایی تجلی پیام، مدل های گوناگون ارتباطی طراحی شده است. بر این اساس برخی شرایط محیطی و اجتماعی را در ایجاد و بروز معانی و پیام ها در انسان مؤثر می دانند. (1) در جامعه شناسی معارف انسانی (2)، نمی توان با آن چنان عناصر و جریان های محض و مجرد معنوی روبه رو شد که از دسترس نفوذ عوامل اجتماعی دور باشد؛ زیرا هر نوع اشتغال معنوی، به ناچار در پیکر مناسبات اجتماعی انجام می گیرد. متقابلاً نیز در جامعه انسانی، پهنه خاصی یافت نمی شود که عاری از عناصر و جریان های شناختی (معرفتی) باشد؛ زیرا هر جریان اجتماعی و هرگونه جامعه پذیری، طبعاً در یک فضای تمدنی خاص روی می دهد و بنابراین هر روبه اجتماعی، حاصل عناصر معنوی نیز هست. (3) البته این سخنان به این معنا نیست که اجتماع تنها مرجع معرفت بشری است یا اینکه جامعه بر همه معارف انسان اثر دارد، بلکه سخن در این است که بسیاری از شناخت های ما، تحت تأثیر جامعه و شرایط زمانی، مکانی و فرهنگی است.

از این رهگذر می توان برداشتی تبلیغی - ارتباطی نمود و از تأثیر مکان بر انتقال پیام دینی سخن گفت.

ص: 45

1- (1) ر. ک: ارتباطشناسی، مهدی محسنیان راد، صص 326 و 327.

2- (2) برای مطالعه بیشتر در مورد تأثیر شرایط اجتماعی بر شناخت و معرفت بشری ر. ک: علم و جامعه شناسی معرفت، مایکل مولکی، ترجمه حسین کچوئیان، جامعه شناسی معرفت: جستاری در تبیین رابطه ساخت و کنش اجتماعی و معرفت های بشری، عبدالرضا علیزاده.

3- (3) ارتباطشناسی، ص 327.

روان‌شناسان دریافته‌اند محیط اطراف ما بر حالت‌های عاطفی مان تأثیر می‌گذارد. محیط زندگی می‌تواند در ما انگیزه ایجاد کند و بسته به اینکه این انگیزه را چگونه تعبیر کنیم، می‌تواند در ما حس تحرک، هوشیاری، هیجان یا فعالیت به وجود آورد. ما به دلیل تأثیر محیط فیزیکی، خوشی یا ناخوشی را تجربه می‌کنیم. برخی محیطها، حس شادابی، شادمانی و خشنودی را برمی‌انگیزند و برخی احساس ناراحتی، نگرانی و نارضایتی به وجود می‌آورند. (1)

به طور کلی عوامل محیطی در ارتباطات انسانی بسیار بااهمیت هستند و بر واکنش‌های ما نسبت به دیگران، حالت‌های عاطفی و ادراک‌های ما تأثیر می‌گذارند. اگر ما عوامل محیطی در یک موقعیت خاص را درک کنیم، بهتر می‌توانیم ارتباطات حاصل شده در این شرایط را بفهمیم. (2)

علاوه بر تأثیر مکان بر روی حیات و رفتار، محیط ویژگی‌های ادراکی نیز دارد. بر این اساس محیط فیزیکی ما به روش‌های گوناگونی ادراک می‌شود. ادراک‌های محیطهایی که در آن تعامل می‌کنیم، بر رفتارهای ارتباطی ما تأثیر می‌گذارد. محیط شش ویژگی ادراکی دارد که «رسمیت» یکی از آنهاست. مثلاً ویژگی محیطی عبادت‌گاه‌ها به شکلی است که ادراکی از «رسمیت» و تعظیم بیافرینند که یادآور آداب، اسرار، مناسک، عظمت و رفعت است. (3)

با توجه به کارکردهای ادراکی محیط است که کارشناسان ارتباطی معتقدند پیام‌های تبلیغی در مجموعه‌ای جای می‌گیرد که محیط اجتماعی نام دارد. اگر پیام صادر شده با محیط پیرامون خود تجانس نداشته باشد، امکان دفع آن بیشتر خواهد بود. (4)

ص: 46

1- (1) ر. ک: رفتار غیرکلامی در روابط میان فردی، ویرجینیا پی. ریچموند، جیمز سی، مک کروسکی، ترجمه فاطمه سادات موسوی و ژیل‌عبدالله پور، ص 325.

2- (2) همان، صص 358-344 و 405-402.

3- (3) همان، صص 331-325.

4- (4) ر. ک: جامعه‌شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، صص 108-105.

بر این اساس ساختمان‌ها و مناظر از عوامل محیطی هستند که در رفتار و ارتباطات انسان تأثیر می‌گذارند. بر این اساس است که می‌گویند ساختمان‌ها به منظور ابراز احساسات و هیجان‌های کسانی که آنها را نظاره می‌کنند و نیز افرادی که وارد آنها می‌شوند طراحی می‌شود. (1)

فضای روان‌شناختی اماکن مقدس و سازمان‌های مذهبی، بخشی از مطالعات مربوط به سنجش‌های مذهبی را به خود اختصاص داده‌اند. این پژوهش‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که فضای روان‌شناختی این اماکن مقدس، متفاوت با دیگر فضاهاست و این تفاوت‌ها، رفتار و بازخوردهای افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد. (2) ساختار فیزیکی اماکن مقدس، سبب بروز تصویربرداری‌های ذهنی خاصی در افراد می‌گردد که بیانگر پیچیدگی و نظام مفهومی اندیشه‌ها، باورها، ارزش‌ها و احساسات است. فراسوی ظاهر اماکن مقدس، اغلب سطوح عمیق‌تری از نظام‌های مذهبی نهفته است. سبک معماری، بیانگر ایدئولوژی خاصی است. پرستش‌گاه‌های مذهبی، هشیارانه برخی ارزش‌های خاص را از طریق سبک‌های معماری خود تقویت می‌کنند.

افزون بر این، شرایط زمان و مکانی که ارتباط در آن برقرار می‌شود در ارتباط مؤثر است. یکی از مباحث مؤثر در فرایند ارتباط، زمینه ارتباطی (3) است. زمینه ارتباطی که به نوعی برگرفته از مفهوم زمینه اجتماعی است، در دو بخش قابل تفکیک بررسی است:

ص: 47

1- (1) ر. ک: رفتار غیرکلامی در روابط میان فردی، صص 331-335.

2- (2) ر. ک: بررسی اثربخشی روان‌درمان‌گری کوتاه مدت «آموزش خوددرمان‌گری» با و بدون جهت‌گیری مذهبی اسلامی بر مهار اضطراب و تنیدگی، مسعود جان بزرگی، رساله دکترا، ص 67.

3- (3) برخی واژه‌های زمینه (Context) را مترادف با زمینه اجتماعی (Social Context) می‌دانند و برای آن دو مفهوم مجاور یکدیگر بیان می‌کنند: 1. شرایط خاص محیطی و اجتماعی که کنش‌های متقابل و فراگرد ارتباطی را دربرگرفته و با آن در حال دادوستد (interchange) است؛ 2. وضعیت تاریخی و اوضاع سیاسی - اجتماعی که رویدادها و اعمال خاصی را معنی می‌بخشند. بر اساس این مفهوم نگاری است که مقوله زمینه ارتباط در ارتباطات میان فرهنگی، خود را بیشتر نشان می‌دهد؛ زیرا در آن شرایط اثر فرهنگ حاکم بر فضای ارتباط بیشتر است. ر. ک: ریشه‌های فرهنگی ارتباط در ایران، مهدی محسنیان راد، ص 128.

1. سخت زمینه ارتباط (1) که بیشتر به ابعاد فیزیکی و مکانی شکل‌گیری ارتباط توجه دارد؛ مثلاً براساس نوع روابط، مکان انتخاب شده برای آن متفاوت است یا اینکه بهتر است بگوییم مکان برقراری ارتباط در سمت و سو و کم و کیف ارتباط مؤثر است.

2. نرم زمینه ارتباط (2) که بیشتر به ویژگی‌های محیطی و خصوصیات زمانی که ارتباط در آن روی می‌دهد برمی‌گردد؛ مانند سکوت یا سروصدای محیط، روز تعطیل یا غیرتعطیل، مناسبت ویژه ملی یا مذهبی. (3)

گاهی اوقات یک ارتباط، دیدار یا گفت‌وگو در یک مکان، ولی در دو زمان و فضای ارتباطی متفاوت، آثار و ویژگی‌های ارتباطی مختلفی دارد.

با توجه به ابعاد و کارکردهای ارتباطی و ادراکی، و تأثیر آن بر روحيات و احساسات انسان، می‌توان یکی از ویژگی‌های تبلیغی حج را در شرایط مکانی آن جست‌وجو کرد. در این محیط معنوی و اخلاقی، تناسب پیام تبلیغی با محیط وجود دارد و با توجه به احساسات معنوی متاثر از محیط، امکان دفع پیام کم می‌شود. چنان‌که در فصل بعد می‌آید، هریک از محیط‌های حج به تبع مناسک خاصی که در آن انجام می‌شود، با پیام خاصی تناسب دارد که سبب افزایش درک و پذیرش آن پیام می‌شود.

اهمیت ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی

اشاره

از ابتدای اسلام، تبلیغ جدی پیام، یک اصل اساسی عقیده اسلامی بوده است. اسلام به عنوان یک آیین عالم‌گیر و جهانی، گستراندن تعالیم خود را در سراسر جهان مدنظر دارد. از این جهت دعوت به اسلام، هم یک وظیفه جمعی است و هم فردی (4) که با

ص: 48

1- (1) .Hard Context.

2- (2) .Soft Context.

3- (3) ر. ک: ریشه‌های فرهنگی ارتباط در ایران، مهدی محسنیان راد، ص 127.

4- (4) ر. ک: الدعوه الی الاسلام، محمد ابوزهره، ص 125.

بسیاری از فروع دین مثل امر به معروف و نهی از منکر(1) و جهاد، ارتباط مفهومی و مصداقی دارد. حتی برخی از جریان های سیاسی و اجتماعی اسلامی، یکی از اصول ایدئولوژیک خود را براساس اصول تبلیغی بنا نهاده اند.(2)

اسلام اساساً دین تبلیغ است و با همین شگرد توانسته است در مقابل هجمه های عظیم و بنیان برافکن مانند حمله مغول، وجود تمدنی خود را حفظ کند(3) و بدون اینکه مبلغان رسمی به جاهای مختلف ارسال کند، از راه مهاجرت و مسافرت مسلمان ها مانند تاجران و جهان گردان، اسلام را به سایر نقاط منتقل کند.(4)

توماس آرنولد که در کتاب خود، زندگی پیامبر را فقط از جنبه تبلیغی بررسی کرده است، در مورد هویت تبلیغی اسلام می نویسد:

انتشار این آیین در چنین قسمت پهناوری از جهان، به عوامل گوناگون اجتماعی، سیاسی و مذهبی برمی گردد و لکن نیرومندترین عاملی که در بین این عوامل برای ظهور این نتیجه بهت انگیز به چشم می خورد، همان فعالیت های پیگیر و مداوم رجال تبلیغی اسلام است که با در نظر گرفتن فداکاری های پیام آور خود به عنوان برجسته ترین سرمشق، هستی خود را در راه انتشار اسلام فدا کرده اند... وظیفه تبلیغ و نشر اسلام به مرور زمان و پس از اندیشه ها و تفکراتی در طول تاریخ آن روی کار نیامد، بلکه از همان اول، روشن و مشخص بود و به دوش هر گرونده ای نهاده شده بود.(5)

از این رواز هر فرصتی باید برای تبلیغ و تقویت امت اسلامی بهره برد که یکی از بهترین این فرصت ها، سفر سیاسی - معنوی حج است.

ص:49

-
- 1- (1) ر. ک: حماسه حسینی، مرتضی مطهری، صص 191-193؛ شرایط موفقیت تبلیغ، محمدرضا ناجی، صص 17 و 18.
  - 2- (2) ر. ک: اسلام در انقلاب: جنبش های اسلامی معاصر در جهان غرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، هرایر دکمجان، ترجمه دکتر حمید احمدی، صص 91-98.
  - 3- (3) ر. ک: تاریخ گسترش اسلام، توماس آرنولد، ترجمه ابوالفضل عزتی.
  - 4- (4) گام هایی در راه تبلیغ، محمدحسین فضل الله، ترجمه و نگارش احمد بهشتی، صص 85-88.
  - 5- (5) چگونگی گسترش اسلام، توماس آرنولد، ترجمه حبیب الله آشوری، ص 47.

امروزه با پیچیدگی فرهنگی و اجتماعی جوامع، تبلیغ نیز جایگاه ویژه‌ای در علوم اجتماعی به خود اختصاص داده و با برعهده گرفتن کارکردهای نوین و اتخاذ روش‌ها و ابزارهای متنوع و گسترده، پیچیدگی‌های خاص خود را یافته است. بخشی از این پیچیدگی به تکنولوژی، ابزار و وسایل ارتباطی و بخش دیگر به تأثیر ارتباطات بر ابعاد اجتماعی و فرهنگی جوامع برمی‌گردد. حتی جوامع پسا صنعتی را جوامع اطلاعاتی می‌نامند که براساس چرخش آزاد اطلاعات قابل تحلیل است. (1) البته این جریان، عملاً یک فعالیت غیرمستقیم تبلیغی است که موجب سیطره فرهنگ و ارزش‌های مورد قبول صاحبان این ابزارهای ارتباطی و انحطاط و مقهور شدن فرهنگ دیگر نقاط جهان خواهد شد. (2)

پیچیدگی تبلیغ در جهان کنونی، فقط به جهت پیشرفت و تکامل ابزارهای ارتباطی - صنعتی نیست، بلکه در شاخه‌های علوم انسانی مربوط به تبلیغ هم تحقیقات و مطالعات زیادی انجام شده است. امروزه تبلیغ در کشورهای پیشرفته صنعتی به پدیده پیچیده‌ای تبدیل شده است که از یک سوردپای مطالعات مربوط به آن را در صنعت‌های پیشرفته چاپ و انتقال اطلاعات می‌توان جست و جو کرد و از سوی دیگر تحقیقاتی در انواع هنرهای سنتی و جدید از طرف جامعه‌شناسان به خصوص جامعه‌شناسان ارتباطات و وسائل ارتباط جمعی و روان‌شناسان اجتماعی برای تحلیل نحوه نفوذ در افکار و احساسات دیگران و تحقق تبلیغ انجام شده، تا جایی که تبلیغ در دانش ارتباطات به گرایش جدید تبدیل شده است. در ارزیابی میزان و نحوه تأثیر تبلیغ، روش‌های تحقیق و آمار به فراوانی مورد استفاده قرار می‌گیرند. در شرایطی که برای بهبود تبلیغ و ارتقای سطح موفقیت آن از مطالعات مربوط به مردم‌شناسی و فرهنگ‌شناسی استفاده می‌شود،

ص: 50

-
- 1- (1) ر. ک: نظریه‌های جامعه‌اطلاعاتی، فرانک وبستر، ترجمه اسماعیل قدیمی.
  - 2- (2) ر. ک: ژئوپلیتیک اطلاعات (شیوه‌های سلطه‌جویی فرهنگ استعمار در جهان از طریق رسانه‌های همگانی)، آنتونی اسمیت، ترجمه فریدون شیروانی.

دانش انسان‌شناسی و روان‌شناسی فردی و حتی زیست‌شناسی، در پی یافتن نقاط ثابت و نقاط تغییرپذیر شخصیت انسان برای سهولت نفوذ در آن می‌باشد. در جهانی که از یک سازمان کوچک تا اربابان تجارت و مردان سیاست و صاحبان عقاید جدید و رهبران دینی و فرماندهان جنگی، همه و همه، به عنوان یک اهرم قوی قدرت، بر تبلیغات تکیه می‌کنند، دیگر تبلیغ از سادگی اولیه در آمده و جامه پیچیدگی به تن کرده است. امروزه ارتباطات که تبلیغ سطح و نوعی از آن است، نظریات گوناگون و متنوعی را در مورد ابعاد فرهنگی، اجتماعی و توسعه جوامع بشری مطرح می‌کند. (1)

به گفته امام خمینی (رحمه الله):

سابق، تبلیغات عبارت از این بود که اهل منبر یا علما در همان محل محدودی که داشتند، می‌رفتند و برای یک [یا] چند نفر یا یک عده ای صحبت می‌کردند و ارشاد می‌کردند. امروز این دستگاه در همه کشور پهن شده است... (2)

در چنین شرایطی که تبلیغ از پیچیدگی خاصی برخوردار است، توجه به اهمیت و آثار تبلیغ، و استفاده از ظرفیت‌های تبلیغی امت اسلامی، اهمیتی دوچندان می‌یابد که حج با توجه به ابعاد فردی، اجتماعی و بین‌المللی خود، از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

2. کارکردهای تبلیغی حج و تقویت امت اسلامی

یکی از وجوه اهمیت و ضرورت ابعاد تبلیغی حج، به جایگاه حج در اسلام باز می‌گردد (3) که محقق‌کننده و متناسب با اهداف و برنامه‌های تبلیغی اسلام است. به عبارت

ص: 51

1- (1) برای مطالعه بیشتر در مورد ارتباطات و توسعه، برای نمونه ر. ک: ارتباطات و فرهنگ، آلفرد جی. اسمیت، ترجمه مهدی بابایی اهری؛ ارتباطات توسعه در جهان سوم، ترجمه و تألیف علی اکبر فرهنگی، ابوالفضل دانایی و رقیه جامع؛ ارتباطات توسعه در جهان سوم، سرینواس آر. ملکات و لزی استیوز، ترجمه شعبانعلی بهرامپور؛ بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، اد بورن، ترجمه مهرسیما فلسفی.

2- (2) صحیفه امام، ج 18، ص 362.

3- (3) برای مطالعه در مورد اهمیت و جایگاه حج در آیات و روایات، برای نمونه ر. ک: حج گنجینه اسرار، محمداکبر محقق، صص 39-65، مشعر؛ حج و عمره در قرآن و حدیث، محمد محمدی ری شهری، ترجمه جواد محدثی، صص 127-179.

دیگر، نظام تبلیغی اسلام، اهداف و برنامه هایی را دنبال می کند که با حج محقق می شود. از این رو ویژگی و فرصت های تبلیغی حج، محقق کننده برنامه های تبلیغی اسلام است. به این ترتیب ویژگی تبلیغی حج در راستای تقویت هویت دینی مسلمانان و در نتیجه تقویت امت اسلامی قابل تحلیل است.

حج یکی از شاخص ترین برنامه های جهانی اسلام است که همگانی و همیشگی بودن آن، سند گویای کلیت و دوام این دین الهی است. (1) حج را می توان نماد جامع اسلام سیستمی و جهان شمول معرفی کرد و ابزاری برای حفظ جاودانگی آن دانست. (2) از طرف دیگر حج را می توان نمونه و مدل کوچکی از اسلام دانست؛ همان طور که پیامبر اکرم (ص) ضمن بیان علت سایر فرایض، علت و جوب حج بر مسلمانان را معادل بودن حج با همه دین می دانند. (3)

علما و بزرگان علم اخلاق نیز بر این نکته تأکید دارند که هر یک از عبادات، برای از بین بردن رذیله ای از رذایل اخلاقی است. ولی حج مجمع العناوین و شامل اعمال دشواری است که هریک به تنهایی، صلاحیت تصفیه نفس را دارد. (4) حج بر خلاف سایر عبادات که هریک اثری ویژه در تعالی و کمال روح انسان دارد، جامع الامور است؛ هم خاصیت تطهیر دارد و هم مایه تزیین است (5)؛ چرا که حج نمی خواهد یک عقیده، یک دستور یا یک ارزش را طرح کند. حج همه اسلام است (6)؛ گویی خداوند اراده کرده است؛ اسلام را با همه ابعاد و وجوه آن، در یکی از

ص: 52

-
- 1- (1) ر. ک: صهبای صفا، عبدالله جوادی آملی، صص 37 و 43.
  - 2- (2) خداوند در قرآن، کعبه را به قوام و قیام مردم معرفی می کند (مائده: 97) و امام صادق (ع) در توضیح این آیه شریفه فرمودند: لا يزال الدين قائماً ما قامت الكعبة. (علل الشرائع، محمد بن علی بن بابویه قمی، ج 2، ص 98.
  - 3- (3) علل الشرائع، ج 2، ص 98.
  - 4- (4) ر. ک: تذکره المتقین، محمدباقر بهاری همدانی، ص 66.
  - 5- (5) ر. ک: حج برنامه تکامل، سید محمد ضیاءآبادی، ص 46.
  - 6- (6) تحلیلی از مناسک حج، علی شریعتی، ص 25.

فروع دین جای دهد تا بندگان او با انجام دادن آن و معرفت به همه وجوه و ابعاد، یک بار هم اسلام را تجربه کرده باشند. (1)

حتی می توان آیه شریفه جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْغُبَّةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ (مائده: 97) را چنین معنا کرد که حج فرصتی بسیار مناسب و استثنایی برای تبلیغ و نشر فرهنگ اصیل اسلام در میان قشر وسیع و قابل توجهی از مسلمانان سراسر جهان است. حیات فکری، دینی، فرهنگی و اجتماعی انسان، همواره با ارتباطات و ابلاغ پیام ها و تبلیغات پیوند داشته است. امروز که در عصر ارتباطات به سر می بریم، بیش از هر زمان دیگری به این امر توجه شده است و سرنوشت فرهنگ ها، ملت ها و جریان های فرهنگی - اجتماعی جوامع، عمدتاً به ارتباطات وابسته است. (2)

از آنچه گفته شد، اهمیت حج در تقویت هویت دینی مسلمانان و تقویت مبانی نظری و ماهوی امت اسلامی مشخص شد.

3. پیشینه ابعاد تبلیغی حج و امت اسلامی

شناخت حقایق و آموزه های دینی و نیز انتقال آن به نسل های بعدی، موضوع مهمی است که همیشه مورد توجه رهبران دینی از صدر اسلام تاکنون بوده است. حج و زمان انجام مناسک حج، یکی از فرصت ها و بسترهای مناسبی بوده و هست که هم مردم به شناخت و آگاهی کافی از معارف اسلام دست می یابند و هم ابزار مناسبی برای انتقال آن به دیگر انسان ها در مناطق دور و نزدیک می باشد. به این ترتیب رهبران دینی، همواره از پایگاه حج برای تقویت هویت و مبانی امت اسلامی بهره برده اند.

ابعاد تبلیغی حج از همان ابتدای ساخت کعبه و تشریح حج با آن همراه بود. این پیام رسانی و انتقال اندیشه ها و افکار در سیره عملی پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (علیهم السلام) به خوبی قابل مشاهده است. پیامبر اکرم (ص) در مدت سیزده سال اقامت در مکه با

ص: 53

1- (1) اسلام در آینه حج، غلامعلی حداد عادل، ش 28، ص 38.

2- (2) ر. ک: حج در آینه روان شناسی، محمدرضا احمدی، صص 89-92.

نمایندگان و سران قبایلی که از اطراف مکه برای انجام مناسک حج به مکه می آمدند، تماس برقرار می کرد یا در حجه الوداع در مواقع متعددی خطبه می خواند و گردهمایی حج را ابزاری برای ارائه و انتقال معارف دین و تقویت شناخت راه حق و گسترش فرهنگ اسلام قرار می داد. (1) رسول خدا (ص) در مراسم حج نزد قبایل عرب می رفت و آنها را به سوی خدا می خواند و رسالتش را ابلاغ می نمود و از آنها می خواست تا او را تصدیق و حمایت کنند. (2) نقل شده که یک بار حضرت محمد (ص) را دیدند که در منا حاضر شده و به تک تک قبایل سرزده و می گوید: ای قبیله فلان، من رسول خدا برای شما هستم. به یکتاپرستی روی آورید و غیر از او کس و چیز دیگری را مپرستید. (3)

به طور کلی پیامبر از مراکز تبلیغی غیررسمی و سیار، در کنار مرکز تبلیغی ثابت، یعنی مسجد با نماد اذان برای تبلیغ بهره می جست. (4) کعب بن مالک می گوید:

پیامبر بعد از علنی شدن دعوت خود، در ایام حج به دنبال مردم می رفت و آنان را به اسلام دعوت می نمود. پس از مدتی نیز از قبایل آنان پرسش می کرد و قبیله به قبیله به سراغ آنان می رفت. (5)

در همین راستا پیامبر در مورد ضرورت مستمر بودن تبلیغ به مبلغان چنین می فرماید: «عهدہ دار تذکر مردم باشید و مدام اندرزشان دهید که این برای کسانی که طبق دوستی خدا عمل می کنند، مایه تقویت بیشتر است». (6)

سفر پیامبر در سال دهم هجری به مکه، علاوه بر ابعاد عبادی و سیاسی، جنبه تبلیغی نیز داشت که از مهم ترین آنها، آموزش مناسک حج بود. چنان که امام باقر (ع) می فرماید:

ص: 54

1- (1) سیره ابن هشام، عبدالملک ابن هشام، ص 184.

2- (2) السیره النبویه، عبدالملک ابن هشام، تحقیق محمد محی الدین عبدالحمید، ج 2، صص 31 و 32.

3- (3) سیره ابن هشام، ج 1، ص 423.

4- (4) ر. ک: سیره تبلیغی پیامبر اکرم (درآمدی بر سیاست تبلیغی اسلام در عصر ارتباطات)، صص 90-96.

5- (5) ر. ک: تاریخ سیاسی اسلام تا سال چهارم هجری، رسول جعفریان، صص 48 و 49.

6- (6) تبلیغ در قرآن و حدیث، محمد محمدی ری شهری، ترجمه علی نصیری، ص 204.

رسول اکرم عازم زیارت خانه خدا بود که جبرئیل نازل شد و از جانب پروردگار متعال ابلاغ سلام نمود و گفت: خداوند می فرماید: «من پیغمبری را از پیامبران گذشته قبض روح نکردم، مگر پس از اكمال دین و اتمام حجت و برای تو دو موضوع باقی مانده که می باید آن دورا به مردم ابلاغ کنی؛ حکم حج و خلافت و ولایت. لازم است اعلام عمومی داده و هرکس را که استطاعت و توانایی سفر حج دارد، دعوت نمایی تا اعمال و خصوصیات زیارت خانه خدا را برای آنان تعلیم کنی» (1).

پیامبر در حجه الوداع به بهترین شکل از ظرفیت تبلیغی حج بهره برد. ایشان در مسجد خیف در منا برای زائران خطبه خواند و آنها را به اخلاص در عمل، ارادت و خیرخواهی نسبت به پیشوایان دین و همراهی با جماعت صالح فرا خواند. (2) ایشان در بازگشت از منا به مسلمانان فرمودند:

آیا می دانید این شهر [مکه] چه شهری است؟ آیا می دانید این ماه [ذی الحجه] چه ماهی است؟ آیا می دانید این روز چه روزی است؟ همه گفتند: بلی می دانیم. این شهر بلدالحرام و این ماه، ماه حرام و این روز، روز حرام است. سپس حضرت فرمودند: «خداوند جان ها و مال هایتان را بر شما حرام کرده مانند حرام بودن این شهر، ماه و روز» (3).

پیامبر (ص) در این روایت با استفاده از فضای معنوی حج و احترام مسلمانان به مکه و ماه حرام، توجه آنها را به حرمت اموال و جان مسلمانان جلب نمود تا یکی از مهم ترین آسیب های اجتماعی در جامعه جاهلی را که به نزاع و کشمکش منجر می شد، اصلاح نماید.

ص: 55

-
- 1- (1) احتجاج طبرسی، ابومنصور احمد بن علی طبرسی، ترجمه حسن مصطفوی، ج 1، ص 136.
  - 2- (2) نَضَرَ اللَّهُ عَبْدًا سَمِعَ مَقَالَتِي فَوَعَاَهَا وَ حَفِظَهَا وَ بَلَّغَهَا مَنْ لَمْ يَسَّ مَعَهَا فَرُبَّ.... (الكافي، ج 1، ص 403؛ وسائل الشيعه، ج 27، صص 89 و 90؛ بحار الانوار، ج 2، ص 148، ج 21، ص 138 و ج 27، ص 69).
  - 3- (3) يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَيُّ يَوْمٍ هَذَا قَالُوا يَوْمٌ حَرَامٌ ثُمَّ قَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ فَأَيُّ شَهْرٍ هَذَا.... (الخصال، ج 2، ص 487؛ بحار الانوار، ج 21، ص 381 و ج 74، ص 119؛ مستدرک الوسائل، ج 18، ص 208).

بزرگ ترین استفاده تبلیغی پیامبر (ص) از حج، اعلام ولایت امیرالمؤمنین (ع) در حجه الوداع در غدیر خم بود. (1) حضرت علی (ع) در سرزمین منا، آیات اول تا ششم سوره توبه که بعد سیاسی حج را بیان می کند، برای مردم تلاوت کردند. (2) امام حسین (ع) در فضای اختناق عصر اموی، در سرزمین منا تعداد زیادی از صحابه و تابعین را در خیمه ای جمع کردند و فضایل اهل بیت (علیهم السلام) را برای آنها بیان نمودند و از آنها می خواهند که پس از بازگشت به وطن، آن مطالب را به دیگران منتقل کنند تا حقایق دین به مرور فراموش نشود. (3)

امام صادق (ع) روز عرفه در صحرای عرفات در میان انبوه جمعیت ایستاد و با صدای بلند به هر طرف رو نموده و در هریار، سه مرتبه می فرمود: ای مردم! رسول اکرم (ص) امام شما بود؛ پس از او علی بن ابی طالب و سپس امام حسن و امام حسین (علیهم السلام)، پس از آنها علی بن حسین و سپس امام باقر (علیهما السلام)، سپس من امام شما هستم؛ پس (بیایید و معارف حق و صحیح را) از من پرسید و این سخن را سه مرتبه به چهار طرف خود اعلام فرمود که جمعاً دوازده بار شد. (4)

برگزاری مناسک حج و حضور زائران در این سرزمین، می تواند نمادی باشد برای آموختن علوم و معارف اسلامی (نسبت به کسانی که در مراسم حج شرکت می کنند) و مرکز اطلاع رسانی و انتقال حقایق و آموزش های دینی به نواحی و مناطق دور و نزدیک

ص: 56

-
- 1- (1) علامه امینی در کتاب شریف و ماندگار الغدیر این رویداد عظیم را به طور کامل بررسی کرده است.
  - 2- (2) این مسئله به تفصیل در کتب تفسیری شیعه و سنی ذیل آیات ابتدایی سوره توبه ذکر شده است. ر. ک: المیزان، ج 9، ص 216؛ تفسیر نور الثقلین، ج 2، ص 182؛ روح المعانی، ج 10، ص 44؛ الجامع لاحکام القرآن، محمّد بن احمد انصاری قرطبی، ج 8، ص 68؛ مجمع البیان، ج 5، ص 6؛ تفسیر نمونه، ج 7، ص 275؛ تفسیر کبیر، فخر رازی، ج 15، ص 218.
  - 3- (3) وقد جمع الحسين بن علی (ع) بنی هاشم رجالهم و نساءهم و موالیهم و شیعتهم... (الاحتجاج، ج 2، صص 296 و 297)؛ همچنین ر. ک: سلیم بن قیس، ص 165.
  - 4- (4) رَأَيْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) يَوْمَ عَرَفَةَ بِالمَوْقِفِ وَهُوَ يُنَادِي بِأَعْلَى صَوْتِهِ أَيُّهَا النَّاسُ.... (الكافي، ج 9، ص 38؛ بحار الانوار، ج 47، ص 58؛ الوافي، ج 2، ص 303).

(نسبت به دیگران)؛ چنان که امام رضا (ع) یکی از دلایل وجوب حج را گسترش دانش و معارف اسلامی به تمام نقاط و در طول زمان معرفی می نماید. (1)

ویژگی های تبلیغی حج و امت اسلامی

اشاره

در این بخش برخی ویژگی ها و مختصات تبلیغی حج را در راستای تقویت امت اسلامی بررسی می کنیم. در حج، اسلامی تبلیغ می شود که فراتر از قومیت، ملیت، نژاد و هرگونه فرقه خاص است. این نظام تبلیغی درصدد تقویت هویت تمدنی مسلمانان است که لازمه آن تقویت امت اسلامی است. به عبارت دیگر نظام تبلیغ دینی در حج به صورت غیرمستقیم، مسلمانان را به وحدت و هم گرایی و توجه به اصول مشترک هویتی و تمدن اسلامی فرامی خواند و از این جهت نوعی تبلیغ برای امت اسلامی محسوب می شود.

1. ارتباط غیرزبانی خدا با انسان در حج

مهم ترین مبنای نظری و معرفتی امت اسلامی، ایمان به خداوند است. بر این اساس مهم ترین رکن نظام تبلیغی امت اسلامی، تقویت ارتباط با خداست. در حج ارتباط با خدا از جهات مختلف تقویت و تعمیق می شود.

بین خدا و انسان دو نوع رابطه وجود دارد: 1. ارتباط شفاهی که از طرف خداوند در قالب وحی و از طرف بندگان در قالب الفاظ (اذکار و ادعیه) برقرار می شود؛ 2. غیرشفاهی که از طرف بندگان از طریق اعمال و رفتار و از طرف خدا از طریق «نشانه های طبیعی» در حال انجام است. به این ترتیب، رابطه بین خدا و انسان دوطرفه و فراتر از الفاظ است.

در ارتباط شفاهی، پیام ها صریح، شفاف و مستقیم است. ولی در ارتباط غیرشفاهی، اراده الهی به صورت جمعی، کلی و نه تحلیلی و تفصیلی متجلی می شود. به این ترتیب آیات و نشانه های غیرشفاهی برای همه افراد نوع بشر بدون تفاوت فرستاده می شود. از این گذشته فرستادن این آیات به صورت مستقیم است و واسطه ای برای رساندن آنها ضرورت

ص: 57

ندارد، در صورتی که آیات شفاهی به صورت مستقیم، تنها به یک نفر، یعنی پیغمبر می رسد و رسیدن آنها به افراد نوع بشر غیر مستقیم و با میانجی گری پیغمبر صورت می گیرد. همه افراد نوع بشر در بحبوحه جهان آیات و نمادهای الهی زندگی می کنند و هرکس که قابلیت فکری و روحی برای تفسیر و تعبیر این نمادها داشته باشد به آنها دسترسی دارد.

با اینکه آیات به صورت مساوی در معرض دید و فهم همگان قرار دارد، آثار مثبت آیات زمانی خود را نشان می دهد که انسان از قوه درک خود بهره ببرد. چنان که اگر همه افراد بشر مانند کفار بودند که «کر و گنگ و کورند و نمی فهمند»⁽¹⁾ دیگر از آیات کاری بر نمی آمد. در اینجا قسمت بشری موضوع آغاز می شود. بنابراین دستگاه تصویری ارتباط انسان و خدا را به صورت خلاصه می توان چنین ذکر کرد: خداوند آیات (شفاهی و غیرشفاهی) را بر انسان فرو فرستاده است که آدمی پس از درک معانی به تصدیق یا تکذیب آن می پردازد که نتیجه نهایی آن ایمان یا کفر خواهد بود.⁽²⁾

در حج انواع ارتباط انسان با خدا وجود دارد. از طرفی کعبه و مکه محیط وحی است و زائران با قرائت قرآن ارتباط شفاهی خدا با انسان را مرور می کنند و از طرفی حج در برگیرنده ارتباط شفاهی انسان با خداست و در اینجا است که انسان عاشقانه ترین و عارفانه ترین مناجات هایش را با حضرت حق در کنار کعبه و خانه خدا در میان می گذارد. ولی این امور به حج اختصاص ندارد؛ هرچند در حج بسیار پررنگ تر می شود.

ولی آنچه ارتباط خدا با انسان را در حج مهم و متمایز می کند، ارتباط غیرشفاهی خدا با بندگانش در حج است. خداوند در توصیف کعبه چنین می فرماید:

(إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِنَكَّةٍ مُّبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ * فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ) (آل عمران: 96 و 97)

ص: 58

1- (1). (صُمُّ بَكْمٌ عُمَى فَهَمْ لَا يَعْقِلُونَ) (بقره: 171).

2- (2) برای مطالعه بیشتر در مورد ارتباط غیرشفاهی خدا و انسان و بحث آیات، ر. ک: خدا و انسان در قرآن، توشیهیکو ایزوتسو، ترجمه احمد آرام، صص 168-191.

در این آیه، خداوند پس از اینکه کعبه را اولین خانه بناشده برای مردم و باعث هدایت مردم معرفی می کند، آن را از آیات روشن خدا می داند. چنان که در آیات دیگر، صفا و مروه را از شعائر الهی می داند. (1) به این ترتیب کعبه یکی از ابزارها و نشانه های ارتباط غیرشفاهی بین خدا و انسان است (2)؛ چنان که الفاظ قرآن یکی از ابزارهای ارتباط شفاهی بین خدا و انسان است.

یکی از مهم ترین اهداف تبلیغی در سطح کلان، تقویت ارتباط انسان با خداست که بیشتر مبتنی بر ادبیات ارتباطی شفاهی است. در حج ضمن اینکه زائران به محیط وحی (ارتباط شفاهی خدا و انسان) وارد می شوند، ارتباط غیرشفاهی آنها با خدا نیز تقویت می شود. به عبارت دیگر، مناسک حج در راستای اهداف نظام تبلیغی اسلام قابل تحلیل است. وقتی ارتباط غیرشفاهی زائران با خدا تقویت می شود، آن گاه برقراری ارتباط شفاهی که از برنامه ها و اهداف نظام تبلیغی اسلام است، آسان تر می شود.

2. پتانسیل فرهنگی - تبلیغی نمادها در حج

اشاره

برای نماد چند تعریف ذکر شده است (3)؛ مثلاً به رابطه ای که بین دو عنصر بصری و معنایی، براساس قرارداد باشد، «نماد» می گویند. (4) تعاریف مختلف نماد، همگی یا

ص: 59

1- (1) بقره: 158.

2- (2) در مورد اینکه منظور از آیات بینات در بیت (کعبه) چیست، اقوال مختلفی نقل شده است: مقام ابراهیم، امنیت واردین به آن، وجوب حج، حجر الاسود، حطیم، زمزم، مشاعر، ارکان بیت و حجر اسماعیل. ر. ک: تفسیر المیزان، سیدمحمدحسین طباطبائی، ج 3، ص 352؛ مجمع البیان، طبرسی، ج 2، ص 478؛ نور الثقلین، عبدعلی بن جمعه حویزی، ج 1، ص 366. تعبیر قرآن تنها آیات بینات است، اما بیان نشده است که این آیات، بیانگر و نشانه چه چیز است. برخی از مفسران تصریح به «توحید» نموده اند (الجامع لاحکام القرآن، محمدبن احمد قرطبی، ج 4، ص 141؛ تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی و همکاران، ج 3، ص 14). و برخی مقام ابراهیم را نشان از پیامبری بزرگ چون ابراهیم بنای کعبه و فداکاری آن حضرت دانسته اند. (تفسیر نمونه، ج 3، ص 15).

3- (3) ر. ک: اصول ارتباط جمعی، محمود اکرامی، ص 32.

4- (4) روش تحلیل رسانه ها، آرتور آسابرگر، ترجمه پرویز اجلالی، ص 201.

بیان کننده یک معنای واحد هستند یا اینکه به لوازم آن معنا اشاره دارند و آن معنای واحد، ظهور یا ارائه یک حقیقت است (1)، در حالی که این حقیقت همیشه آشکار نیست.

نمادها به عنوان زبانی برای توسعه مفاهیم و گسترش ادراکات مشترک و نیز تعمیق معانی و مفاهیم در عرصه ارتباطات (2) جایگاه ویژه ای دارند. گستردگی دنیای نمادها و جلوه های گوناگون آن در اشیاء، اعداد، حروف، رنگ ها، نام ها و شکل ها و بستر مناسبی که برای فضا سازی ایجاد کرده، ظرفیت های تبلیغی وسیعی در تبیین و انتقال پیام ایجاد نموده است. از این روست که نماد در انتقال فرهنگی، جایگاه ویژه ای دارد (3) و در طول تاریخ به عنوان ابزاری برای ایجاد ارتباط از آن استفاده شده است. (4)

اس. پیرسیس، پدر علم نمادشناسی مدرن، معتقد است نمادها به عنوان رسانه ای عمومی بین تفکر مردم و جهان عمل می کنند (5) و ارنست کاسیرر، استفاده از نماد را یکی از ویژگی های اختصاصی انسان می داند. (6)

ویژگی های مفهومی نماد در انتقال معانی، به ویژه معانی انتزاعی، جایگاه و کارکرد ویژه ای را برای آن در تبلیغ و انتقال معنا ایجاد کرده است. سیره تبلیغی پیامبر اکرم (ص) نیز از این حیث بسیار غنی و قابل تأمل است. (7) آنچه که ظرفیت های تبلیغی نماد را مهم

ص:60

-
- 1- (1) نماد و اسطوره در عرصه توحید و شرک، حمید پارسانیا، ص 12. همچنین ر. ک: انسان و سمبل هایش، کارل گوستاو یونگ، ترجمه محمود سلطانی، ص 16؛ فرهنگ مصور نمادهای سنتی، جی. سی کوپر، ترجمه ملیحه کرباسچیان، ص 3.
  - 2- (2) انواع پیام هایی که از طریق خلق آثار هنری، در حین بازی کردن، تماشای عکس، سمبل ها یا نوع پوشش مبادله می شوند را ارتباط انتزاعی می نامیم (مدیریت ارتباطات میان فردی، هاشم دهقان پور فراشاه، ص 20).
  - 3- (3) ر. ک: بحران جامعه مدرن: زوال فرهنگ و اخلاق در فرایند نوگرایی، علی اصغر کاظمی، ص 176؛ الگوهای نمادین و غیرکلامی در تعلیم و تربیت نامرئی، عبدالعظیم کریمی، ص 28.
  - 4- (4) ر. ک: طراحی نشانه، فرهاد گشایش، ص 7؛ بررسی مفاهیم نمادین شکل ها، لعیا باستانی، ص 14.
  - 5- (5) ر. ک: جامعه شناسی تبلیغات، احمد یحیایی ایله ای، صص 166 و 167.
  - 6- (6) ر. ک: انسان شناسی تربیتی، جورج فردریک نلر، ترجمه محمدرضا آهنجیان و یحیی قانلی، ص 135.
  - 7- (7) ر. ک: المدینه المنوره، عاصمه الاسلام الاولى (مدینه، اولین پایتخت اسلام)، محمد السید الوکیل، صص 4-12، 19 و 20.

می‌کند، ویژگی‌های آن است؛ ویژگی‌هایی از قبیل سرعت در انتقال پیام، ماندگاری پیام در طول زمان و اعصار، تناسب و تطبیق یابی با فرهنگ‌های گوناگون، و ظرفیت برای دربرگیری پیام‌های فراوان.⁽¹⁾

البته دیدگاه دینی نسبت به نماد⁽²⁾ با نگاه رایج علوم جامعه‌شناختی و ارتباطی به نماد⁽³⁾ متفاوت است و جنبه‌های تبلیغی آن صرفاً به امور اعتباری مربوط نمی‌شود؛ لذا بحث از ابعاد تبلیغی نماد در دین به معنای فاصله گرفتن از مباحث و جهات معنوی و عالی‌دین نخواهد بود.

- نمونه‌ای از ظرفیت‌های تبلیغی نماد در حج

در حج نمادهای گوناگونی وجود دارد که از لحاظ جامعه‌شناختی و فرهنگ‌شناختی با ادبیات مختلف قابل بررسی است؛ به خصوص وقتی که به تشابه این نمادها با سایر فرهنگ‌های دینی جهان، به خصوص ادیان ابراهیمی توجه می‌کنیم. البته این موارد، ویژگی کلی نماد را دارند و دستیابی به معنای عمیق آن نیاز به تأمل و ژرف‌نگری بیشتری دارد و با معانی رویین و لایه‌های آغازین مفاهیم در حج فاصله دارد. همین ویژگی نماد است که به ماندگاری آن در طول زمان کمک می‌کند و انتقال فرهنگی آن را آسان می‌کند. به عبارت دیگر، فشرده و عمیق شدن معانی در نماد، سبب چابکی آن در انتقال بین نسلی و بین فرهنگی شده است.

این ویژگی نماد در نظام تبلیغی حج، زمینه را برای تقویت امت اسلامی فراهم می‌کند تا حج بتواند توجه مسلمانان را به پیام‌ها و مفاهیم فرازمانی و فرامکانی جلب کند.

در ادامه، مفاهیم و معانی برخی از نمادها را در حج مرور می‌کنیم. این معانی و مفاهیم،

ص: 61

1- (1) ر. ک: جایگاه حج در فرهنگ ارتباطات، سید رضاهاشمی، ص 186؛ الگوهای نمادین و غیرکلامی در تعلیم و تربیت نامرئی، عبدالعظیم کریمی، ص 28.

2- (2) ر. ک: نماد و اسطوره در عرصه توحید و شرک، حمید پارسا، صص 16-42.

3- (3) برای نمونه ر. ک: فرایند تأثیرگذاری پیام‌های اقناعی، ویلیام ال. بنوا و بنوا پاملاچی، ترجمه مینو نیکو و واژگن سرکیسیان، صص 205-209.

همگی در راستای تقویت شخصیت ایمانی زائران خانه خدا و جلب کردن توجه آنها به هویت و ادراکی مشترک از تعالیم دینی است تا مسلمانان با برداشت‌ها و شخصیت یکسان، نقاط مشترک بیشتری از تعالیم دینی بین خود احساس کنند. این همان ایده امت اسلامی است که نظام تبلیغی حج با بهره‌گیری از نمادها از آن حداکثر استفاده را می‌کند.

ویژگی نماد این است که هیچ مفسر و بیانی نیاز ندارد و همه افراد با مشاهده و حضور در آن مکان، در معرض پیام‌های نماد و مفاهیم آن قرار می‌گیرند. از این جهت حج به کمک نمادهای گوناگونی که از نظر تاریخی و مکانی در خود جای داده است، هویت دینی مسلمانان را که مبنا و اساس امت اسلامی است تقویت می‌کند.

حرکت دایره ای طواف: زائران به دور خانه خدا طواف می‌کنند و این نوع حرکت، تداعی کننده حرکت دایره ای است. دایره به سبب شکل هندسی خاص و با توجه به آنکه نقاط پیرامون آن در قیاس با نقطه مرکزی، دارای ارزش یکسانی هستند، نمادی از کمال (1)، یک پارچگی و نبود هر نوع تمایز و تفکیک است. همچنین شکل بی‌زاویه دایره، حس حرکت دائمی را القا می‌کند؛ در عین حال همین ویژگی، آن را به نمادی از آرامش و راحتی تبدیل کرده است. (2) در واقع شکل دایره، گردش دورانی و دور تسلسل و ابدیت را ارائه می‌دهد و در انسان حالت آرامش ایجاد می‌کند و از این رو نمادی از حالت‌های معنوی و روحی است. (3)

در تطابق شکل و رنگ، دایره را به سبب شکل دورانی آن که القاکننده احساس آرامش است و همچنین محیط مستدیر آن که بیانگر درون‌گرایی است، با رنگ آبی مطابقت داده‌اند. در این تطابق، وجوه نمادین رنگ آبی را می‌توان به دایره منتقل نمود: آبی آرام‌کننده هرگونه تحریک و ذخیره‌کننده نیروهاست. (4)

در مسجدالحرام، زائران بیت الله در حین طواف، آسمان آبی را بالای سر خود دارند

ص: 62

1- (1) رمزهای زنده جهان، مونیک دیوکور، ترجمه جلال ستاری، ص 77.

2- (2) نمادها و نشانه‌ها، آلفرد هوهنه‌گر، ترجمه علی صلح‌جو، ص 13.

3- (3) مبانی هنرهای تجسمی، غلامحسین نامی، ص 95.

4- (4) مبانی نظری هنرهای تجسمی، حبیب الله آیت‌اللهی، ص 154.

و به این ترتیب به زیبایی نمادی از پویایی و کمال دایره و با آرامش و درون گرایی رنگ آبی به هم می پیوندد.

با کمی تأمل می توان ارتباط وثیقی بین پیام های عرفانی و اخلاقی حج با این نمادهای بسیط و عمیق برقرار کرد.

شکل ظاهری کعبه: مکعب نماد ثبات، استواری و استحکام است. (1) طواف بر گرد کعبه، یادآور دایره ماندالا نیز هست (مربعی که با دایره محاط شده است). این سیروسلوک را می توان در طواف های پیچیده و مصائب زاهد عابد که همواره در طلب راهی به سوی خویشتن خویش است دید. (2) علاوه بر اینکه طواف، مرکزیت کعبه را تداعی می کند.

معماری کعبه وجه نمادین آن را قوت بخشیده است: شش جهت بودن کعبه که تمامی جهات متناقض را در خود جمع کرده، نشانی از بی جهتی آن است و سادگی و بی زینت بودن آن، تداعی گر مطلق ها و خارج از توصیف بودن خداوند است. (3)

امت اسلامی با توجه به جاودانگی و ابدی بودن دین اسلام، برای انتقال فرهنگ خود به نسل های آینده و ارتباط فرهنگ انسان های مسلمان با ریشه تاریخی خود، نیازمند نمادهای دائمی است. مناسک حج در مکانی انجام می گیرد که از این نمادهای دائمی و غیرقراردادی استفاده می شود.

کعبه، اصلی ترین نماد دائمی اسلام است که ثبات (4) آن، نماد و خصیصه تغییرناپذیری دائمی اسلام است. (5)

ص: 63

-
- 1- (1) بررسی مفاهیم نمادین شکل ها، ص 112.
  - 2- (2) ر. ک: رساله در تاریخ ادیان، میرچا الیاده، ص 357.
  - 3- (3) ر. ک: تحلیلی از مناسک حج، علی شریعتی، صص 60-63.
  - 4- (4) امام صادق (ع) فرمود: «أَسَاسُ الْبَيْتِ مِنَ الْأَرْضِ السَّابِغَةِ السُّفْلَى إِلَى الْأَرْضِ السَّابِغَةِ الْعُلْيَا»؛ «ریشه کعبه از هفتمین طبقه زیرین زمین است تا هفتمین طبقه بالای آن». (وسائل الشیعه، ج 4، ص 339).
  - 5- (5) ر. ک: علم و تمدن در اسلام، سیدحسین نصر، ترجمه احمد آرام، ص 170.

کعبه مجموعه ای از سنگ هایی نیست که اگر به جای دیگری برده شود، بتوان کعبه دیگری ساخت. از زمان حضرت ابراهیم (ع)، بلکه از زمان حضرت آدم (ع) که کعبه بنا شد، موقعیت و جایگاه کعبه تغییری نکرده است.

سایر اماکن حج نیز از این ویژگی برخوردارند. صحرای عرفات، مشعر و محدوده منا نیز سرزمین های معین و مشخصی هستند که قابل تغییر نیستند. این نمادها، نمادهای اعتباری نیست که بتوان آن را با اعتبار معتبری تغییر داد، این نمادها دست ساز بشر نیست که به مرور زمان به دلیل تغییرات زیست محیطی، حوادث طبیعی و غیرطبیعی، و دیگر عوامل به تدریج یا به طور دفعی رو به زوال و نابودی کشانده شود؛ ماندگاری و بقای آن به ماندگاری زمین و فضا و محیط است.

جدای از اماکن حج که تحلیل و کارکردی نمادین دارند، مناسک حج نیز سمبولیک و نمادین است. حج پیامی است از سوی خداوند متعال که توسط پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (علیهم السلام) از رهگذر نمادهای گوناگون که در فرهنگ اسلام به شعایر الهی و آیات بینات نام برده می شود، در قالب مناسک به مردم منتقل می گردد. خداوند محتوای این پیام را با ارائه نمادهای مختلف و رفتارهای نمادین گوناگون به حج گزار معرفی می کند. چراکه بهترین، ساده ترین و قابل فهم ترین روش برای سطوح فرهنگی و شناختی مردم، بهره گیری از نماد و رفتار نمادین است.⁽¹⁾

براساس روایات⁽²⁾، هریک از مناسک حج نمادی از یک رفتار است. احرام بستن نماد محافظت خود از هرچه انسان را از خدا دور می کند، طواف نماد حضور پیدا کردن در محضر حق تعالی، هروله در سعی بین صفا و مروه نماد فرار از غیر خدا به سوی خداوند و دلبستگی به او، رفتن به منا نماد گذر کردن از آرزوهای فراوان و کاهش آنها، وقوف در عرفات نماد اظهار تذلل و خشوع در محضر حق و اعتراف به خطاها و فراهم

ص: 64

1- (1) میقات حج، «جایگاه حج در فرهنگ ارتباطات»، سیدرضا هاشمی، ص 188.

2- (2) مانند حدیث مصباح الشریعه امام صادق (ع)؛ ر. ک: مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، ج 10، ص 172.

کردن زمینه ارتباط با خداوند، قربانی نماد قطع ریشه های هوای نفس و طمع، رمی و پرتاب سنگ به جمرات نماد مبارزه با شهوات و پستی ها و سر تراشیدن نماد ریشه کن کردن عیوب ظاهری و باطنی است. (1)

به عبارت دیگر حج پیامی است از سوی خداوند متعال که از رهگذر شعایر و آیات روشن در قالب مناسک به مردم منتقل می شود تا اهداف متعالی را جامه عمل ببوشاند. مهم ترین عنصر ارتباط، عنصر انتقال دهنده پیام است. حج و مناسک آن برای انتقال پیام از مبدأ پیام به گیرندگان پیام از علایم، کدها، رموز و نشانه هایی استفاده کرده است. در مراسم حج، از گویاترین و کامل ترین علایم و نشانه ها کمک گرفته شده و زیباترین و جذاب ترین کدها و رموز به کار رفته است. چگونگی این امر را می توان در چند محور زیر مورد بررسی قرار داد. از طرفی حج زمینه آشنایی حجاج با معارف دین را فراهم می کند؛ از طرف دیگر ابزاری است برای انتقال این معارف به دیگران و حتی انسان های آینده؛ و از همه مهم تر چگونگی انتقال فرهنگ را از طریق ارتباط نمادی به ساده ترین و عمیق ترین روش به عهده می گیرد. حاجی با حضور در سرزمین وحی و انجام مناسک حج، ضمن آشنایی با نمادهای به کاررفته در مشاعر مقدس و یافتن معانی و حقایقی که پشتوانه آنها را تشکیل می دهد، پیوند خود را با ارزش های نهفته در آن محکم می کند. علاوه بر این خود نمادها زمینه ساز انتقال معارف، ارزش ها و فرهنگ دینی و حفظ آن هاست. (2)

3. بازشناسی و بازیابی هویت دینی و هویت تمدنی

هویت تمدنی، معرفت و آگاهی عمیق آدمی به تمدنی است که منسوب به آن می باشد. درک چنین هویتی، به فرد این امکان را می دهد که احساس نماید در سرزمینی زندگی می کند که ریشه های فرهنگی آن تا اعماق تاریخ، کشیده شده است و این

ص: 65

1- (1) ر. ک: نمادها و رموزواره های حج، مجتبی شریفی.

2- (2) ر. ک: «جایگاه حج در فرهنگ ارتباطات، سید رضا هاشمی»، ص 185.

احساس، موجب تعلق ارتباط به آن تمدن و در نتیجه شکل گیری «هویت تمدنی» می شود. احساس تعلق به یک تمدن، به معنای وابستگی به تمامی مظاهر آن تمدن و از جمله مشاهیر، افتخارات، میراث ها و ارزش های آن است. (1)

«هویت تمدنی» مانند داربستی است که تکیه گاه معرفتی فرد محسوب می شود و با اتکای به آن، می تواند موضعی مطلوب در قبال تمدن های دیگر اتخاذ کند. بدیهی است فقدان «هویت تمدنی» زمینه را برای تأثیرپذیری منفعلانه از تمدن های موجود فراهم نماید. پاره ای از محققین معتقدند سطوح گسترده هویت تمدنی به معنای آگاهی عمیق تر نسبت به تفاوت های تمدنی و ضرورت حفظ چیزهایی است که «ما» را از «غیر ما» متمایز می کند. (2)

امت اسلامی، حاصل اجتماع مسلمانانی است که فراتر از هویت های فردی، قومی و ملی در یک هویت مشترک اند: هویت تمدنی اسلامی که فراتر از همه زمان ها و مکان هاست و با درهم آمیختن سایر هویت ها، مسلمانان را در اینکه اصول دینی خود را اصل و معیار قرار دهند، یاری می کند. به این ترتیب تعالیم دینی، عامل اشتراک هویتی آنها می شود. در اینجا جامعه ای شکل می گیرد که هرچند از ملل و قومیت و فرهنگ های مختلف است، ولی هویت پایه و اصلی آنها را دین و تعالیم دینی تشکیل می دهد که مبنای تصمیم و موضع گیری آنها نیز می باشد و این یعنی امت اسلامی.

انجام مناسک حج در سرزمین وحی و مشاهده مشاعر مقدسه، زمینه آشنایی حج گزار با ریشه های فرهنگی تمدن اسلامی را فراهم می کند. او می تواند ریشه های تاریخی پیدایش تمدن خود را بشناسد؛ به ویژگی های بارز و برجسته تمدن اسلامی آگاهی یابد؛ با شخصیت های تمدن ساز آگاه تر شود؛ و از جایگاه تمدن خود در بین

ص: 66

1- (1) جوان و بحران هویت، محمدرضا شرفی، ص 82.

2- (2) برخورد تمدن ها و بازسازی نظم جهانی، ساموئل هانتینگتون، ترجمه محمدعلی حمید رفیعی، ص 207.

تمدن های دیگر شناخت دقیق تری پیدا کند. شواهد تجربی حکایت از تأثیرگذاری مراسم مذهبی در شکل گیری هویت می کند. (1)

امام سجاد (ع) به شبلی می گوید: «فَجِئِنَّ صَلَّيْتُمْ فِيهِ رَكَعَتَيْنِ نَوَيْتَ اَنَّكَ صَلَّيْتُمْ بِصَلَاةِ اِبْرَاهِيمَ؟» یعنی «وقتی که پشت مقام ابراهیم دو رکعت نماز طواف خواندی، آیا قصد کردی ابراهیم گونه نماز بخوانی؟» می توان گفت که امام سجاد (ع) شبلی را به تمدن توحیدی رهنمون می کند. با یادآوری مقام ابراهیم و لزوم توجه به ارزش های خلق شده توسط ابراهیم (ع) که سرسلسله ادیان توحیدی است، گذشته تمدنی حج گزار را به او معرفی می کند و به این وسیله در شناخت هویت تمدنی و تقویت آن کمک می کند.

هویت تمدنی، هویتی فراملی است که چندین ملیت را دربر می گیرد. حج با گردهم آوری نمایندگان از کشورهای مختلف اسلامی نیز هویت تمدنی را تقویت می کند. مسلمانان از سراسر جهان در کنگره عظیم حج شرکت می کنند؛ از ملیت های مختلف و فراتر از تمام مرزهای اعتباری در کنار یکدیگر جمع می شوند و بدون توجه به تمایزات و تفاوت های فردی، اجتماعی، ملیتی و فرهنگی، اعمال مشترک و واحدی را انجام می دهند؛ اعمالی که از یک تمدن ریشه دار، الهی و معنادار سرچشمه گرفته است و برای تمام حج گزاران ضرورت یکسانی دارد. در چنین مراسمی است که این اعمال به همراه آگاهی از اسرار و رموز آن، افراد را به هویتی تمدنی و ریشه های شکل گیری مناسب حج رهنمون می کند؛ رفتارهایی که به فردی خاص یا ملیتی ویژه اختصاص ندارد. در این فضا افراد به همان دلبستگی دست می یابند که می تواند تکیه گاه معرفتی آنها بوده و خود را در برابر دیگر تمدن ها محافظت کنند.

ص: 67

حج مهم ترین مناسک دینی در اسلام است که می تواند مسلمانان را سالیانه در یک اجتماع عظیم مذهبی گردهم آورد و همگان را با دستور و نظام هماهنگ و شعار واحد به اجرای مراحل مختلف مناسک هدایت نماید و ارتباط معنوی با خدا و مردم را در عالی ترین و زیباترین صورت نشان دهد. مناسک حج مناسک خانوادگی نیست؛ مناسک حج مناسک خویشاوندی همچون صله رحم، ازدواج، عیادت بیماران و نظیر آن نیست؛ مناسک حج مناسک محلی همچون نماز جماعت نیست؛ مناسک حج یک مناسک ملی که در پهنه یک کشور و ملیت خاص به اجرا گذاشته می شود، نیست. بلکه مناسک حج یک مناسک معنوی جهانی است. ملل و نحل موجود در جهان، فقط توانسته اند مناسک ملی و نژادی داشته باشند و نهایتاً در قرن اخیر که به پدیده جهانی شدن می اندیشند، جز در چارچوب روابط مادی و سیاسی، تصویری از جهانی شدن را درک نمی کنند. مناسک حج، یک مناسک معنوی جهانی است که هویت تمدنی می بخشد.

امام صادق (ع) در این باره می فرماید: «خداوند در مکه و حج، اجتماع مسلمانان را از مشرق و مغرب قرار داد تا یکدیگر را بشناسند».⁽¹⁾

نتیجه گیری

سفر حج ابعاد گوناگون سیاسی، اجتماعی، فقهی، اخلاقی، تربیتی، تاریخی و عرفانی دارد که هر یک بیان کننده بخشی از معارف حج است. علاوه بر این نکات، چنانچه سفر حج را با رویکرد تبلیغی بررسی کنیم، حج ویژگی هایی دارد که در راستای تحقق اهداف و برنامه های تبلیغی قابل توجه است.

با توجه به ماهیت فراملی، فرازمانی و فرامکانی حج، این نظام تبلیغی که در فضای دینی و معنوی حج قرار می گیرد، نوعی از مفاهیم دینی و خوانش از تعالیم اسلامی را

ص: 68

ارائه می‌کند که فراتر از مسائل و مرزهای ملی و جغرافیایی و هویت‌های ملی و قومی است. به عبارت دیگر نظام تبلیغی حج در بستر فرهنگی و اجتماعی بین‌المللی حج، زمینه بسیار مناسبی را برای ایجاد و تقویت هویتی تمدنی که هویت‌ها، تشخص‌ها و مرزهای ملی و قومی را درمی‌نوردد، ایجاد می‌کند. حاصل این فضای تبلیغی که ماهیتی اخلاقی، سیاسی و فرهنگی دارد، تقویت امت اسلامی است. به عبارت دیگر نظام تبلیغی حج، مبانی و زیرساخت‌های شناختی و رفتاری را ایجاد و تقویت می‌کند که در راستای امت اسلامی قابل تحلیل و بررسی است.

دین و اقتصاد دو حوزه کاملاً نزدیک به هم هستند (1). از جهت تاریخی ملاحظه می کنیم که عالمان پیشین اقتصاد از طبقه عالمان دینی بوده اند. در قرون وسطا در اروپا، علم اقتصاد سکولاریستی را کشیشان مسیحی ایجاد کردند. در این بین اسلام براساس مبادی و توجهات و تشریحات و احکام، نظام اقتصادی ممتازی (2) را پدید می آورد و به فهم رفتار اقتصادی کمک می کند (3). البته در قرن نوزدهم هم افکار و اعمال مسیحیت، به اقتصاد سرمایه داری مشروعیت بخشید و نظم اجتماعی موجود را امری مقدس شمرد (4).

پس از رشد اقتصاد سرمایه داری، دین از صحنه اقتصاد خارج شد. ولی ایجاد مشکلات اقتصادی ناشی از نظام سرمایه داری، مانند فقر و نابرابری های انسانی، مجدداً دین را متوجه امور اقتصادی کرد (5).

ص: 71

-
- 1- (1) ر. ک: دین و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، ترجمه محمد مهدی عسکری و دیگران.
  - 2- (2) مسیحیت و یهودیت نیز هرچند درباره رفتارهای اقتصادی انسان، هنجارها و ارزش های اخلاقی را مطرح می کنند، اما ادعا ندارند علم اقتصاد ویژه ای دارند؛ زیرا در روایت اروپایی مسیحیت و یهودیت، بر مفهوم دین محدودیت هایی تحمیل شد که سبب خروج حوزه های اصلی زندگی مانند اقتصاد و سیاست از حوزه دین شده است.
  - 3- (3) ر. ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «دین و اقتصاد: نظام اقتصادی اسلام و علم تحلیل اقتصاد اسلامی»، منذر قحف و سیدحسین میرمعزی، ش 18، صص 156-167.
  - 4- (4) ماکس وبر در کتاب اخلاق پروتستان و روح سرمایه داری (ترجمه عبدالکریم رشیدیان) این موضوع را به خوبی بررسی و تحلیل کرده است.
  - 5- (5) ر. ک: جامعه شناسی دین، جابر دانش، ص 108.

نظریه اقتصاد غربی، فاقد دانش حاصل از وحی است و نمی تواند در برخی زیرمجموعه های جامعه جهانی مثل جهان اسلام معتبر باشد؛ زیرا در این جوامع، ترکیبی از ارزش ها و الگوهای رفتاری پدید آمده است که با ترکیبی که در زادگاه علم اقتصاد غربی به وجود آمده مطابق نیست. (1)

بر این اساس پژوهشگران و نویسندگان متعددی (2) مانند اکرم خان (3)، حسن الزمان (4)، محمدعریف (5)، سیف الدین تاج الدین (6)، زیدان ابوالمکارم (7)، عبدالجبار (8)، محمد انس الرزقا (9)، شهید صدر (10) و محمد عمر چاپرا (11) در مورد اقتصاد اسلامی سخن گفته اند. (12)

به دنبال این تلاش ها و دغدغه ها، امروزه اقتصاد اسلامی در سطح بین الملل در قالب بانک داری جهانی اسلامی مطرح است که استحکام و تثبیت سازمان های بزرگ اسلامی به گسترش این روند کمک کرده است. (13)

ص: 72

1- (1) ر. ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، منذر کھف، ترجمه سید حسین میرمعزی، ش 23، ص 173.

2- (2) البته قبل از این موارد نیز القریشی که یک اقتصاددان متخصص بود، در سال 1946 م. کتاب اسلام و تئوری بهره را نوشت و به نحوی در مباحث اقتصاد اسلامی وارد شد.

3- (3) Akram Khan ، " Islamic Economics ، Nature and need " ، Journal for Research in Islamic Economics ، Vol. 1 ، No. 2 ، p 55-61

4- (4) .JRIE ، " Definition of Islamic Economics " ، Zaman Hasanuz ، Vol.1 ، No.2 ، p.p 51-53

5- (5) .JRIE ، " Toward a Definition of Islamic Economics " ، Arif Muhammad ، Vol.2 ، No.2 ، p.p 87-103

6- (6) . Review of Islamic economics ، " What is Islamic Economics " ، Tag el Din ، Seif el Din ، Vol.3 ، No.2 ، . pp 97-100

7- (7) .Dar al Turath ، " Iim a Adl al Iqtisadi " ، Al Makrim ، Zaidan Abu ، pp 35-38

8- (8) . Comments on the paper of Kharshid Ahmad on seminar on Problems of Research in Islamic " Economics " ، Taysir Abd Al Jabir ، pp 23-28

9- (9) ر. ک: مجله جامعه الملك عبدالعزيز: الاقتصاد الاسلامی، «تحقیق اسلامیة علم الاقتصاد، المفهوم والمنهج»، محمد انس الرزقا، ش 2، صص 3-40.

10- (10) ر. ک: المجموعه الكامله لمؤلفات السيد محمدباقر الصدر، محمدباقر صدر، ج 10، اقتصادنا.

11- (11) ر. ک: اقتصاد اسلامی چیست؟، محمدعلی چاپرا، ترجمه حسین عباسی نژاد.

12- (12) ر. ک: تاریخ اندیشه های اقتصادی در جهان اسلام، حسن توانایان فرد.

13- (13) ر. ک: شکل دادن مجدد به اقتصاد مالی و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی، بیل مائورر، ترجمه رضا سیمبر، صص 98 و 99؛ همچنین ر. ک: بانکداری اسلامی در جمهوری اسلامی ایران، شاپور زردموی اوردکلو.

شکل‌گیری امت اسلامی و دوام آن در سطح نظام بین‌الملل در تقابل با سایر نظام‌های تمدنی که نظام غرب مهم‌ترین آنهاست و در تقابلی آشکار با امت اسلامی است، به برخورداری و بهره‌مندی از یک نظام اقتصادی قوی و پویا نیاز دارد. به عبارت دیگر امت اسلامی فقط مفهوم و مقوله‌ای سیاسی یا فرهنگی نیست، بلکه شکل‌گیری و دوام آن در گرو تحقق نظامی فراگیر و پویاست که اقتصاد از مهم‌ترین آنهاست. هرچند در ابتدا، شکل‌گیری امت اسلامی بیشتر در فرایند سیاسی و فرهنگی بین‌الملل جهان اسلام قرار می‌گیرد، ولی در ادامه نظام اقتصادی از مهم‌ترین ارکان بقا و پویایی امت اسلامی است؛ زیرا امت اسلامی جهت‌فراگیر شدن و ثبوت، به یک استقلال اقتصادی نیاز دارد تا بتواند حیثیت سیاسی و فرهنگی خود را حفظ کند و ارتقا دهد. البته بهره‌مندی از نظام اقتصادی کارآمد، در فرایند شکل‌گیری امت اسلامی در پیشبرد ابعاد اقتصادی بسیار مؤثر است و از این جهت نقش پیشینی نیز دارد.

تعامل و اثرگذاری متقابل نظام‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در بستر نظام اجتماعی به خوبی ضرورت توجه به نظام اقتصادی در تحقق امت اسلامی را نشان می‌دهد. تحلیل وقایع اجتماعی با رویکرد سیستمی نشان می‌دهد که نهادهای مختلف اجتماعی با یکدیگر ارتباطی تعاملی دارند؛ به طوری که هیچ‌یک را نمی‌توان بدون دیگری مورد بررسی قرار داد. برخی از جامعه‌شناسان چنین تعامل ارگانیکی بین نهادها در اجتماع را «نظام‌های مبادله در جامعه» نامیده‌اند. (1)

در این بخش ابتدا با بررسی نظام اقتصاد اسلامی نشان می‌دهیم که امت اسلامی زمینه و امکان بهره‌مندی از نظام اقتصادی را دارد و سپس در تبیین ظرفیت‌های درونی اسلام برای تحقق ابعاد اقتصادی اسلام، ظرفیت‌های حج را در این مورد بررسی می‌کنیم.

ص: 73

1- (1) ر. ک: نظریه‌های جامعه‌شناختی، غلام‌عباس توسلی، صص 247-253.

اسلام دارای نظام اقتصادی خاص خود است که بر پایه دیدگاه‌های فلسفی آن بنا شده و با سازماندهی اسلامی دیگر جنبه‌های رفتارهای بشری، یعنی نظام‌های اجتماعی و سیاسی سازگار(1) است.(2)

با توجه به این گستره و عمق، باید گفت در کشف نظام اقتصادی امت اسلامی به عنوان نظام اقتصادی مطلوب از منابع اسلامی، نمی‌توان به روش اجتهاد جزءگرایانه مرسوم بسنده کرد. بلکه افزون بر آن، لازم است از اجتهاد سیستمی و روش‌های مطالعه نظام اقتصادی در اقتصاد کلان بهره برد و با گسترش قلمرو اجتهاد از احکام فرعی فقهی به هدف‌ها، مبانی، روابط و ترکیب آگاهانه آن با روش‌های مطالعه نظام اقتصادی در اقتصاد کلان، نظام اقتصادی اسلام را به عنوان کل منسجم درک کرد.

نظام اقتصادی اسلام، مجموعه‌ای از الگوهای رفتاری و روابط اقتصادی در حوزه‌های تولید، توزیع و مصرف است که از کتاب(3)، سنت پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم (علیهم السلام)(4)، و عقل استنباط می‌شود. این الگوها چگونگی پیوند شرکت‌کنندگان در نظام اقتصادی به یکدیگر و منابع اقتصادی را تبیین کرده و براساس مبانی بینشی و در چارچوب اخلاق و حقوق اقتصادی اسلام در جهت هدف‌های اقتصادی اسلام سامان یافته‌اند.(5)

ص: 74

1- (1) هرچند برخی بین اهداف نظام اقتصادی اسلام و دیگر نظام‌ها هیچ‌گونه تفاوتی قائل نیستند و معتقدند نظام اقتصادی اسلام به لحاظ اهداف در وضعیت ابهام قرار دارد، ولی اهداف نظام اقتصادی با اهداف دیگر زیرنظام‌های اجتماعی اسلام متمایز است و مبانی اعتقادی نظام اقتصادی در تعیین اهداف آن نقش تعیین‌کننده دارد؛ ر. ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «ابهام در اهداف نظام اقتصادی اسلام و ساماندهی آن»، احمدعلی یوسفی، ش 23، صص 101-126.

2- (2) «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، ص 160.

3- (3) یکی از مهم‌ترین مبانی اقتصاد اسلامی، آیات قرآن است که منطق اقتصادی اسلام را به وجود آورد و کاملاً در راستای فرضیه‌های مدرن تئوری نوکلاسیک اقتصادی است؛ ر. ک: شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی، بیل مائورر، ترجمه رضا سیمبر، ص 100؛ همچنین ر. ک: فلسفه اقتصاد (در پرتو جهان بینی قرآن کریم)، علی اصغر هادوی نیا.

4- (4) برای نمونه ر. ک: نظام اقتصاد علوی (مبانی، اهداف و اصول راهبردی)، احمدعلی یوسفی.

5- (5) ر. ک: نظام اقتصادی اسلام ساختار کلان، سیدحسین میرمعزی، ص 21.

به این ترتیب می توان گفت نظام اقتصادی اسلام از سه عنصر تشکیل شده است: 1. فلسفه یا عقاید اساسی؛ 2. اصول موضوعه، فرض ها و قواعد کلی؛ 3. قوانین اجرایی که وقتی درباره منابع مادی و انسانی معین اجرا شوند، باعث قاعده مند کردن و قالب بندی روابط تولید، توزیع و هدف و نیز درجه کامیابی اقتصادی جامعه می شوند. (1)

نظام اقتصاد اسلامی در راستای تحقق امت اسلامی باید جایگاه خود را در رشته علم اقتصاد همانند جایگاه دیگر نظام های اقتصادی پیدا کند و همچون دیگر نظام های اقتصادی، مطالعه نظام اقتصادی اسلامی، همان گونه که «بایدها» را شامل می شود، لازم است آثار «بایدها» بر متغیرها و روابط درون اقتصاد اسلامی را نیز شامل شود. (2)

اقتصاد اسلامی

بررسی نظریات و مباحث اقتصاددانان اسلامی نشان می دهد که همگی در مورد اینکه اسلام نظام اقتصادی دارد، اختلافی ندارند؛ اما در پاسخ به این سؤال که چه رابطه ای بین علم اقتصاد و اسلام وجود دارد و اینکه اساساً می توان علم اقتصاد اسلامی ایجاد کرد، اختلافاتی وجود دارد. پاسخ به این سؤال تا حد زیادی در نحوه شکل گیری ابعاد اقتصادی امت اسلامی مؤثر است.

هرچند اغلب محققان اقتصاد اسلامی با تفکیک نظام اقتصادی از علم اقتصاد، بر این باورند که اسلام، نظام اقتصادی متمایزی را ارائه می کند؛ اما به طور معمول معتقدند، علم اقتصاد با نظام اقتصادی تفاوت نمی کند. لازمه چنین تفکری این است که تحقق علم اقتصاد اسلامی ممکن نیست؛ به همان دلیل که امکان تحقق ریاضیات اسلامی و فیزیک اتمی اسلامی وجود ندارد. در مقابل تفکر یادشده، تفکر دیگری نیز وجود دارد که علم اقتصاد چیزی جز بازتاب تمدن معینی نیست. بنابراین امکان ندارد مقولاتی صحیح و عام وجود داشته باشند که در نظام های اجتماعی گوناگون صادق باشند.

ص: 75

1- (1) ر. ک: «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، ص 174.

2- (2) «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، ص 174.

از این رو اگر بخواهیم اقتصاد اسلامی حقیقی داشته باشیم، باید علم اقتصاد متعارف را کنار بگذاریم و علم اقتصاد اسلامی را از نقطه صفر بنا کنیم. (1)

برخی نیز معتقدند بررسی تاریخ تمدن اسلامی، نشانگر عدم امکان شکل‌گیری دانشی اقتصادی است که به صورت شناخت فی نفسه و عاری از ارزش‌های اخلاقی و با هدف تبیین و تحلیل صرف واقع اقتصادی جلوه کند. (2)

برخی، از تفاوت بین نظام اقتصادی و علم اقتصاد، نظام اقتصادی را به «بایدها» و «ارزش‌ها» محدود می‌دانند و علم اقتصاد را در امور توصیفی خلاصه می‌کنند. (3). ولی برخی این تفکیک بین اقتصاد دستوری و اثباتی را نمی‌پذیرند. (4) در این فضا برخی با تکیه بر اثباتی بودن علم اقتصاد و دستوری بودن اسلام، اقتصاد اسلامی را بی‌معنا می‌دانند. (5) در مقابل برخی دیگر از اقتصاددانان معتقدند علوم اقتصادی، مطالعه توأم اقتصاد اثباتی و اقتصاد دستوری است. (6) و حتی باید علم اقتصاد را علمی هنجاری (تجویزی) نامید. (7) و اساساً هیچ علمی را نمی‌توان فارغ از ارزش‌گذاری دانست. (8) بر این اساس تعاریف متعددی از علم اقتصاد اسلامی ارائه شده است. (9)

ص: 76

1- (1) ر. ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «اسلامی کردن علم اقتصاد: مفهوم و روش»، محمد انس الرزقا، ترجمه منصور زراءنژاد، ش 14، صص 150 و 151.

2- (2) ر. ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «امکان شکل‌گیری دانش اقتصاد نظری در تمدن اسلامی»، سید عقیل حسینی، ش 23، صص 77-100.

3- (3) ر. ک: اقتصادنا، سید محمدباقر صدر، صص 359-362؛ الگوی تخصیص درآمد و رفتار مصرف‌کننده مسلمان، سیدرضا حسینی، ص 2؛ مکتب و نظام اقتصاد اسلام، مهدی هادوی تهرانی، ص 3.

4- (4) ر. ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «امکان، ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی (مطالعه تطبیقی با اقتصاد کلاسیک)»، علی اصغر هادوی نیا، ش 23، صص 57-60.

5- (5) ر. ک: مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، منذر قحف و احمد خورشید، ترجمه محمدجواد مهدوی، ص 26.

6- (6) ر. ک: تاریخ عقاید اقتصادی، فریدون تفضلی، صص 10-13.

7- (7) ر. ک: ایدئولوژی و روش در اقتصاد، همایون و محمدعلی کاتوزیان، ترجمه م. قاند، ص 148.

8- (8) ر. ک: طرحی برای مبارزه با فقر جهان، گونار میردال، ترجمه قهرمان قدرت‌نما، ص 29.

9- (9) ر. ک: «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، صص 164 و 165؛ طبقه‌بندی توصیفی ادبیات اقتصاد اسلامی، حسن سبحانی؛ گستره اقتصاد اسلامی، حسن سبحانی.

هریک از این رویکردها، بخشی از حقیقت را بیان می کنند. ما در اینجا به دنبال قضاوت بین آنها نیستیم، ولی برای جمع بندی و تعیین ساختار یا مدلی برای بحث این نوشتار، توجه به این نکته ضروری است. چنان که گزاره های علم اقتصاد فقط به گزاره های وصفی (خبری) محدود نمی شود، نصوص اسلامی نیز هرچند اساساً منشأ ارزش ها (گزاره های هنجاری) هستند، ولی دربرگیرنده گزاره های وصفی زیادی درباره زندگی اقتصادی نیز هستند. بر این اساس چنان که ارزش های مورد استناد علم اقتصاد با ارزش های اسلامی جای گزین شوند و نیز به سؤالات وصفی علم اقتصاد، سؤالات وصفی دینی در مورد زندگی اقتصادی افزوده شود، می توان علم اقتصاد اسلامی را پدید آورد. (1)

به این ترتیب می توان اقتصاد اسلامی را براساس «ترابط بایدها و هست ها» تعریف و تبیین نمود. (2)

اقتصاددانان مسلمان در راستای ایجاد و تقویت امت اسلامی باید به اصول موضوعه با بار ارزشی غربی، نگاهی منتقدانه داشته باشند و به تعریف مجدد برخی مفاهیم پایه ای نظری اقتصاد پردازند. ولی این به معنای نفی روش های استقرایی اقتصاد و ابزارهای تحلیل نظری اقتصادی نیست. (3) به عبارت دیگر اقتصاد اسلامی، نقیض اقتصاد کلاسیک نیست. بلکه در اصول و مبانی هستی شناسی و معرفت شناسی و ارزش ها تفاوت و تعارض جدی بین این دو وجود دارد. ولی اقتصاد اسلامی می تواند از برخی روش های اجرایی اقتصاد غیراسلامی جهت توسعه و پویایی اقتصادی استفاده کند و شکل گیری و ثبات امت اسلامی را براساس آن بچیند. البته طبیعی است که با تغییر مبانی و نظام ارزشی، روش ها و نظام هنجاری نیز تغییر می کند.

ص: 77

1- (1) ر. ک: «اسلامی کردن علم اقتصاد: مفهوم و روش»، صص 154-167.

2- (2) ر. ک: «امکان، ضرورت و جایگاه اقتصاد اسلامی (مطالعه تطبیقی با اقتصاد کلاسیک)»، صص 51-76؛ همچنین ر. ک: فلسفه علم اقتصاد اسلامی، حسین میرمعزی.

3- (3) ر. ک: «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش»، ص 183.

در مورد اینکه اقتصاد اسلامی چگونه و با چه مکانیسمی در راستای پویایی و پایایی امت اسلامی اجرا می شود، نظرات مختلفی مطرح است. برخی تأکید بیشتری بر فقه اسلامی دارند و فقه را زمینه ساز تحقق اقتصاد اسلامی می دانند. (1) با توجه به اینکه فقه، نظام رفتار فردی و اجتماعی مسلمانان را پوشش می دهد و به صورت مستقیم، بخشی از آن به معاملات مربوط می شود، حتماً بخش مهمی از اقتصاد اسلامی از این رهگذر تبیین و تنظیم می شود. ولی گستردگی حوزه و مباحث اقتصاد، سبب می شود اقتصاد اسلامی را در همه عرصه ها و گزاره های دینی باید جست و جو کرد. بر این اساس هریک از مناسک دینی را می توان از این دید تحلیل کرد. (2)

حج یکی از مهم ترین مناسک دینی است که با گردهم آوردن نمایندگانی از جهان اسلام در مکان و زمان مشخص، تبلوری عملی از امت اسلامی است. حج علاوه بر ابعاد اخلاقی، فقهی و سیاسی - اجتماعی، از جهات اقتصادی ژرفی برخوردار است. در آیات و روایات متعددی ابعاد و کارکردهای اقتصادی حج در سطح فردی، ملی و بین الملل جهان اسلام بیان شده است (3) که حاکی از نقش آفرینی حج در تقویت امت اسلامی در بعد اقتصادی است. ابعاد بین المللی حج این نقش آفرینی را پررنگ تر می کند.

در این نوشتار قصد داریم ظرفیت های اقتصادی حج را در راستای امت اسلامی در سه بخش و با سه رویکرد سیاسی، اخلاقی و توسعه پایدار بررسی کنیم.

ص: 78

1- (1) ر. ک: «اسلامی کردن علم اقتصاد: مفهوم و روش»، صص 129-153؛ همچنین ر. ک: مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، محمود عبداللہی؛ مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، محمد مهدی کری و محمد پورمند (نبی زاده).

2- (2) برای نمونه ر. ک: بهره وری در آموزش های نماز، حسن توانایان فرد؛ تأثیر نماز در افزایش بهره وری، حسن توانایان فرد؛ اقتصاد حج: بهره وری در آموزش های حج، حسن توانایان فرد.

3- (3) ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «معیارهای اقتصادی حج در قرآن و سنت»، نبی الله قاسمی خطیر و سید حبیب الله ساداتی، صص 199-212، «ابعاد اقتصادی و مالی حج از دیدگاه قرآن و عترت»، سید احمد سیادتی و احسان صائمی، صص 213-226.

1. اقتصاد و سیاست

اقتصاد اسلامی علاوه بر دغدغه پاسخ گویی به نیازهای اقتصادی، دغدغه پاسخ گویی به نیازهای سیاسی را نیز دارد و بر نگرش اجتماعی - اقتصادی تأکید دارد. بر این اساس به ظهور استعمار اروپایی و روش های غربی در نظام های مالی این منطقه توجه می شود و در روند استعمارزدایی و جنبش های استقلال طلبانه، حرکت احیاگرانه اسلامی نیز جان می گیرد و دکترین های کلاسیک اسلامی احیا می شوند. (1) امروزه در مباحث سیاسی و اجتماعی بر این نکته تأکید می شود که چنان که تحولات سیاسی را نمی توان از عملکرد و روابط نیروهای اقتصادی دور دانست، (2) روندهای اقتصادی را نیز نمی توان از زمینه های سیاسی و اجتماعی آن جدا کرد. (3) افزون بر این، اقتصاد علاوه بر جهات سیاسی، با فرهنگ و اجتماع نیز در تعامل است. (4)

این نوع نگاه به مسائل اقتصادی براساس نگرش سیستمی (5)، در نظر گرفتن کلیت پدیده، توجه به ابعاد گوناگون آن، و ارتباط بین اجزای تشکیل دهنده آن است. (6)

ص: 79

1- (1) ر. ک: شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی، بیل مائورر، ترجمه رضا سیمبر، صص 100 و 101.

2- (2) برای نمونه ر. ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «درآمدی بر زمینه ها و پیامدهای اقتصادی بیداری اسلامی در خاور میانه»، حسن شکوه، صص 21-57.

3- (3) برای نمونه ر. ک: کتاب بیداری اسلامی (ویژه مطالعات موردی)، «بررسی ابعاد اقتصادی جنبش بیداری اسلامی»، چتم هاوس و الهام شوشتری زاده، صص 59-81.

4- (4) اقتصاد اجتماعی با برداشتی از اقتصاد اجتماعی اسلام، حسن توانایان فرد.

5- (5) نگرش سیستمی، روشی از برخورد با پدیده هاست که بر کل متشکل از اجزاء می نگرد و ارتباط اجزاء را با یکدیگر و تأثیر و تأثر آنها را مورد توجه قرار می دهد. افزون بر این، همین کل متشکل از اجزا نیز به صورتی مجزا از دیگر پدیده ها مشاهده نمی شود، بلکه خود با دیگر پدیده ها در جایگاه «کل» های دیگر در تعامل است و خود جزئی از اجزای کل بزرگ تری شمرده می شود. از طرفی رابطه سلسله وار نیز میان سیستم ها برقرار است؛ حاصل کار یکی، منابع آغاز کار دیگری است و این دور تسلسل همچنان ادامه می یابد. (کاربرد اندیشه سیستمی، درک هیچنژ، ترجمه رشید اصلانی، ص 20).

6- (6) ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «بررسی ظرفیت های اقتصادی حج ابراهیمی - محمدی با رویکرد نظام وار (سیستمی) در پرتو بیانات امام خمینی و مقام معظم رهبری»، علی اکبر کریمی، محمدحسین دلدار، صص 29-31.

یکی از مهم ترین اثرگذاری های اقتصادی حج در امت اسلامی با رویکرد سیاسی در بحث برائت از مشرکین، خود را نشان می دهد.

امام خمینی (رحمه الله) به زیبایی و ظرافت، ابعاد سیاسی و اقتصادی حج را در برائت از مشرکین تبیین کرده است:

راه پیمایی های مکه و مدینه است که بسته شدن شیرهای نفت عربستان را به دنبال دارد. راه پیمایی برائت در مکه و مدینه است که به نابودی سرسپردگان شوروی و آمریکا ختم می شود... و در پناه همین برائت از مشرکین است که حتی ساده دلان می فهمند که نباید سر بر آستان شوروی و آمریکا نهاد. (1)

ایشان در جای دیگر، واقعیت و ماهیت برائت از مشرکان را یادآوری می کند تا ارتباط آن با ابعاد اقتصادی حج مشخص شود:

امروز فریاد برائت از مشرکان و کافران، فریاد از ستم ستمگران و فریاد امتی است که جانشان از تجاوزات شرق و غرب و در رأس آنان آمریکا و اذنان آن به لب رسیده است و خانه و وطن و سرمایه اش به غارت رفته است.

و نیز فریاد برائت ما، فریاد مردم مسلمان آفریقا است... فریاد برائت ما، فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل به آنان چشم طمع دوخته اند و سرمایه آنان را به غارت برده اند.

فریاد برائت ما، فریاد برائت همه مردمانی است که دیگر تحمل تفرعن آمریکا و حضور سلطه طلبانه آن را از دست داده اند.

فریاد برائت ما، فریاد دفاع از مکتب و حیثیات و نوامیس، فریاد دفاع از منابع و ثروت ها و سرمایه ها، فریاد دردمندانه ملت هایی است که خنجر کفر و نفاق، قلب آنان را دریده است.

ص: 80

فریاد برائت ما، فریاد فقر و تهی دستی گرسنگان و محرومان و پابرهنه هایی است که حاصل عرق جبین و زحمات شبانه روزی آنان را زراندوزان و دزدان بین المللی به یغما برده اند.

فریاد برائت ما، فریاد امتی است که همه کفر و استکبار به مرگ او در کمین نشستند و همه تیرها و کمان ها و نیزه ها به طرف قرآن و عترت عظیم نشانه رفته اند. (1)

برای درک بهتر ارتباط کارکردهای سیاسی - اقتصادی برائت از مشرکان در راستای تقویت امت اسلامی، توجه به این نکته مفید است که امروزه بسیاری از مشکلات اقتصادی جوامع اسلامی، از رابطه حاکمان سرسپرده جوامع اسلامی با ابرقدرت ها و اجانب سرچشمه می گیرد که در صورت برائت و دوری مسلمانان از این دشمنان اسلام، زمینه هرگونه سوء استفاده آنها از سرمایه ها و منابع مسلمانان از بین می رود. به این ترتیب تحلیلی سیاسی - اقتصادی از برائت از مشرکین در حجج به مسلمانان جهان این نکته کلیدی را یادآوری می کند که رابطه استعمارگونه و غفلت انگیز با دشمنان اسلام، اثری جز تداوم مشکلات اقتصادی و به یغما رفتن سرمایه های مسلمانان ندارد. بنابراین مسلمانان برای دستیابی به عزت از دست رفته خود و اقتدار اقتصادی در قدم اول، باید روابطی عزت مندانه و مستقلانه با مستکبرین ایجاد نمایند و از روابط سازش کارانه بپرهیزند.

2. اقتصاد و اخلاق

اشاره

در ابتدا اخلاق و اقتصاد رابطه ای نزدیک داشتند. ولی پس از آدام اسمیت، به تدریج با ریاضی تر شدن علم اقتصاد و ترویج باور «جدایی ارزش از دانش (واقعیت)»، اقتصاد از اخلاق فاصله گرفت. (2) ولی نمی توان این واقعیت را نادیده گرفت که ارزش ها بر

ص: 81

1- (1) همان، صص 200 و 201.

2- (2) ر. ک: فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، «تاریخچه ای از علم اقتصاد در جایگاه علمی اخلاقی»، ترجمه علی نعمتی، ش 19، صص 155-167؛ تاریخ عقاید اقتصادی، فریدون تقضلی، ص 70.

رفتار انسان ها اثر می گذارند. (1) بنابراین اساساً تفکیک اقتصاد از اخلاق امکان پذیر نیست؛ چنان که اقتصاددانان نیز به این موضوع اعتراف دارند. (2)

با گذشت زمان مشخص شد که سازوکار بازار (اقتصاد آزاد جدای از اخلاق) در کنار محاسنی که دارد، نارسایی هایی مانند مالکیت خصوصی، (3) سودگرایی و توزیع درآمد نامطلوب نیز دارد (شکست بازار).

اقتصاد سرمایه داری برای مقابله با این شکست، دخالت دولت را پیشنهاد می دهد (4)؛ اما راه حل نظام اقتصاد اسلامی، اخلاق است که با ایجاد کنترل درونی و اصلاح و ارتقای مبانی معرفت شناختی و هستی شناختی انسان، تعاریف جدیدی از مفاهیمی مانند فقر، غنا، رفاه، زهد، سود، درآمد (رزق)، سعادت و ثروت ارائه می دهد. به این ترتیب دایره نفع شخصی را گسترش می دهد تا منافع اجتماعی نیز از یاد نرود. (5)

بر این اساس اقتصاد اسلامی با توجه کردن به اخلاق، در راستای تقویت امت اسلامی گام برمی دارد. طبیعی است اقتصادی می تواند در شکوفایی امت اسلامی مؤثر باشد که مبتنی بر مبانی اسلامی و اخلاقی باشد. از این جهت اقتصاد غربی در تباینی آشکار با مبانی و اهداف امت اسلامی است و نمی توان براساس آن امت اسلامی را بنیان نهاد.

جدایی اقتصاد از اخلاق را باید در نگاه تک بعدی به انسان و انحصار سعادت انسان در لذت مادی (6) جست و جو کرد تا جایی که برخی پالایش انسان از منفعت طلبی

ص: 82

1- (1) مبانی اقتصاد اسلامی، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ص 1.

2- (2) ر. ک: تجزیه و تحلیل اقتصادی و فلسفه اخلاق، دی. ام هازمن و ام. اس مک فرسن، صص 84 و 108.

3- (3) بازار یا نابازار؟، محسن رنانی، ص 135؛ اقتصاد بخش عمومی (مالیات ها)، جمشید پژویان، ص 124.

4- (4) اسلام و چالش اقتصادی، ص 86.

5- (5) فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، «اخلاق اقتصادی (مبانی بینشی، آموزه ها و آثار)، غلامعلی معصومی نیا، ش 26، صص 130-146.

6- (6) ر. ک: تاریخ فلسفه، فردریک کاپلستون، ترجمه بهاءالدین خرم شاهی، ج 8، ص 24.

شخصی را در ارزش های اخلاقی می دانند. (1) طبیعی است این مبانی انسان شناختی اقتصاد غربی با مبانی امت اسلامی در تعارض آشکار است.

یکی از جنبه های معنوی اقتصاد اسلامی، واکاوی و بررسی تأثیر جهان بینی، آموزه ها و احکام اسلامی بر رفتار اقتصادی عاملان اقتصادی در سطح خرد و تغییر در مسیر رشد، توسعه و ضرورت اقتصادی جامعه در سطح کلان است. بخش مهمی از این اثرگذاری از طریق نظام اخلاقی و مبانی ارزش های دینی است که در همه مناسک و مراحل دینی قابل مشاهده است.

حج یکی از مناسک دینی است که در عین برخورداری از ابعاد اجتماعی و سیاسی، جهات اخلاقی پررنگ و گسترده ای دارد. (2) در حج نگاه تک ساحتی به انسان وجود ندارد و لذت، در لذت مادی منحصر نمی شود. بلکه در ذیل ارتباط انسان با خدا، باور به آخرت، لذت معنوی و ابعاد روحانی وجود انسان به صورت جدی خود را نشان می دهد. در ادامه ابعاد اخلاقی حج را با رویکرد اقتصادی در راستای امت اسلامی بررسی می کنیم:

الف) ارتقای عقلانیت اقتصادی

یکی از مهم ترین مسائل که در مبانی هستی شناختی و معرفت شناختی ریشه دارد و رفتار اقتصادی را تحت تأثیر قرار می دهد، عقلانیت اقتصادی است که سطوح متفاوتی دارد. عقلانیتی که هژمونی سرمایه با آن در تناظر است، عقلانیت حسابگرانه و ابزاری است که رشد جامعه را حداکثر فقط در ابعاد مادی انسان قرار می دهد. «در رویکرد مسلط از اقتصاد معاصر، انسان اقتصادی همان انسان عقلایی است». (3) در حالی که اسلام

ص: 83

1- (1) ر. ک: تحلیلی بر سیر شناخت و روش شناسی علم اقتصاد، سیدمهدی زریباف، ص 405.

2- (2) برای نمونه ر. ک: صهبای حج، عبدالله جوادی آملی؛ اسرار عرفانی حج، محمدتقی فعالی؛ نمادها و رموزاره های حج، مجتبی شریفی؛ حج برنامه تکامل، سیدمحمد ضیاءآبادی.

3- (3) تجزیه و تحلیل اقتصادی و فلسفه اخلاق، دی. ام هازمن و ام. اس مک فرسن، ص 84.

با مبانی انسان‌شناختی ویژه خود، ما را به عقلانیتی فراتر و متمایز فرا می‌خواند که آثار آن در همه عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی از جمله رشد و توسعه پایدار پدیدار می‌گردد.

حج به عنوان عالی‌ترین جلوه شکوه تمدن اسلامی و تبلور ناب جهان‌بینی توحیدی، با توجه به ابعاد و جهات عمیق تربیتی، اخلاقی و عرفانی اش، نقش چشم‌گیری در دگرذیسی عقلانیت و عبور از حد آستانه‌ای عقلانیت حسابگرانه ابزاری به عقلانیت قدسی ابراری دارد. بروز و شیوع این نوع عقلانیت در ارتقا و سالم‌سازی رفتار و فضای اقتصادی و در نتیجه توسعه پایدار، بسیار مؤثر است. (1)

ب) تقویت اعتماد اجتماعی

«اعتماد» یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی است که بستر مناسبی برای توسعه اقتصادی محسوب می‌شود. دین اسلام با سفارش به راست‌گویی و امانت‌داری و دستورهای روشن درباره آداب معامله‌ها، مانند نهی از کم‌فروشی، نظامی را ترسیم می‌کند که در آن ارتباطها و کنش‌های جمعی با سهولت بیشتری صورت گرفته و اعتماد افراد جامعه را تقویت می‌کند. این اعتماد می‌تواند با اثرگذاری بر کارایی بازار، دولت، کاهش فقر، توسعه مالی و سرانجام رشد اقتصادی، بسترهای مناسب توسعه اقتصادی را در جامعه فراهم کند. (2)

حج با ایجاد یکسانی در مناسک، رفتار و پوشش، سعی می‌کند تشابهات بین افراد را افزایش دهد و زمینه‌های ارتباطی را افزایش دهد. با افزایش زمینه‌های ارتباطی، زمینه‌های سوءتفاهم کاهش می‌یابد و در مقابل، همدلی و احساس همدردی افزایش می‌یابد. در این

ص: 84

-
- 1- (1) ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «تأثیر حج ابراهیمی بر رفتار عاملان اقتصادی برای تأمین توسعه پایدار؛ تحلیلی بر اساس رشد فراگیری با انجام کار با نرخ پس‌انداز درون‌زا»، ناصر الهی، صص 517-538.
  - 2- (2) ر. ک: فصلنامه اقتصاد اسلامی، «فرهنگ اعتمادساز در اندیشه دینی و نقش آن در توسعه اقتصادی»، محمدتقی نظرپور و مصطفی منتظری مقدم، ش 31، صص 37-68.

فضای تعاملی ارتباطی، نگاه مثبت افراد و در نتیجه اعتماد بین آنها افزایش می یابد. در مناسک حج زمینه های سلب اعتماد از بین می رود؛ مثلاً یکی از محرمات احرام، جدال و ناسزا گفتن است که سبب تیرگی روابط اجتماعی و از بین رفتن اعتماد می شود.

بنابراین از یک طرف به طور کلی کارکردهای اخلاقی حج، تقید و دین داری مردم را بیشتر می کند و به طور عمومی سبب ارتقای فضائل اخلاقی ای مانند راستگویی و احترام به دیگران می شود که در ارتقای اعتماد عمومی بسیار مؤثر است. از طرف دیگر همدلی و همراهی حاصل از ابعاد اجتماعی حج، سبب ارتقای همبستگی اجتماعی است که یکی از آثار آن تقویت اعتماد بین اعضای جامعه است.

ج) توجه به منافع عمومی

یکی از چالش های مهم اقتصاد فردگرایی لیبرالیستی که بر بازار آزاد مبتنی است، از بین رفتن منافع عمومی در سایه منافع شخصی است. اسلام ضمن احترام به مالکیت شخصی، به منافع جمعی بسیار توجه دارد و نظام ارتباطات اجتماعی را مبتنی بر اصول اخلاقی طراحی می کند، تا افراد جامعه هم، نگاه و اهدافشان به سود شخصی معطوف نباشد.

به عبارت دیگر حب ذات به صورت امر طبیعی حقیقی، در تمام ابعاد زندگی بشر وجود دارد (1). ولی تمرکز بر سود و منافع شخصی، مانع از تحقق اهداف اجتماعی می شود. در این بین بهترین راه برای ایجاد رقابت و ارتباط صحیح بین نیروهای بازار، ضوابط اخلاقی است (2).

شیوه برگزاری حج بر طبق زندگی دهک های پایین جامعه است تا زائران ضمن خارج شدن از امتیازطلبی و روح تبعیض، مشکلات طبقه پایین جامعه را تجربه و با آن زندگی کنند (3). زائران خانه خدا در فضای معنوی حج، نوعی از روابط اجتماعی را

ص: 85

1- (1) فلسفتنا، سید محمدباقر صدر، ص 36.

2- (2) ر. ک: اسلام و چالش اقتصادی، محمد عمر چپرا، ترجمه سید حسین میر معزی و همکاران، ص 340.

3- (3) ر. ک: حج، تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «ارزیابی عوامل سیاسی انسجام بخش میان مسلمین در موسم حج»، زهرا معینی و شعیب یاری، صص 87 و 88.

تجربه می کنند که ناقص ساختار معمول زندگی دنیوی است و با خصایص برابرگرایانه ای که دارد، تجربه ای وحدت بخش را به زائران ارائه می دهد.⁽¹⁾

به طور کلی روح جمع گرای مناسب حج، سبب می شود توجه زائران به سایر افراد جامعه نیز جلب شود؛ به خصوص زمانی که همه امتیازات و زمینه های برتری جویانه برداشته می شود و همه مسلمانان با یک لباس و زمان و مکانی واحد، اعمال یکسانی را انجام می دهند. نمونه بارز توجه به دیگران و پرهیز از سود شخصی، قربانی کردن در حج است که بدون آن فرد از حالت احرام خارج نمی شود.

3. اقتصاد و توسعه

اشاره

ظرفیت ها و ابعاد اقتصادی حج، فقط به ابعاد سیاسی و اخلاقی ختم نمی شود. بلکه زمینه های عملیاتی زیادی در این زمینه وجود دارد که حج وارد عرصه توسعه و رونق اقتصادی امت اسلامی شود. در اینجا برخی از این موارد را بررسی می کنیم:

الف) توسعه گردشگری دینی

گردشگری یکی از مهم ترین موارد خدمات است که در کنار کشاورزی و صنعت، از مهم ترین بخش های اقتصاد است. گردشگری علاوه بر جهات سیاسی و فرهنگی، یکی از مهم ترین راه های توسعه اقتصادی و روبه رشدترین صنعت اشتغال زا در دنیاست که در حال تبدیل شدن به رکنی اصلی از اقتصاد تجاری جهان است.⁽²⁾

اسلام در بین ادیان، بیشترین تأثیر را در افزایش گردشگری داشته است؛ زیرا مردم

ص: 86

1- (1) ر. ک: حج، تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، «حج ایرانی: وحدت و تنش گفتمان های رقیب»، مهرداد عربستانی، ص 134.

2- (2) مجموعه مقاله های سمینار بررسی سیاست ها و برنامه های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، «زمینه های فرهنگی توسعه جهانگردی»، ابوالحسن فقیهی و مهدی کاظمی، ص 142؛ جهانگردی و چشم اندازی جامع، وای چاک گی، ترجمه علی پارساییان و محمد اعرابی، ص 116؛ گردشگری و توسعه در جهان سوم، جان لی، ترجمه علیرضا افتخاری و دیگران، صص 54 و 55؛ مروری بر صنعت گردشگری، سیمین تولایی، صص 18-26؛ اصول و مبانی جهانگردی، کوپر و همکاران، ترجمه اکبر غمخور، ص 3.

را به سفر دعوت می کند. (1) چنان که در آیات قرآن بر گردشگری روی زمین برای عبرت و هدایت تأکید شده است. (2)

بر این اساس می توان گفت یکی از شاخه های مهم گردشگری، گردشگری دینی است که بازدید از اماکن مقدس نظیر زیارتگاه ها، قبور، معابد و نظایر آن را شامل می شود. (3)

گردشگری دینی که حج نمونه بارز آن است، عنصر مهمی در روابط میان فرهنگی به حساب می آید. (4) به عبارت دیگر گردشگری از نظر چیستی، قبل از اینکه پدیده ای اقتصادی باشد، پدیده ای فرهنگی است و حتی فرهنگ خود به عنوان جاذبه اصلی گردشگری محسوب می شود. (5)

گردشگری مذهبی از دیرباز از مهم ترین انواع گردشگری بوده است. گرچه حج مورد توجه سایر ادیان نیز بوده است، وجوب یک باره حج در عمر و توجه مؤکد به انجام مکرر عمره در اسلام، سبب شده سالیانه افراد بسیاری بدون تبلیغات با علاقه فراوان برای شرکت در مراسم حج، هزینه زیادی را صرف کنند. به این ترتیب تقاضای حضور در حج و برخورداری از خدمات شکل می گیرد. با شکل گیری عرضه آن و تعادل بازار عرضه و تقاضا، مبادله رخ می دهد. (6)

به این ترتیب جدای از ابعاد معنوی، حج از مهم ترین پدیده های گردشگری در جهان اسلام است. حج با دارا بودن جاذبه های تاریخی منحصر به فرد، پذیرای هزاران زائری است که از اقصانقاط جهان برای انجام فرایض دینی به آن روی می کنند.

ص: 87

1- (1) مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافی دانان جهان اسلام، «نقش گردشگری در فرایند هم گرایی فرهنگی کشورهای اسلامی»، حمید جلالیان و دیگران، ص 5.

2- (2) آل عمران: 137 و 138؛ انعام: 11.

3- (3) مجله خیمه، «ضرورت های توسعه گردشگری مذهبی در ایران»، ساناز عرب خدری، ش 46، ص 53.

4- (4) ر. ک: مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی و جمهوری اسلامی ایران، «جهانگردی و ارتباط میان فرهنگی»، محمد هادی همایون، ج 1، ص 228.

5- (5) مدیریت گردشگری فرهنگی، پریسلا بونی فیس، ترجمه محمود عبدالله زاده، ص 9.

6- (6) ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «گستره ابعاد اقتصادی حج»، مجید رضایی دوانی، صص 18 و 19.

شناخت گردشگری مذهبی می تواند یکی از مهم ترین بخش های اقتصاد اسلامی را روشن کند. چراکه بخشی از آنچه به عنوان اقتصاد اسلامی مطرح است، تحت تأثیر اعمال عبادی است. وجود زیارتگاه ها، مساجد و اماکن مذهبی، بازار خدمات مذهبی را رقم می زند و این بازار از مواردی است که در درون دین شکل گرفته است.

اگر حج واجب نمی شد، مردم این چنین مشتاقانه به سوی آن حرکت نمی کردند؛ مکه و مدینه توسعه زیادی پیدا نمی کرد؛ و درآمد زیادی هم برای حج پس انداز نمی شد. (1)

حج با توجه به جاذبه هایی که دارد، از استعداد فراوانی برای جذب گردشگران برخوردار است. استفاده بهینه از آنها و تجربیات موجود در خصوص گردشگری، می تواند سبب کاهش بیکاری و در نتیجه کاهش فقر در جهان اسلام شود و زمینه بهبود این شاخص ها را در منطقه ایجاد کند.

حج از لحاظ پتانسیل کلی جهانگردی، دارای این ظرفیت است که اقتصاد محدود خود را به اقتصادی متنوع با بهره گیری از اشتغالات موجود در بخش گردشگری و صنایع وابسته به آن تبدیل کند و از این جهت با صنعت نفت جهان اسلام رقابت کند. (2)

یکی از شرایط و زمینه های توسعه و ترویج گردشگری، هم گرا کردن فرهنگ ها و ایجاد یک پارچگی است. کشورهای اروپایی با ایجاد اتحادیه اروپا، شاهد مناسبی برای این موضوع هستند که امروزه 79 درصد جریان های گردشگری میان این کشورهاست. (3) کارکردهای فرهنگی حج در هم گرایی فرهنگ های مختلف در حج در بستر انجام مناسک حج، در تحقق این بعد از گردشگری نیز بسیار مهم است.

ص: 88

1- (1) ر. ک: «گستره ابعاد اقتصادی حج»، مجید رضایی دوانی، ص 20.

2- (2) ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «نقش حج در تحقق توسعه اقتصادی مطلوب اسلام»، محمد اسماعیل زاده، ص 587.

3- (3) ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «رابطه حج و گردشگری»، حسین حشمتی مولایی، ص 599.

شکل گیری بازارهای مشترک در بین کشورهای مسلمان، مسئله ای است که در بین متفکران اسلامی اهمیت ویژه ای دارد. (1) از بعد اقتصادی، جمعیت بیش از 25 درصدی مسلمانان جهان، این ایده را به همراه دارد که آیا امکان دارد بازارهایی در بین مسلمانان شکل گیرد که صرفاً کالاهایی تولیدی کشورهای مسلمان در آن خرید و فروش شود و به واسطه آن، کشورهای مسلمان بی نیاز از هر کشور دیگری اقدام به توزیع کالاهای خود نمایند و از این طریق به تقویت بخش تولیدی و مصرفی خود پردازند.

شکل گیری بازار مشترک اسلامی، نه تنها آثار خود را بر رشد اقتصادی امت اسلامی و بی نیازی از دیگران نشان می دهد، بلکه بازار حج که دغدغه بسیاری از علما و کارشناسان مسلمان است را سامان می دهد و قدرتی عظیم به امت اسلامی می دهد که در این صورت، کشورهای مسلمان می توانند بیش از پیش بر معادلات جهان اثر بگذارند.

امروزه به دلیل سیاست های غلط دولت های وابسته به بیگانه، بازار داخلی کشورهای اسلامی از جمله عربستان، با کالاهای خارجی اشباع می شود. این وابستگی در هدف، علاوه بر آثار مخرب فرهنگی و سیاسی، سبب انتقال درآمدهای عمومی جامعه به بیگانگان، تضعیف تولید و اقتصاد ملی و کاهش درآمد داخلی می شود.

حج فرصت مناسبی برای تبادل نظر و تصمیم گیری مناسب برای قطع سلطه و استثمار کفار از امت اسلامی می باشد. یکی از این راهکارها، تشکیل بازار مشترک مسلمانان و عرضه کالا و خدمات برای تأمین نیازهای متقابل اسلامی است. در اولین قدم، بازار بزرگ حج که با حضور بیش از سه میلیون زائر برگزار می شود، باید در اختیار کالای تولید شده مسلمانان قرار گیرد که علاوه بر برکات اقتصادی، آثار فراوان فرهنگی نیز دارد. در سطح گسترده تر، تمام کشورهای اسلامی می توانند با شناخت امکانات بالقوه اقتصادی خویش و

ص: 89

1- (1) حتی برخی ضرورت آن را از دید فقهی بررسی کرده اند؛ ر. ک: مجله فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی)، «دلایل فقهی ضرورت تشکیل بازار مشترک اسلامی»، احمد مبلغی، ش 39.

تولید کالاها و خدمات متناسب با سطح استاندارد و کیفیت لازم، نیازهای یکدیگر را تأمین کنند و مازاد بر مصرف داخلی را به سایر کشورها صادر کنند.

بدیهی است برای نیل به این هدف، وحدت و پایداری کشورهای اسلامی برای مبارزه با توطئه و کارشکنی دشمنان اسلام ضروری و لازم است. (1)

حج در تحقق عملی بازار مشترک اسلامی به دو نحو تأثیر دارد:

یک - ایجاد زمینه و بستر مناسب

وقتی به ظرفیت ها و ویژگی های کنگره جهانی حج می نگریم که هر ساله در ایام حج و همچنین در طول ایام سال برای عمره مفرده، میلیون ها مسلمان را در مکه جمع می کند، ایده بازار مشترک اسلامی بیشتر جلوه می کند و امکان تحقق آن بسیار نزدیک می نماید. اجتماع حج، میلیون ها مسلمان را در یک مکان جمع می کند که هریک از آنها حداقل برای سوغات و تبرک (2) این سفر معنوی نیز که شده، اجناسی را خریداری می کنند و این به معنای جامعه مصرف و مشتریان آماده ای است که بدون هیچ گونه هزینه و تبلیغات، فراهم شده است. ولی در حال حاضر، متأسفانه این ظرفیت عظیم در اختیار کالاهایی قرار گرفته که عمدتاً بی کیفیت اند و محصولات کشورهای غیر مسلمان هستند.

دو - رفع موانع

تحقیقات متعددی نشان می دهد با وجود مشکلات سیاسی، نهادی، جغرافیایی و اقتصادی بسیاری از کشورهای مسلمان، عملاً ایجاد بازار مشترک اسلامی ممکن نیست. کارکردهای فرهنگی و اجتماعی حج، زمینه مناسبی برای رفع این موانع است. در ادامه موانع را اجمالاً بررسی و کارکرد حج را برای رفع آن ذکر می کنیم:

ص: 90

1- (1) مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «حج و اقتصاد»، ص 245.

2- (2) در روایات، هدیه و سوغات حج از حج دانسته شده است. (الکافی، الکلینی، ج 4، ص 280) بر این اساس می توان گفت خرید سوغات و هدیه حج نیز مانند حج، ثواب و مطلوبیت دارد. (مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، محمدباقر مجلسی، ج 17، ص 170).

اول - موانع سیاسی: مقصود از دلایل سیاسی ناکامی های همکاری منطقه ای اسلامی، توجه به بافت حکومتی و نفوذ استعمار سیاسی در جوامع اسلامی است که سبب ایجاد بافت حکومتی وابسته، عدم اعتماد بین ملت ها و عاملان اقتصادی منطقه و همچنین آثار فرهنگی وابستگی سیاسی در روحيات مردم (عدم اعتماد به نفس، اعتماد کاذب به اقتصاد جهانی، تنبلی و مصرف گرایی غیرعقلانی) می شود. (1)

دوم - موانع اجتماعی - فرهنگی: در میان کشورهای اسلامی با وجود اینکه اشتراک در دین، سبب همسانی و هم شکلی فرهنگی و حقوقی شده و زمینه اعتقادی و فکری را برای هم گرایی فراهم آورده است؛ اما وجود اقوام مختلف را با زبان های متفاوت و شاخصه های مذهبی متعدد که فرهنگ های گوناگون را به دنبال دارد، نباید از نظر دور داشت. اختلافات ناشی از این عدم انسجام اجتماعی، مانع از وفاق جمعی در سطح بین الملل اسلامی برای مشارکت اجتماعی و اقتصادی می شود و آثار ذیل را به دنبال دارد: مصرف زدگی غربی، ضعف استقلال و ابتکار، عدم خودباوری و احساس ضعف در مقابل اقتصاد جهانی و وابستگی کاذب به درآمدهای خدماتی در مقابل درآمدهای تولیدی. (2)

علاوه بر این روحیه ناسیونالیستی در برخی کشورهای اسلامی، امکان استفاده از زمینه وسیع اشتراک فرهنگی را کاهش می دهد. البته علاوه بر این، مشکلات اقتصادی و جغرافیایی نیز برای تشکیل بازار مشترک اسلامی مطرح شده است.

با وجود همه این مشکلات که حج البته زمینه مناسبی برای رفع آنهاست، هرچند ممکن است ایجاد بازارهای فیزیکی، عملاً با مشکلاتی مواجه باشد، اما با استفاده از ابزارهای نرم افزاری مانند استفاده از «برند»، می توان با ایجاد بازار مشترک در بین کشورهای مسلمان اقدام نمود، بدون اینکه حتی بازاری فیزیکی و مشترکی وجود

ص: 91

1- (1) ر. ک: بازار مشترک اسلامی، غلام حسین خورشیدی، صص 56-58.

2- (2) ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره گیری از نشان تجاری (برند) و آثار اقتصادی آن بر حج»، عبدالمحمد کاشیان و دیگران، صص 620 و 621.

داشته باشد. (1) «نشان تجاری حلال» نمونه بسیار مناسبی برای این ایده است که توانسته است موانع جغرافیایی و اقتصادی ایجاد بازار مشترک اسلامی را پشت سر بگذارد. (2) البته هرچند برخی از غیرمسلمانان نیز به کالاهای «حلال» علاقمندند، ولی متأسفانه بسیاری از کالاهای حلال توسط غیرمسلمانان تولید می شود. (3)

ج) تشکیل اتحادیه های همکاری اقتصادی

اشاره

اتحادیه های اقتصادی در سطوح مختلف و آزادسازی و آسان سازی مبادلات و نقل و انتقال عوامل تولید، به لحاظ آثار مثبت در کاهش هزینه ها و سالم سازی اقتصادی و هموار کردن مسیر رشد و توسعه اقتصادی، امروزه به عنوان یک ضرورت اقتصادی پیگیری می شود.

منطقه اسلامی و کشورهای اسلامی، ابزارهای مناسب متعددی از جمله اجتماع بزرگ حج را برای رسیدن به هدف فوق در اختیار دارند. فلسفه حج بیانگر آن است که بخش عمده ای از منافع قابل حصول از این فریضه، منافع مادی آن است که به منظور دستیابی به توانمندی اقتصادی و رسیدن به وحدت کلی امت اسلامی مورد توجه قرار گرفته است.

حج یک بازار بزرگ جهانی و یک اتحادیه بزرگ اسلامی است که خداوند به امت اسلام موهبت نموده تا قوام خود را باز یابد (4) و با همفکری و همیاری، راهکارهای پیشرفت اقتصادی را بررسی کند و از طریق (وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً) (آل عمران: 103) وحدت و عزت خود را حفظ کنند.

از این رو می توان گفت حج مناسب ترین فرصت و موقعیت برای شکل گیری

ص: 92

-
- 1- (1) ر. ک: «سازوکار ایجاد بازار مشترک اسلامی با بهره گیری از نشان تجاری (برند) و آثار اقتصادی آن بر حج»، صص 628-630.
  - 2- (2) متن کامل گزارش ریاست دبیرخانه نشان حلال، عبدالحسین فخاری، ص 1.
  - 3- (3) ر. ک: مجله نامه اتاق بازرگانی، «تولید فرآورده های غذایی حلال صنعتی روبه گسترش و تجارتی روبه توسعه»، مهر آفرین، ش 339، ص 45.
  - 4- (4) (جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ) (مائده: 97).

اتحادیه های همکاری های اقتصادی در امت اسلامی است تا در پرتو ارتباطات منطقی و مداوم و پیگیری فعالیت های اقتصادی و تجاری، بتوان از مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلام آگاه شد و برای حل آنها چاره اندیشی کرد.

زمینه های فرهنگی - اجتماعی هم گرایی اقتصادی در امت اسلامی و حج

ناهمگونی اقتصادی، وجود اختلافات سیاسی و فرقه ای و ضعف سیستم های حمل و نقل، سبب شده است اتحادیه های اقتصادی در کشورهای در حال توسعه با چالش مواجه شود (1). ولی به نظر می رسد امت اسلامی از زمینه های فرهنگی و اجتماعی خوبی جهت پشت سر گذاشتن این موانع بهره مند است.

امت اسلامی به دلیل وجود نظام های سیاسی گسترده و یک پارچه در قرون گذشته، از پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترکی برخوردار است. افزون بر این دین مشترک، قدرت فوق العاده ای در ایجاد اتحاد و هم گرایی بین کشورهای اسلامی ایجاد کرده است.

از نظر اقتصادی نیز وجوه مشترک زیاد است. غالب کشورهای اسلامی نفت خیز، تولیدکننده نفت و دارای نیروی کار فراوان هستند و از نظر جغرافیایی، بیشتر این کشورها در آسیا و به خصوص منطقه خاور میانه قرار دارند که به صورت نسبی از مزیت قرب مسافت برخوردارند که هزینه دادوستدهای اقتصادی را کاهش می دهد.

شرایط و تشابه های فرهنگی، دینی و اقتصادی فوق، زمینه را برای هم گرایی اقتصادی فراهم می کند.

حج ظرفیت بالایی برای تقویت این عوامل جهت تعامل اقتصادی در سطح بین الملل اسلامی دارد. به این ترتیب حج به لحاظ ظرفیت های بالایی معنوی و فرهنگی که در جهت ایجاد اتحاد و وحدت در امت اسلامی دارد، ابزار بسیار مناسبی در جهت تحقق هم گرایی اقتصادی است. (2)

ص: 93

1- (1) ر. ک: اقتصاد بین الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، صص 283-286.

2- (2) ر. ک: مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، «حج و هم گرایی اقتصادی»، غلامرضا سرآبادانی، صص 680-685.

هدف عمده در هم‌گرایی اقتصادی، هم‌افزایی امکانات و توانایی‌های اقتصادی و دستیابی به امکان رفع نواقص و رسیدن به توسعه اقتصادی و در صورت امکان، تبدیل شدن به قدرت واحد اقتصادی است. این هم‌گرایی اقتصادی بدون هم‌گرایی سیاسی محقق نمی‌شود.

در راستای تأسیس بازارهای بزرگ یا به تعبیری بازار مشترک، تاریخ نشان می‌دهد که همبستگی و هم‌گرایی سیاسی و اقتصادی، لازم و ملزوم یکدیگرند و هرکدام شرط وجود دیگری است. درحقیقت حصول همبستگی سیاسی به تنهایی و بدون برنامه‌های منظم اقتصادی غیرعملی است و برنامه‌های اقتصادی در صورتی شکل واقعی به خود می‌گیرند که دولت‌ها برای تحقق آن اقدامات سیاسی را انجام دهند. (1)

علامه طباطبایی ذیل تفسیر آیه (لِيَسْتَدِينُوا مَنَافِعَ لَهُمْ) (حج: 28) ضمن اینکه منافع حج را فراتر از منافع اخروی و شامل مواردی مانند تجارت می‌داند، بر لزوم تعاون برای تحقق آنها تأکید می‌کند. ایشان تفاهم دینی در حج را بهترین مقدمه و زمینه برای تحقق این تعاون می‌داند. (2)

به این ترتیب اشتراکات معنوی و اعتقادی، موجب اتحاد و اتفاق معنوی و دینی شده و اتفاق روحی و معنوی، باعث گرایش به اتحاد و هم‌گرایی و تعاون و همکاری مادی و در نتیجه بهره‌گیری از منافع عظیم مادی حج می‌شود.

نتیجه‌گیری

امت اسلامی جهت پویایی و پایایی باید از همه نظام‌های اجتماعی برخوردار باشد. بر این اساس نمی‌توان انتظار داشت امت اسلامی براساس مبانی و رویه‌های علوم و جهان بینی غربی بتواند جامعه‌ای براساس تعالیم و ارزش‌های دینی به عنوان امت اسلامی بنا گذارد.

ص: 94

1- (1) ر. ک: تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروئسن، ترجمه محمد اسفندیاری، صص 19 و 20.

2- (2) ر. ک: المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج 14، صص 548 و 549.

پس باید با توجه به مبانی و ظرفیت های خود و براساس تعالیم اسلامی نظام سازی کند تا بتواند بنیان های سیاسی و اجتماعی امت اسلامی را ایجاد کند. در این صورت امت اسلامی با ماهیتی اسلامی و متمایز از نظام غربی شکل خواهد گرفت.

امت اسلامی در این راستا به همه نظام های سیاسی و اجتماعی باید توجه کند؛ از جمله اقتصاد و در این توجه، باید توان خود را بر ظرفیت های داخلی و اسلامی بگذارد. بر این اساس امت اسلامی صرفاً مقوله ای سیاسی یا نظری و مفهومی نیست.

در این بین حجج با توجه به ابعاد فراملیتی و کارکردهای انسجام بخشی در سطح امت اسلامی، از جهت اقتصادی نیز قابل توجه است. حجج در تعامل بین نظام های سیاسی و اخلاقی، نظام اقتصادی خود را طراحی کرده است که هم پوشانی زیادی با نظام های امت اسلامی دارد.

مهم ترین مسئله بیرونی و بین المللی امت اسلامی، رویارویی با غرب است که همواره چون رقیبی دیرین در مقابل امت اسلامی قرار گرفته است. بررسی تمدنی تاریخ اسلامی، حاکی از برخی ابعاد هستی شناختی و معرفت شناختی است که در پرتو وحی و جهان شمول و خاتم بودن دین اسلام، ابعادی بین المللی یافته است و در عرصه سیاسی و اجتماعی به صورت فعال حضور و عینیت یافته است. دین اسلام همزمان با توجه به سعادت اخروی، به زندگی دنیوی بشر نیز توجه داشته و در مسیر تحقق اهداف و آرمان های معنوی خود در بستر اجتماع گام برداشته است. از این جهت سیاست و مدیریت اجتماعی اسلام، جنبه الهی و به نوعی ایدئولوژیک پیدا کرده است. این ویژگی سبب شده است اسلام خاستگاهی تمدنی پیدا کند و در صحنه بین المللی با تمدن های معارض مقابله نماید.

در مقابل تمدن توحیدی اسلام، تمدن الحادی غرب قرار دارد که پس از حذف دین و اخلاق از صحنه سیاسی و اجتماعی زندگی بشر و طرد آن به حیات خلوت و زندگی فردی انسان، تمدنی اومانستی را طرح ریزی کرد که از جهت مبانی و کارکرد در تعارضی آشکار با تمدن امت اسلامی بود. بارزترین نمود این تعارض، تهاجم غرب به امت اسلامی و استعمار آشکار و پنهان آن در طول چند قرن است. ضعف تمدنی امت

اسلامی پس از قوت تمدنی چندین قرنه آن که با قوت تمدنی غرب پس از رنسانس همراه شده بود، کفه ترازو را در این جدال تمدنی به سوی غرب سنگین کرد.

اسلام به عنوان دینی جهان شمول که به همه نیازهای دنیوی و اخروی بشر توجه نموده است، در آموزه های خود به بروز امت اسلامی و تقابل با رقبای تمدنی امت اسلام توجه ویژه کرده است. حج به عنوان مناسکی جهان شمول که نمود و تجسمی از کل جهان اسلام است، توحید و پرستش خدای یگانه را در کنار رد و رجم هر نوع طاغوت و کفر قرار داده است تا ضمن تقویت اتحاد درونی امت اسلامی، امت اسلامی را در مقابل دشمنان و کافران منسجم نماید.

در این بخش پس از بررسی مواجهه غرب با امت اسلامی و بیان تاریخ و انواع استعمار، ظرفیت های برائت از مشرکین در تقویت امت اسلامی و مقابله با غرب بیان می شود.

تحلیلی بر مراحل تاریخی مواجهه امت اسلامی و غرب

سابقه رویارویی اسلام و غرب به صدر اسلام باز می گردد، آنجا که مسلمانان به مسائل دنیای اطراف خود توجه نموده و جنگ ایران و روم را پیگیری می کردند و خداوند در قرآن می فرماید: (غُلِبَتِ الرُّومُ) (روم: 1)، البته این موضوع صرف یک مسئله خبری و نزاع جغرافیایی نیست، بلکه حاکی از مسائل مهم تری در حوزه تمدنی است. (1)

نامه های پیامبر اسلام (ص) به فرمانروایی های بزرگ جهان در آن زمان نیز در این راستا قابل تحلیل است. (2) پس از پیامبر (ص) نیز فتوحات مسلمین در ایران و روم، عرصه جدیدی از رویارویی را ایجاد کرد (3) که با ورود اسلام به اندلس در سال 92-95 هجری (711-714 میلادی) و حاکم شدن تمدن اسلام در اروپا، ابعاد جدیدی پیدا کرد.

ص: 98

-
- 1- (1) ر. ک: ذیل تفسیر آیات 1-7 سوره روم در کتاب الدر المنثور به نقل از احمد ترمذی، نسایی، ابن ابی حاتم، بیهقی و دیگران.
  - 2- (2) ر. ک: مکاتیب الرسول، علی احمدی میانجی، ج 2، صص 316، 388 و 390.
  - 3- (3) برای نمونه ر. ک: حرکه الفتح الاسلامی فی القرن الاول، شگری فیصل.

به طور کلی تعامل غرب و دنیای اسلام فراز و فرودهایی را پشت سر گذاشته است که می توان با رهیافتی تاریخی - نظری آن را در مراحل زیر خلاصه کرد:

مرحله اول: در قرون اولیه اسلام، مسلمانان متوجه فرهنگ و فلسفه یونانی شدند و اساساً علوم سایر حوزه ها مانند علوم چینی و هندی را فعالانه به جهان اسلام عرضه کردند. این فرایند، اختیاری و براساس اندیشه و تفکر مسلمانان انجام شد. در نتیجه هیچ گاه مسلمانان در داشته ها و ذخایر خود شک نکردند؛ البته تعامل مسلمانان با غرب در اولین مرحله خود به طور طبیعی و بدون فزون خواهی و توسعه طلبی غرب انجام شد و در حوزه خواص و اندیشمندان تأثیرگذار بود و هرگز به صورت تفکر عامه مردم در نیامد. (1)

مرحله دوم: در این مرحله، تلاقی اسلام و غرب به طور عمده از جنبه علمی و فرهنگی فراتر رفت و به مداخلات سیاسی و نظامی و جنگ های صلیبی منجر شد. این جنگ ها به شناخت اندک مسلمانان از غرب و تأثیر بیشتر مسلمانان بر اروپاییان منجر شد. (2)

از این رو می توان جنگ های صلیبی را مقدمه ای بر رنسانس اروپا دانست. (3) در این مرحله مسلمانان نظم های اجتماعی نیرومندی داشتند و غرب هیچ جاذبه ای برای آنان نداشت. از این رو، آحاد مردم مسلمان به شکلی جدی و چالش برانگیز از تأثیر فرهنگی یا سیاسی غربیان به دور بودند.

مرحله سوم: در این مرحله که دوران مدرنیته غربی است، غرب به شکلی جدید و یک پارچه خود را بازیابی کرد. در حالی که سه امپراطوری بزرگ اسلامی (صفویه، عثمانی و گورکانی) در یک جبهه واحد سیاسی نبودند. از این رو با شروع انقلاب انگلیس و سپس فرانسه از قرن هفدهم و هیجدهم میلادی و به آرامش رسیدن نسبی هرچه بیشتر رنسانس از یک سو و تزلزل و انحطاط در نظام های مدنی و اجتماعی مسلمانان

ص: 99

1- (1) برای مطالعه بیشتر ر. ک: ایران معاصر و غرب جدید: درآمدی تاریخی - فلسفی بر ریشه های انقلاب اسلامی (مجمومه مقالات).

2- (2) ر. ک: مدارس و دانشگاه های اسلامی و غربی در قرون وسطی، زیر نظر کریم مجتهدی.

3- (3) برای نمونه ر. ک: نگاهی به ابعاد گوناگون جنگ صلیبی غرب با اسلام، علی ابوالحسنی (منذر)؛ تاریخ جنگ های صلیبی، استیون رانسیمان، ترجمه منوچهر کشف.

از سوی دیگر، کم کم کفه تعادل این ترازو به هم خورد و نفوذ پیدا و پنهان غرب در جهان اسلام آغاز شد. این نفوذ نه به طور طبیعی بر اثر تماس علمی و فرهنگی، بلکه در سایه سیاست های استعماری (1) غربیان بود که آثار اقتصادی و تجاری خاصی را به دنبال داشت. نمونه بارز و مرحله اولیه استعمار را می توان در حمله نظامی و اشغال سرزمین های اسلامی دانست. ورود ناپلئون به اسکندریه در سال 1792 م. آغاز این ماجرا بود (2) و تأسیس اسرائیل در سال 1948 م. پس از سقوط امپراطوری عثمانی در سال 1924 م. را نیز می توان پایانی بر این مرحله دانست. بدین سان بود که این مرحله از تعامل غرب با دنیای اسلام نه فقط بر نخبگان، بلکه بر زندگی و آداب و رسوم و سنن مردم عادی کوچه بازار هم تأثیر داشت. (3)

البته این پایان ماجرا نیست. در برابر این صورت مسئله و با مفقود شدن و ضعف و سستی نظام های مدنی و اجتماعی اسلامی بر اثر این نفوذ فرایند دنیای غرب، نوعی «بیداری اسلامی» و سپس «نهضت های بیدارگرایانه اسلامی» ظهور کرد که مقاومت ذاتی و درونی دنیای اسلام را شامل می شد. در حقیقت در این مرحله، بیداری اسلامی و سپس در مرحله تکامل یافته تر، نهضت ها و جنبش های اسلامی، جبران کننده فقدان یا ضعف مدنیت و نظام های سیاسی و اجتماعی بومی و اسلامی شدند.

البته غرب هیچ گاه اسلام را به عنوان یک تمدن و فرهنگ پویا به رسمیت نشناخت و بیشتر انتظار داشت مسلمانان هرژمونی غرب را بپذیرند و به عبارت دیگر جهان سومی باقی بمانند. (4) نمونه بارز این رویکرد را می توان در جریان شرق شناسی مشاهده کرد. (5)

غرب از هیچ کوششی برای ناکام گذاردن خیزش اسلامی، مقابله با آن، سرگرم

ص: 100

-
- 1- (1) برای نمونه ر. ک: اسلام سیاسی در کشاکش هویت و تجدد، رضوان السید، ترجمه مجید مرادی، ص 17.
  - 2- (2) موسوعه تاریخ العلاقات بین العالم الاسلامی و الغرب، سمیر سلیمان؛ الاسلام و الغرب، اشکالیه التعایش و الصراع، سمیر سلیمان.
  - 3- (3) برای مطالعه بیشتر در این مورد ر. ک: پرسش از ماهیت مدرنیته در ایران، موسی نجفی و دیگران؛ چالش های اجتماعی - فرهنگی سنت و مدرنیته در ایران، محمدعلی محمدی؛ درآمدی بر مبانی و فرایند شکل گیری مدرنیته، مهدی مشکى؛ مدرنیته سیاسی، موریس باریه، ترجمه عبدالوهاب احمدی.
  - 4- (4) برای نمونه ر. ک: آینده اسلام و غرب: برخورد تمدن ها یا همزیستی مسالمت آمیز؟، شیرین هانتر.
  - 5- (5) ادوارد سعید در کتاب شرق شناسی (ترجمه عبدالکریم گواهی)، به خوبی این جریان را نقد کرده است.

ساختن آن و وارد آوردن انواع تهمت‌ها از قبیل عقب‌ماندگی و ارتجاع، افراط‌گرایی و بنیادگرایی، خشونت و تروریسم، فعالیت علیه دموکراسی و آزادی و ضربه زدن به حقوق بشر و... فروگذار نکرد. (1)

غرب با فروپاشی امپراطوری عثمانی سعی کرد وجود سیاسی اسلام را از بین ببرد و در همین احوال، یورش فرهنگی غرب نیز فزونی یافت و ادعاهای صلیبی جدیدی مطرح شد. نمونه این برخوردها را می‌توان در نظرات لرد کرومر (2) در سال 1908 م. در کتاب «المصر الحديثه» (3) دانست که اسلام را مرده یا در آستانه مرگ می‌دانست. در سال‌های اخیر نیز نظریه جنگ تمدن‌های هانتینگتون در همین راستا قابل بررسی است. (4)

تمدن غرب به این دلیل مانع اعتلای تمدن اسلامی است که این تمدن می‌خواهد در همه ابعاد، تمامیت خود را نشان دهد و اجازه نمی‌دهد که چیزی بر خلاف مسیر حرکت تمدن غرب اظهار وجود کند. به عبارت دیگر تمدن غرب تمامیت خواه است و از این جهت، مانع بروز و ظهور تمدن اسلام است. (5)

به عبارت دیگر، غرب برای خود اصالت تمدنی قائل است و بقیه تمدن‌ها را فرعی می‌داند. از این رو می‌خواهد اصول و مبانی خود را بر سایر فرهنگ‌ها تحمیل کند. (6) حتی در رویکرد اقتصادی جهانی شدن، غرب قصد استحاله فرهنگ‌ها و نظام‌های سیاسی سراسر جهان و استخدام آنها در خدمت نظام دموکراسی لیبرال سرمایه‌داری را دارد. (7)

ص: 101

1- (1) بیداری اسلامی، چشم‌انداز آینده و هدایت آن، جمعی از نویسندگان، ج 1، «غرب و خیزش اسلامی»، محمدعلی تسخیری، ص 57.

2- (2) لرد کرومر، مستشار مالی و رئیس بانک انگلیس در مصر است که در زمان سیدجمال‌الدین اسدآبادی در مصر حضور داشته و تلاش زیادی برای توقف حرکت‌های سیدجمال و از جمله توقف انجمن وطنی مصر نموده است.

3- (3) لرد کرومر در این کتاب معتقد است مسلمانان برای پیشرفت، راهی جز همراهی با مدرنیسم و کنار گذاشتن اسلام ندارند. مصطفی غلابینی، نقدی بر این کتاب نوشته است؛ ر. ک: الاسلام روح المدینه، مصطفی الغلابینی.

4- (4) ر. ک: برخورد تمدن‌ها و بازسازی نظم جهانی، ساموئل هانتینگتون، ترجمه محمدعلی حمیدرفیعی؛ استراتژی نظامی آمریکا، ساموئل هانتینگتون، ترجمه جمشید سرمستانی.

5- (5) تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص 78 و 79، 205 و 207.

6- (6) ر. ک: تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، صص 50-72.

7- (7) ر. ک: جهانی شدن و مسائل آن، ژزف استیگلیتز، ترجمه حسن گلریز، ص 148.

در متون سیاسی معاصر، یکی از عوامل تحولات فکری و اجتماعی دو سده اخیر جوامع مسلمان و همچنین بیداری اسلامی را روبه رو شدن مسلمانان با فرهنگ و تمدن جدید غربی و پی بردن آنان به عمق عقب ماندگی خود در برخی زمینه ها در برابر غرب دانسته اند. در واقع این پدیده واکنش دینی اندیشمندان جوامع مسلمان در برخورد با فرهنگ و تمدن غربی است. به این ترتیب تحولات مربوط به بیداری اسلامی از اوایل سده 13 ق. / 19 م. با کوشش برای سازگار کردن اسلام با تمدن جدید آغاز شد. (1)

مسلمانان پس از مواجهه با تمدن غرب و ضعف تمدنی خود در مقابل آن، یاد روزهای عزت و اقتدار خود در قرن های پیش افتادند و عزمشان را برای دستیابی به آن دوران جزم کردند؛ به این ترتیب مواجهه مسلمانان با غرب، آنها را از خواب غفلت بیدار کرد. (2) جستارهای تاریخی نشان داده است که حضور قدرت های استعماری شرق و غرب در جهان اسلام با گسترش و نوع حرکت ها و جنبش های اسلامی رابطه مثبت دارد. (3)

جنبه فرهنگی و نوین حضور استعمار در کشورهای اسلامی نیز از ابعاد و جهات اجتماعی تقابل امت اسلامی و غرب حکایت دارد؛ به طوری که بسیاری از اندیشمندان، تحولات اخیر خاور میانه و شمال آفریقا را شورش بر مدرنیته وارداتی قلمداد کرده،

ص: 102

-
- 1- (1) پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیدای اسلامی)، علی اکبر ولایتی، ج 2، ص 1169.
  - 2- (2) به اعتقاد خورشید احمد (برای مطالعه نظریات خورشید احمد ر. ک: "The nature of The Voice of Resurgent Islam" ، Khurshid Ahmad ، in: John L. Esposito (ed) ، "Islamic Resurgence" ، محقق پاکستانی و عضو جماعت اسلامی پاکستان سیاست استعماری چهار اثر بر جوامع اسلامی به جا گذاشت: 1. غیر مذهبی (سکولار) کردن؛ 2. غربی کردن؛ 3. قطب بندی آموزشی بر محور نهادهای آموزشی سنتی و نهادهای آموزشی نوین و پیدایی نخبگان جدید بیگانه با مردم بومی؛ 4. بحران رهبری در اثر نابودی سازمان یافته رهبری سنتی جوامع اسلامی و تحمیل رهبری سیاسی بدون برخورداری از پشتوانه مردمی؛ ر. ک: جامعه شناسی سیاسی جنبش های اسلامی، حمید احمدی، ص 26.
  - 3- (3) ر. ک: بیداری اسلامی، علی اکبر ولایتی، صص 9-12.

نفوذ گسترده کشورهای غربی در شکل دادن به امور داخلی کشورهای عربی را پایه خشم و ناآرامی در این سرزمین دانسته اند. (1)

برنارد لوئیس در این موارد می گوید: این خود به اندازه کافی برای مسلمانان ناخوشایند است که ببینند پس از قرن ها ثروت و قدرت، رهبری ای را که حق خود می دانند از دست بدهند و به نقش دنباله روی غرب تنزل یابند. (2)

حضور گسترده نظامی غرب، خصوصاً آمریکا در جهان اسلام، تلاش آنها برای ترویج فرهنگ غربی برای ایجاد تغییرات بنیادین فرهنگی، سیاسی و اجتماعی، همچنین حمایت گسترده از رژیم های غرب گرای این مناطق، در ذهنیت مسلمانان احساس نوعی تحقیر همراه با تلاش برای کسب هویت اسلامی و ایجاد جامعه ای عاری از نفوذ و سیطره غرب ایجاد کرده است که در قالب جنبش های اسلامی، ضد غربی و ضد حکومت های غرب گرا آشکار می شود. شهید مطهری نیز جنبش های امت اسلامی را عکس العملی در مقابل هجوم استعمار سیاسی و اقتصادی و فرهنگی غرب می داند. (3)

برای فهم این موضوع که چرا امروز ایده امت اسلامی در تقابل با غرب مورد توجه واقع شده است، می توان گفت مسلمانان سال هاست به خاطر نفوذ قدرت های استعمارگر از زندگی و حیات اسلامی همه جانبه خود محروم شده و در هر برهه از تاریخ، بخشی از شخصیت و مسلمانی خویش را گم کرده اند. (4) استعمار، حاکمیت و استقلال کشورهای اسلامی را تضعیف کرد و ماهیت مناسبات مسلمانان و غرب از روابط بین دو بازیگر مساوی، به رابطه ای بین حاکم و تابع تبدیل کرد. این استیلا

ص: 103

-
- 1- (1) ر. ک: اطلاعات سیاسی اقتصادی، «بهار عربی: شورش بر مدرنیته وارداتی»، حسین دهشیار، ش 282، ص 9؛ اطلاعات سیاسی اقتصادی، «جهان عرب: بنیادهای داخلی و بین المللی؛ بی ثباتی پر دامنه»، ص 16.
  - 2- (2) مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاور میانه، برنارد لوئیس، ترجمه شهریار خواجهان، ص 220.
  - 3- (3) ر. ک: نهضت های صدساله اخیر، مرتضی مطهری، ص 13.
  - 4- (4) نظریه بیداری اسلامی بر اساس اندیشه سیاسی حضرت آیت اله العظمی خامنه ای، موسی نجفی، ص 7.

اقتصادی و سیاسی، ضربه روانی شدیدی بود که به مسلمانان وارد آمد و آنها را به بررسی علل و راه برون رفت از این اوضاع کشاند. (1)

در بررسی تاریخچه روابط اسلام و غرب، مفهوم «استعمار» بسیار پررنگ و پرکاربرد است. برای تبیین اینکه عملکرد غربیان یکی از مهم ترین عوامل بیرونی بیداری امت اسلامی است، انواع و کارکرد روابط استعماری غرب را بررسی می کنیم.

استعمار که یکی از مهم ترین عوامل بیرونی عقب ماندگی جوامع اسلامی است، در لغت به معنای آباد کردن و در حوزه مسائل سیاسی به معنای حاکمیت گروهی از افراد بر مردمان و سرزمین خود است. اما حضور قدرت های استعماری در یک منطقه، بدون توجه حضور آنها و تغییرات لازم تداوم نمی یافت. (2) لذا پدیده استعمار، ابعاد گوناگون زندگی کشورها را دگرگون می کرد تا تداوم حیاتش را تضمین کند. بنابراین استعمار انواع و شگردهای گوناگونی یافت:

1. استعمار سیاسی: استعمار سیاسی را می توان نفوذ و دخالت یک کشور بیگانه در کشور دیگر دانست تا آنجا که حاکمیت کشور مستعمره، تابع اراده کشور استعمارگر قرار گیرد. استعمار سیاسی مقدمه استثمار منابع طبیعی و انسانی بود. (3)

2. استعمار فرهنگی: استعمار فرهنگی را می توان وادار کردن یک جامعه برای پذیرش تمدن، ایدئولوژی و فرهنگ جامعه دیگر دانست که تغییر زبان و حتی گرایشات مذهبی کشورهای استعمارزده، وسیله ای برای تحقق آن است. (4) به این ترتیب استعمار با تحمیل تمدن خود بر کشور استعمارزده، او را به مرحله بیگانگی از خویش می رساند و از این طریق، امکان هرگونه تحول داخلی را از میان برمی دارد. (5)

ص: 104

1- (1) ر. ک: آینده اسلام و غرب، صص 121-137.

2- (2) ر. ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، صص 1011-1013.

3- (3) ر. ک: فرهنگ روابط بین الملل، جک سی پلینو و روی آلتون، ترجمه و تحقیق حسن پستا، ص 50.

4- (4) ر. ک: همان، صص 32 و 34.

5- (5) ر. ک: چهره استعمارگر، چهره استعمارزده، آلبر ممی، صص 119-121.

3. استعمار اقتصادی: پیچیده ترین و قوی ترین بعد استعمار، دخالت و نفوذ آن در اقتصاد کشورهای استعمارزده است تا آنجا که حاکمیت و اقتدار سیاسی آن متزلزل می شود. استعمارگران پس از ورود به کشورهای مستعمره، صنایع داخلی را ناامید و وابسته به خود می کنند تا آنها فقط محصولات خام تولید کنند و محصولات کشورهای استعماری را با ارزش افزوده بخرند.

به دنبال این، جریان مرکانتیلیسم (سوداگری) که شامل دیدگاه های اقتصادی استعماری بود از سده پانزدهم تا هجدهم بر اروپا حاکم شد. (1) امپریالیسم نیز که ابعاد گوناگون سیاسی، فرهنگی و اجتماعی دارد، عمدتاً در استعمار اقتصادی متبلور است. (2)

سرآغاز استعمارگری اروپاییان، پیشرفت در صنعت دریانوردی بود که توانستند به سرزمین های دوردست برسند؛ به خصوص که رنسانس علاوه بر تحولات اقتصادی و صنعتی، اروپاییان را از تنگناهای فکری خارج و به کشف دنیای جدید تشویق کرد. (3)

در این بین خلیج فارس به مثابه منطقه ای مهم در آسیا، از دید استعمارگران پنهان نماند؛ به خصوص که کشف نفت، سرمایه عظیمی را در این منطقه فراهم ساخت. (4) پس از جنگ جهانی دوم و استقلال کشورهای حوزه خلیج فارس، زمینه ای برای پیشرفت های اقتصادی و اجتماعی آنها فراهم شد (5)، ولی ابرقدرت های استعمارگر کماکان حضور خود را به عنوان تیم در منطقه حفظ کرده و به نوعی آنها را بین خود تقسیم کردند. (6)

ص: 105

1- (1) ر. ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (ار رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، صص 1016-1021.

2- (2) ر. ک: درآمدی بر روابط بین الملل، ص 236.

3- (3) ر. ک: تاریخ سده های میانه، گ. م. دنسکوی و ا. و. آگیالووا، ترجمه رحیم رئیس نیا، صص 245-253؛ تاریخ جهان: تحول اندیشه، تمدن و فرهنگ جهان، زیر نظر ماروین پری، دبیر: هوارد ار. اندرسون، ترجمه عبدالرحمن صدریه، صص 274-286؛ تاریخ تمدن، هنری لوکاس، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، ج 2، ص 44.

4- (4) ر. ک: خلیج فارس در عصر استعمار، ر. وادالا، ترجمه شفیق جوادی، صص 39-45، 68 و 69؛ سلطه جویان و استعمارگران در خلیج فارس، اسکندر دلد، صص 95-101.

5- (5) ر. ک: مسائل سیاسی - اقتصادی جهان سوم، احمد ساعی، ص 69.

6- (6) ر. ک: جغرافیای سیاسی خاور میانه و شمال آفریقا، آلاسدر درایسدل و جرالدا اچ. بلیک، ترجمه دره میرحیدر، صص 71-73.

استعمارگران در آفریقا نیز حضوری گسترده و عمیق داشتند؛ به طوری که تجارت برده از تجارت طلا- اهمیت بیشتری یافت و انسان با ارزش ترین صادرات آفریقا شد.⁽¹⁾

استعمارگران در سایر نقاط جهان اسلام، مانند جنوب شرق آسیا (مالزی، اندونزی، مالایا و فیلیپین) نیز حضور داشتند.⁽²⁾

هرچند پایان دهه 1960 را می توان عصر مرگ استعمار نامید، اما پس از این، نفوذ اقتصادی و سیاسی جهان توسعه یافته بر جهان عقب مانده باقی ماند؛ زیرا کشورهای استقلال یافته، هرچند ظاهراً استقلال سیاسی یافتند، ولی وابستگی اقتصادی آنها حفظ شد. از اینجا تاریخ «استعمار نو» آغاز می شود⁽³⁾ که از طریق غیر مستقیم و نیروهای بومی مزدور خود فروخته انجام می شد.

پس از این مرحله، استعمار، مرحله جدیدی را آغاز کرده که «استعمار فرانوا» نام گرفت. در این مرحله از استعمار، استقلال فکری - فرهنگی جوامع اسلامی هدف قرار داد.⁽⁴⁾

جهان اسلام به رهبری علما و نخبگان فرهنگی و سیاسی خود در مقابل این سطح از استعمار که برخی از آن به جهانی شدن یاد می کنند⁽⁵⁾ نیز مقاومت و ایستادگی کرد. به این ترتیب می توان گفت، جهانی شدن به دنبال تحمیل فرهنگ و نظام ارزشی و معرفتی غربی و سکولار بر سایر فرهنگ هاست و بیداری امت اسلامی واکنش جهان اسلام در

ص: 106

1- (1) ر. ک: کشف و استعمار آفریقا، خسرو سرمد؛ تاریخ جوامع اسلامی، ایر ام. لاپیدوس، ترجمه محمود رمضان زاده، ج 1، صص 689-692.

2- (2) برای مطالعه بیشتر در مورد تاریخ استعمار در جنوب شرق آسیا ر. ک: سیاست و حکومت در آسیای جنوب شرقی، بهزاد شاهنده، صص 14 و 15، 57 و 58، 67-69.

3- (3) ر. ک: فهم سیاست جهان سوم، برایان کلایو اسمیت، ص 196؛ مسائل سیاسی - اقتصادی جهان سوم، احمد ساعی، صص 156-158.

4- (4) ر. ک: مجموعه مقالات همایش، استعمار فرانوا، گروهی از نویسندگان؛ استعمار فرانوا: نظام سلطه در قرن بیست و یکم، جواد منصوری؛ شناخت ماهیت استعمار فرانوا، محمد رحیم عیوضی.

5- (5) ر. ک: استعمار فرانوا، جهانی سازی و انقلاب اسلامی، احمد واعظی.

مقابل ابعاد اقتصادی، (1) سیاسی (2) و فرهنگی (3) جهانی سازی است که با هدف غربی سازی جهان، خطر بزرگی برای اضمحلال هویتی امت اسلامی به حساب می آید.

به عبارت دیگر همان طور که در استعمار کهن و استعمار نو، رهبران مذهبی به دنبال استقلال جغرافیایی و سیاسی بودند، در استعمار فرانو نیز به دنبال استقلال فکری، فرهنگی و هویتی جهان اسلام و بازگشت به سرچشمه های اصیل تفکر اسلامی و گشودن افق های پیشرفت اجتماعی براساس تعالیم اسلامی هستند. از این رو تحولات اخیر جهان اسلام نه تنها در راستای جهانی شدن و فرهنگ سیاسی مدرن نیست، بلکه حرکتی کاملاً هوشمندانه و استقلال طلبانه در مقابل آن و برای تقویت امت اسلامی است. (4)

درحقیقت از همان زمانی که سرزمین های اسلامی مورد تهاجم نظامی و فرهنگی مغرب زمین قرار گرفت، بزرگانی برخاستند و در برابر برتری طلبی های فرهنگی و تمدنی فرنگیان بر طبل بیدارگری امت اسلامی زدند. بیداری و بازگشت مجدد به مبانی شریعت، درحقیقت انعکاسی از پایداری و ایستادگی امت اسلامی در برابر سلطه طلبی و جهان شمولی ایدئولوژی تمدن غرب است. هدف اساسی و بنیادین این ایستادگی را باید طرد سلطه طلبی این جهان بینی و اثبات توانایی شریعت اسلامی برای حل چالش های حیات اجتماعی مسلمانان توصیف کرد (5) و این یعنی اینکه مسلمانان به سوی تقویت و بازآفرینی امت اسلامی در حال حرکت هستند.

ص: 107

-
- 1- (1) ر. ک: جهانی شدن و استعمار دوباره، علی محمدی؛ جهانی کردن فقر و فلاکت: استراتژی تعدیل ساختاری در عمل (مجموعه مقالات)، احمد سیف.
  - 2- (2) ر. ک: استراتژی سلطه، احمد واعظی.
  - 3- (3) ر. ک: جهانی شدن و فرهنگ، تام لیسون، ترجمه محسن حکیمی؛ جهانی شدن و فرهنگ هویت، احمد گل محمدی.
  - 4- (4) ر. ک: مقالات برگزیده همایش بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، «نسبت بیداری اسلامی با جهانی شدن»، محمدعلی رنجبر، صص 1061-1029.
  - 5- (5) ر. ک: تأملاتی سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی (مجموعه مقالات)، ج 3، به اهتمام موسی نجفی، «مدخلی بر جنبش های اسلامی معاصر»، مظفر نامدار، ص 96.

بنابراین بیدارگری امت اسلامی هم پدیده ای اثباتی و هم واکنشی است. هجوم غرب به جهان اسلام به گونه ای بود که به هویت جهان اسلام ضربه می زد. در مقابل، مسلمانان به این اندیشه افتادند که از شخصیت، هویت و استقلال فکری خود دفاع کنند.⁽¹⁾

در یک جمع بندی کلان در سطح نظام بین الملل، می توان ریشه اسلام سیاسی نوین و جنبش های اسلامی متکی بر آن را در تغییر و تحولات بنیادین در سطح نظام جهانی در قرن های شانزدهم میلادی به بعد جست و جو کرد. شرایط نوین اقتصادی و اجتماعی جوامع غرب مسیحی، به خصوص اروپا، تأثیر زیادی بر ارتقای جایگاه اقتصادی و سیاسی آنها در جهان گذاشت و آنها را در موقعیت برتری از جهان اسلام قرار داد. این برتری در مواجهه نظامی جهان اسلام با غرب خود را نشان داد و شکست هایی را بر سه قدرت جهان اسلام یعنی امپراطوری عثمانی،⁽²⁾ ایران⁽³⁾ و هند وارد کرد. این برتری نظامی، سیاسی، اقتصادی و فکری غرب، نوعی بحران هویت در میان متفکران اسلامی ایجاد کرد و آنها را برای چاره جویی واداشت.⁽⁴⁾

جالب اینجاست که مقابله و واکنش اسلام در برابر استعمار، مدنظر اندیشمندان غربی نیز بوده است و به نوعی آن را پیش بینی می کردند.

آرنولد توینبی (مورخ معروف انگلیسی) در بررسی تمدن ها می گوید:

پان اسلامیزم خوابیده است اما اگر مستضعفین جهان بر ضد سلطه غرب شورش کنند و تحت یک رهبری قرار گیرند، این خفته بیدار خواهد شد و بانگ این شورش، ممکن است در برانگیختن روح نظام اسلام مؤثر افتد و اسلام بار دیگر برای ایفای نقش تاریخی خود قیام کند.⁽⁵⁾

ص: 108

-
- 1- (1) انقلاب فرامدرن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، ص 20؛ تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، صص 197 و 199.
  - 2- (2) ر. ک: قرون عثمانی، لرد کین راس، ترجمه پروانه تساری.
  - 3- (3) ر. ک: عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، ابراهیم تیموری.
  - 4- (4) ر. ک: سیر تحول جنبش های اسلامی، صص 26-30.
  - 5- (5) تمدن در بوته آزمایش، آرنولد توینبی، ترجمه ابوطالب صارمی، ص 53.

فقه سیاسی حج، یکی از مهم ترین چارچوب های مفهومی و نظری برای تحلیل کارکرد و جایگاه حج در توجیه مواجهه امت اسلامی با غرب است که نقش انسجام بخش حج برای امت اسلامی در مقابل غرب را به خوبی تبیین می کند.

در این بخش قصد داریم ابعاد و مباحث فقهی امت اسلامی را با رویکرد فقه سیاسی بررسی کنیم و براساس نظریات نوین روابط بین الملل در مورد جایگاه دین، فرهنگ و هویت در روابط بین الملل و همچنین نظریات نوین جامعه شناسی سیاسی در بحث قدرت (قدرت نرم)، ظرفیت های درونی اسلام برای تقویت امت اسلامی در سطح بین الملل اسلامی را تحلیل کنیم. در این بین حج با تمرکز بر برائت از مشرکین به عنوان عبادتی فراگیر و بین المللی در جهان اسلام، مدنظر قرار گرفته است. به این ترتیب در این بحث افکار امام خمینی (رحمه الله) (احیاگر حج ابراهیمی) و ایده های انقلاب اسلامی در حج نیز مطرح می شود.

در دوره های نخستین تشکیل دولت اسلامی، فقه سیاسی به طور جداگانه تدوین نیافته بود، بلکه مباحث مربوط به فقه سیاسی در ضمن احکام کلی اسلام مورد بحث قرار می گرفته است. به همین دلیل، در تألیفات فقهای متقدم، احکامی چون جنگ، جهاد و اهل ذمه در کنار احکام حج، نماز جمعه و حدود آورده شده است. به تدریج، فقه سیاسی پیشرفت کرد و فقهای اسلامی شروع به تدوین کتاب هایی نمودند که مسائل اقتصادی و مالی - که برخی بدان، عنوان خراج دادند - را مورد بحث قرار داده بود. (1)

فقه سیاسی همزاد تمدن اسلامی و در علم شناسی دوره میانه، بخش عمده «علم مدنی» مسلمانان است، ولی فروپاشی دستگاه خلافت و سلطنت، رواج ملی گرایی و ظهور دولت های ملی در جهان اسلام که گرایش های گریز از مذهب داشتند، مدتی فقه سیاسی را در سایه قرار داده بود. لیکن امواج اسلام گرایی معاصر باز هم رابطه دین و

سیاست در جهان اسلام را در مرکز توجه قرار داد و به تبع این تحولات فقه سیاسی نیز اهمیت مضاعفی پیدا کرد.⁽¹⁾

هرچند فقه سیاسی در هر دوره ای از تاریخ، از عناصر ماهوی و اصیل و منطقی برخوردار است که به آن نوعی انسجام داده و آن را از مناسبات تاریخی و شرایط سیاسی - اجتماعی زمانه جدا ساخته است، ولی فقه سیاسی، جدا از شرایط تاریخی قابل ارزیابی نیست. در حقیقت فقه سیاسی، تفکر سامان یافته و صورت بندی شده ای است که فقیهان سیاسی برای حل بحران ها و پاسخ به مشکلات زمانه با چیره دستی ارائه می دهند.⁽²⁾

در برخی تعاریف⁽³⁾، فقه سیاسی به عنوان دانش بیان احکام شرعی ناظر به زندگی سیاسی و یا دانش بیان قواعد تنظیم کننده زندگی سیاسی در نظر گرفته شده است. این تعاریف که مبتنی بر تقسیم بندی رایج و دیرین فقه به سه شاخه فقه العبادات، فقه المعاملات و فقه السياسات است، به ماهیت سیاست و پدیده های سیاسی از یک سو و به خصلت اجتهاد در حوزه سیاست از سوی دیگر چندان توجه نشده است. به عبارت دیگر در این تعاریف به یک بخش اجتهاد (نص گرایی) توجه شده، ولی سوی دیگر آن (معطوف بودن به عمل در حوزه سیاست) چندان مورد توجه نبوده است. در حالی که:

دانش فقه سیاسی دستگامی معرفتی است که یک سر آن به امر ایمانی و نصوص ثابت قدسی وصل است و سر دیگرش به امر سیاسی که بالذات متغیر، زمانی، مکانی، قومی، نژادی و غیره بسته است.⁽⁴⁾

ص: 110

1- (1) ر. ک: فصلنامه سیاست، «درآمدی بر فقه سیاسی»، داود فیرحی، ش 1، ص 237.

2- (2) ر. ک: فصلنامه حکومت اسلامی، «نگاهی به فلسفه سیاسی در اسلام»، صادق حقیقت، ش 2، ص 75.

3- (3) ر. ک: فقه و سیاست در ایران معاصر، داود فیرحی، ص 18؛ فقه سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، ج 2، صص 41-50؛ فقه سیاسی اسلام، ابوالفضل شکوری، ص 71؛ روش شناسی در مطالعات سیاسی اسلام، علی اکبر علیخانی و همکاران «روش شناسی در تحقیقات فقه سیاسی»، عباسعلی عمید زنجانی، ص 413؛ فصلنامه حکومت اسلامی، «ارتباط فلسفه سیاسی و فقه سیاسی»، سیدصادق حقیقت، ش 3، صص 84 و 85.

4- (4) «درآمدی بر فقه سیاسی»، داود فیرحی، ص 232، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره 40، شماره 1،

بهار 1389

توجه توأمان به این دو بعد، سبب می شود فقه سیاسی به عنوان یک دانش عملی در نظر گرفته شود. چنین دیدگاهی درباره فقه سیاسی موضوع فقه سیاسی را از «افعال سیاسی مکلفان»⁽¹⁾ به «اعمال سیاسی مکلفان»⁽²⁾ تغییر می دهد.⁽³⁾

مقصود از عمل سیاسی، هرگونه فعالیت سیاسی است که برخوردار از سه ویژگی اساسی باشد: ارادی بودن⁽⁴⁾، انعطاف پذیر بودن⁽⁵⁾ و جمعی بودن. عمل سیاسی، فعالیت است که در حوزه سیاست و زندگی سیاسی با اراده صورت گرفته، به دلیل سیال بودن و انعطاف پذیر بودن سیاست و پدیده های سیاسی، فعالیت مذکور قابل تغییر و سیال بوده و در ذات آن جمعی بودن نهفته است.

فقه سیاسی به دلیل پرداختن به پدیده های متغیر و سیال سیاسی، دانشی متغیر و در معرض دگرگونی است. بدیهی است این دگرگونی نه در روش و قواعد و نه در منابع و مبانی، بلکه بیشتر از جهت موضوعات است که فقه سیاسی به آنها می پردازد. این موضوعات در زمان ها و مکان های مختلف، وضعیت متفاوتی پیدا می کنند و از این جهت فقه سیاسی را در برابر عنصر زمان و مکان دانشی، زمانی و مکانی و به عبارت دقیق تر، دانشی عملی گردانده، آن را در جایگاه حکمت عملی قرار می دهند. در نتیجه فقه، «تئوری واقعی و کامل اداره انسان و اجتماع، از گهواره تا گور» و «حکومت فلسفه عملی تمامی فقه در زوایای زندگی» می گردد. بر این اساس اجتهاد در این دانش عملی، نیازمند توجه زیاد به دو عنصر زمان و مکان است.⁽⁶⁾ بنابراین می توان گفت فقه سیاسی در صدد است ایمان اسلامی را به صورت منطقی به مسائل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی روز جامعه پیوند دهد.⁽⁷⁾

ص: 111

1- (1) political works .

2- (2) political actions .

3- (3) ر. ک: فصلنامه سیاست، «زبان، عمل و اجتهاد در فقه سیاسی»، منصور میراحمدی، ش 3، صص 342 و 343.

4- (4) ر. ک: احصاء العلوم، ابونصر محمد فارابی، تحقیق: عثمان محمد امین، ص 64.

5- (5) ر. ک: اخلاق ناصری، خواجه نصیرالدین طوسی، تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، ص 41.

6- (6) «زبان، عمل و اجتهاد در فقه سیاسی»، ص 344.

7- (7) «درآمدی بر فقه سیاسی»، ص 233.

تعریف محمدعبدالقادر ابوفارس تا حدودی با این رویکرد تناسب دارد: «فقه سیاسی، فهم دقیق امور شئون داخلی و خارجی است و تدبیر این امور و شئون و مراعات آنها در پرتو احکام شریعت است».⁽¹⁾

با توجه به مطالب فوق می توان با توجه به سرشت دوگانه اجتهاد و تأثیر آن بر فقه سیاسی، فقه سیاسی را چنین تعریف کرد:

فقه سیاسی دانشی عملی است که با اجتهاد در نصوص دینی، احکام شرعی اعمال سیاسی مکلفین را استنباط نموده، اصول و قواعد تدبیر و تنظیم زندگی سیاسی آنان را در اختیار قرار می دهد.⁽²⁾

امام خمینی (رحمه الله) و تحول فقه سیاسی حج

امام خمینی (رحمه الله) براساس مبانی فکری و دیدگاه سیاسی ویژه، حج را با ظرفیت ها و کارکردهای اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود در سطح فردی، ملی و بین المللی، مطرح کرد؛ به طوری که می توان ایشان را احیاگر حج ابراهیمی نامید. بخش اصلی احیاگری در ارائه تصویر و نگرشی جدید از ابعاد فقهی حج بود که کاملاً براساس نگرش ها و مبانی سیاسی انجام می شد. به این ترتیب احیاگری امام خمینی (رحمه الله) در حج با ایده فقه سیاسی پیوند خورد.

احیاگری دینی امام خمینی (رحمه الله)، با نگاهی جامع گرایانه به دین سنتی و معطوف به بهره گیری از عناصر دینی در نوسازی جهان بود.⁽³⁾ امام خمینی (رحمه الله) در مسیر احیاگری دینی، اصالت هایی را که در سیر تحول تاریخی به خرافات و افسون های ذهنی و داوری های غیرواقعی آلوده شده بودند، بازسازی کرد. به این ترتیب با اتصال حال و

ص: 112

1- (1) الفقه السياسي عند الامام الشهيد حسن البنا، محمد عبدالقادر ابوفارس، ص 14.

2- (2) «زبان، عمل و اجتهاد در فقه سیاسی»، ص 348.

3- (3) ر. ک: مجموعه مقالات نخستین همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، «امام خمینی و احیاگری دینی: تغییر در پارادایم»، ولی الله عباسی، ج 1، صص 73-101.

آینده به پیشینه تاریخی، به بازسازی تاریخی پرداخت و از فقر تاریخی گری تفکر مدرن(1) و ضدپیشرفت بودن جریان های بنیادگرای سلفی(2) فاصله گرفت.(3) از این رو احیاء امام خمینی (رحمه الله) نه به معنای عقب ماندگی و عدم بهره مندی و بروز تمدن بود و نه با ایمان متدینین در تضاد بود.(4)

امام خمینی (رحمه الله) با طرح ابعاد واقعی اسلام به مسلمانان فهماند که اسلام علاوه بر ابعاد مناسکی، منبع قوی و پرتحرک در زمینه های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است.(5) ایشان با توجه ویژه به فقه سیاسی، بر این باور بود که:

حکومت در نظر مجتهد واقعی، فلسفه عملی تمامی فقه است و فقه در تمام زوایای زندگی بشریت است. حکومت نشان دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است.(6)

از نظر امام خمینی (رحمه الله) سیاست از دیانت جدا نیست(7) بلکه «اسلام تمامش سیاست است»(8) و جدایی دین از سیاست از توطئه های استعمار است.(9) از نظر امام (رحمه الله) بین دیانت و سیاست رابطه تعاملی (تأثیر و تأثر) برقرار است(10)؛ به عبارت دیگر بنا به تفسیر

ص: 113

-
- 1- (1) ر. ک: فقر تاریخی گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، کارل ریموند پوپر، ترجمه احمد آرام.
  - 2- (2) ر. ک: مجموعه آخرین انقلاب قرن، ج 1 (ایدئولوژی انقلاب اسلامی ایران)، ص 320.
  - 3- (3) ر. ک: امام خمینی و اندیشه های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، «حکیم وحدت و زعیم کثرت (امام خمینی متفکر دوران گذار به جامعه توحیدی)»، مظفر نامدار طالشانی، صص 492-498.
  - 4- (4) ر. ک: مؤلفه های اندیشه سیاسی امام خمینی، «امام خمینی و نقد تجدد و ترقی در جامعه دینی و غیردینی»، مظفر نامدار، صص 103-57.
  - 5- (5) ر. ک: مجله حضور، «دستاوردهای انقلاب اسلامی در جهان امروز»، احمد هوبر، ش 1، ص 76.
  - 6- (6) صحیفه امام (رحمه الله)، امام خمینی (رحمه الله)، ج 21، ص 289.
  - 7- (7) برای نمونه ر. ک: صحیفه امام، ج 4، صص 19 و 20 و ج 6، صص 286 و 287.
  - 8- (8) صحیفه امام، ج 1، ص 270.
  - 9- (9) برای نمونه ر. ک: صحیفه امام، ج 5، ص 188 و ج 6، ص 202.
  - 10- (10) ر. ک: مجموعه مقالات همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، «اخلاق و سیاست در اندیشه امام خمینی»، اکرم نامور، ج 2، صص 315-342.

فلاسفه سیاسی، اخلاق به سیاست تعیین می دهد و سیاست به اخلاق تحصیل می بخشد. (1) تفسیر عالمانه و جامع نگر امام از سیاست و دیانت به گونه ای است که دین و سیاست را در نفس الامر هم نشین می بیند. بنابراین از دیدگاه ایشان، مسائل عبادی اسلام در عین عبادی بودن، جنبه اجتماعی نیز دارند؛ یعنی عموم احکام و دستورات اسلامی مانند منشور چندبعدی، ابعاد، مراتب و لایه های متعدد و منسجم دارند. (2)

برائت از مشرکین و فقه سیاسی حج

اشاره

در سده های اخیر، روابط و تعامل غرب با جهان اسلام همواره از موضع بالاتر و اقتدار بوده که ره آورد آن تحقیر و استعمار جهان اسلام بوده است. بیداری اسلامی در صدد تغییر این سطح برخورد و نوع تعامل است.

حج در عین برخورداری از ابعاد اخلاقی و تربیتی و جهات سیاسی و فرهنگی در سطح جهان اسلام، با توجه به اینکه هویت یکسان، تعمیم یافته و منسجمی را از اسلام ترسیم می کند، اسلام را به عنوان یک بازیگر اساسی در عرصه بین الملل قرار می دهد. از اینجا نقش و آثار بین المللی حج در تعامل جهان اسلام با غرب در راستای بیداری اسلامی مشخص می شود.

به عبارت دیگر حج علاوه بر جهات اخلاقی و معنوی و همچنین ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی درون تمدنی که به تعاملات داخلی جهان اسلام باز می گردد، برخی ابعاد و کارکردهای بین المللی و بیرونی نیز دارد که همه جهان اسلام را در بر می گیرد.

در این بین برائت از مشرکین یکی از سیاسی ترین اجزای حج است که هرچند از

ص: 114

1- (1) برای مطالعه بیشتر در مورد دیدگاه برخی از فیلسوفان و متفکران اسلامی درباره اخلاق و سیاست، ر. ک: اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، رضا خراسانی؛ «پیوند اخلاق و سیاست در تفکر اسلامی»، دانیل اچ. فرانک، ترجمه مسعود صادقی علی آبادی.

2- (2) ر. ک: مجموعه مقالات همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، ج 1، «هم نشینی دین و سیاست از منظر امام خمینی» غلام حسن مقیمی، ص 41.

مناسک فقهی حج نیست، ولی مصداق بارز مناسک سیاسی حج است. برائت از مشرکین به وضوح بر تمایز و جدایی از کفر و الحاد و مشرکان دلالت دارد و ابعاد و رویکرد غیریت ساز هویت اسلامی را نشان می دهد. یکی از نظریاتی که به خوبی می تواند ابعاد و کارکردهای بین المللی برائت از مشرکین را نشان دهد؛ نظریه «دشمن مشترک» است.

تبیین نظریه دشمن مشترک در مورد برائت از مشرکین در راستای تقابل امت اسلامی و غرب بر این است که در حج و در مراسم برائت از مشرکین، این ایده تقویت می شود که همه مسلمانان بر اینکه غرب دشمن مشترک آنهاست، متحد شوند و برای اعتلای تمدن اسلامی تلاش کنند.

افزون بر این، امت اسلامی برای تداوم و تحقق اهداف بلند خود، به وحدت و همدلی همه مسلمانان نیاز دارد. در این مسیر باید گرایش قومی و نژادی را کنار گذاشت و اسلام را محور جنبش و نهضت قرار داد. یکی از عواملی که سبب وحدت و تقویت انسجام جبهه داخلی می شود، وجود دشمن مشترک است. (1)

رفتار سیاسی چنان با موضوع دشمن و دشمنان و کنش و واکنش آنان عجین شده است که غیبت دشمن و حذف فیزیکی آن هم نظم فکری و رفتاری و حتی گرایش جبهه خودی را به طور استراتژیک به هم می ریزد. دشمن و رقیب، بخشی از «هویت و کیستی» هریک از طرف های درگیر را تشکیل می دهد. «هویت» با «صلابت» معنادار می شود. بخشی از پرسش کیستی ما مرهون آن است که ما چه کسی نیستیم. چه کسانی با ما متفاوت اند. چه کسانی ضد ما می باشند که منافع ما با منافع آنان در یک جوی حرکت نمی کند. بنابراین «اصل هویت» پیوسته با «اصل ضدیت» مقارن است. (2)

ص: 115

1- (1) ر. ک: بیداری اسلامی، چشم انداز آینده و هدایت آن، ج 2؛ نظریه وحدت آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان نشین، ابراهیم برزگر، صص 47-65.

2- (2) تغییرات اجتماعی، گی روزه، ترجمه منوچهر وثوقی، ص 13؛ همچنین ر. ک: فرهنگ و اندیشه، «موج چهارم امنیتی و پارادوکس های امنیت ملی در ایران امروز»، محمدرضا تاجیک، ش 14 و 15، ص 74.

نظریه سیاسی در مورد دشمن شناسی، دیرینه ای کهن دارد؛ چنان که نظام های قبیله ای را در این راستا می توان تحلیل کرد. در نظام قبیله ای همه افراد یک قبیله «خودی» و یک کل یک پارچه را تشکیل می دادند و در مقابل افراد سایر قبایل، به عنوان غیر یا رقیب یا دشمن تلقی می شدند. (1)

در فروپاشی و روی کار آمدن سلسله ها و دودمان ها، فرضیه دشمن مشترک در شکل های متفاوت و مصداق های گوناگون نقش آفرین می شود. ابن خلدون به خوبی نشان می دهد که میان تداوم عصیبت و همبستگی خویشاوندی و قبیلگی با رفتار منسجم تشکیلاتی از یک سو و حضور مقتدر یک دشمن مشترک از سوی دیگر، رابطه ای اثبات شده وجود دارد.

بنابراین قدرت های نوظهور تا زمانی که در حال تاختن و مبارزه علیه دشمن مشترک و رژیم مستقر هستند، منسجم اند، اما بعد از تحکیم قدرت، نزاع میان رقیقان دیروز و رقبای امروز آغاز می شود. (2)

در تاریخ اسلام نیز نظریه دشمن مشترک را می بینیم: قبایل عرب بر علیه بنی هاشم متحد شدند تا امامت و نبوت در یک طایفه جمع نشود؛ (3) عباسیان توانستند علویان، عباسیان و ایرانیان را بر علیه بنی امیه بسیج کنند. (4)

در قرن نوزدهم و بیستم نیز فرضیه قدیمی دشمن مشترک خط کلی تحلیل سیاسی وضعیت های پیچیده را رقم می زند. مانند اتحاد انگلیس سرمایه داری و شوروی سوسیالیستی علیه دشمن مشترک یعنی آلمان نازی در جنگ جهانی دوم.

ص: 116

1- (1) ر. ک: علل پیشرف اسلام و انحطاط مسلمین، زین العابدین قربانی، ص 98؛ تاریخ عرب قبل از اسلام، عبدالعزیز سالم، ترجمه باقر حیدری نیا، ص 311.

2- (2) مقدمه ابن خلدون، ابن خلدون، ترجمه پروین گنابادی، ج 1، ص 334.

3- (3) تاریخ قریش، حسین مؤنس.

4- (4) تاریخ خلافت عباسیان، از آغاز تا پایان آل بویه، احمدرضا خضری، ص 4.

اتحاد جماهیر شوروی با اشغال افغانستان، خود را به دشمن مشترک کشورهای مسلمان (عرب و غیرعرب)، کشورهای غربی و آمریکا تبدیل کرد. چنان که صدام با حمله به کویت خود را به دشمن مشترک جامعه بین الملل تبدیل کرد.⁽¹⁾

در سطح تحلیل نظام بین الملل نیز فرضیه «دشمن مشترک» به قوی ترین وجه در رفتار سیاسی ایالات متحده آمریکا و اسرائیل مشاهده می شود.

هویت ملی آمریکائیان نیز همواره در تقابل با کشور دیگر یا دشمن مشترک معنا پیدا کرده است. جامعه آمریکایی از نژادها، قومیت ها، کشورها و مذاهب متنوعی تشکیل شده است. به این جهت و به لحاظ تاریخی و فرهنگی، پیوسته هویت خود را در تقابل با دیگری نامطلوب بنا کرده اند. تا پایان قرن نوزدهم، ایالات متحده خود را در تقابل با اروپا تعریف می کرد.

در نیمه اول قرن بیستم، آمریکا خود را به عنوان رهبر تمدن اروپایی و آمریکایی علیه آلمان نازی معرفی می کرد و پس از جنگ جهانی دوم، خود را رهبر دنیای آزاد و لیبرال و دموکراسی در مقابل اتحاد شوروی و کمونیسم جهانی نامید و جنگ سرد، توجه گر بسیاری از برنامه ها و اقدام های جهانی این کشور برای تأمین منافع ملی اش است. جنگ سرد یک هویت مشترک میان مردم آمریکا و دولت به وجود آورد. سیاست خارجی آمریکا در دوران جنگ سرد در جهت مهار شوروی و متحدان آن و گسترش کمونیسم در جهان بود. در چنین شرایطی آمریکا فروش تسلیحات، کمک های خارجی، سیاست های امنیتی، بودجه میلیاردی نظامی، حضور در مناطق مختلف جهان و منافع ملی خود را توجیه می کرد.

اما پس از فروپاشی شوروی و پایان جنگ سرد، همه مفاهیم امنیت، استراتژی و ائتلاف معنای خود را از دست داد. غیبت دشمن واقعی و مشترک، آمریکا را دچار سردرگمی، بی هویتی، بی معنایی و بی هدفی در سیاست خارجی کرد. به دنبال این واقعیت، مشاجراتی میان نخبگان علمی و دانشگاهی و نیز میان سیاستمداران آمریکا

ص: 117

1- (1) ر. ک: روان شناسی سیاسی جنگ خلیج فارس، استانلی ای. رنسون، ترجمه جلیل روشندل، صص 391-397.

برای توجیه وضعیت موجود برانگیخت. پیدایش نظریه های «پایان تاریخ» فوکویاما یا «برخورد تمدن ها» از سوی هانتینگتون (1) از همین روست.

بسیاری از نظریه پردازان، استراتژیست ها و سیاست مداران، کوشیده اند تا این دشمن مشترک را در عصر جدید و در غروب شوروی بازتعریف کنند. برخی بنیادگرایی اسلامی؛ برخی وجود چین و روسیه، دولت هایی مانند عراق، ایران، کره شمالی و کوبا؛ و برخی تروریسم و صاحبان سلاح های کشتار جمعی را دشمن آمریکا در عصر جدید تعریف کردند. (2)

آمریکا پس از فروپاشی شوروی از طرف افکار بین الملل و جامعه آمریکا برای توجیه رفتارها و هزینه های نظامی خود تحت فشار بود. ولی اقدامات افرادی مثل صدام و القاعده بهانه بسیار خوبی برای آنها فراهم آورد تا با تقویت پدیده «اسلام ترسی» (3) (اسلام هراسی) نزد افکار عمومی، با شعار مبارزه با تروریسم، اسلام را به عنوان دشمن خود در عرصه بین الملل معرفی کنند. (4)

ریچارد نیکسون نیز اسلام سیاسی ملهم از ایران انقلابی را «رقیب» سکولاریسم غربی می داند و بنابراین بنیادگرایی اسلامی تحت تأثیر انقلاب اسلامی ایران را به عنوان جانشین تهدید کمونیسم ذکر می کند. (5)

از توجیهاتی که برای دوام ناتو، پس از فروپاشی شوروی اقامه شده است نیز همین بنیادگرایی اسلام است. به نظر آنان این بنیادگرایی و اسلام انقلابی، عمده ترین تهدید برای امنیت خاور میانه، وجود اسرائیل و حتی دنیای غیر مذهبی غرب است. (6)

ص: 118

1- (1) ر. ک: رویارویی تمدن ها.

2- (2) تروریسم به جای کمونیسم، استراتژی دشمن سازی در آمریکا، عبدالعلی قوام، ص 8.

3- (3) . Islam phobia.

4- (4) ر. ک: ماهنامه اسلام و غرب، «پدیده اسلام ترسی»، فادی اسماعی، ترجمه پرویز شریفی، پیش شماره دوم، صص 33-40. بولتن وزارت امور خارجه، سال اول.

5- (5) ر. ک: فراسوی صلح، ریچارد نیکسون، ص 12.

6- (6) نه شرقی نه غربی (رابطه خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، ص 216.

عامل هویت بخش دشمن مشترک، مدنظر اسرائیل نیز بوده است. اسرائیل جامعه ای نامنسجم و بحران زده است که با بحران هویت دست به گریبان است؛ زیرا نه دارای یک نژاد واحد، نه زبانی مشترک، نه میراث فرهنگی واحد و نه حتی تاریخ مشترکی است تا بر پایه آن چنان ملتی از قوه به فعل درآید. ناگزیر سیاست مداران صهیونیستی بر آن می شوند تا به صورت ساختگی و تحمیلی هم که شده، چنین هویتی را در خارج پدید آورند. از مهم ترین این راه حل ها، معرفی یهودی در حکم کسی است که قربانی سیاست های خصمانه ضدیهودی شده است. با تأسیس دولت اسرائیل، این معیار در سطح ملی به کار گرفته شد و مبارزات حق طلبانه فلسطینیان به گونه ای معرفی شد که گویی هدف آنها نابودی یهودیان است. لذا می توان با رجوع به افرادی که هدف این مبارزات اند، یهودی را از غیریهودی بازشناخت و این گونه بود که قربانیان تبعیض، تحت لوای واحدی گرد آمدند و در چارچوب «حفظ بقای» خود، دل شوره حاصل از این رهگذر به وحدتشان انجامید. به عبارت ساده تر هویت جامعه یهودی - اسرائیلی بر پایه یک اصل مشترک قرار گرفت و آن داشتن «دشمن مشترک» است. (1)

به این ترتیب مشاهده می کنیم که دو دشمن اصلی و دیرینه اسلام، یعنی آمریکا و اسرائیل، جامعه ای با فرهنگ های متعدد و فاقد سابقه فرهنگی و تمدنی هستند و از «دشمن مشترک» به عنوان عامل وحدت بخش و هویت آفرین خود استفاده کرده اند و هم اکنون اسلام را به عنوان دشمن مشترک خود معرفی کرده اند که با تحقق جریان بیداری اسلامی، شدت یافته است.

برائت از مشرکین در اعمال و مناسک حج که مدار و روح آن توحید و یکتاپرستی است، مسلمانان را به این نکته عظیم فرا می خواند که با وجود همه تفاوت های

ص: 119

1- (1) ر. ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، ص 1063؛ فصلنامه مطالعات امنیتی، «ابعاد اجتماعی برنامه امنیتی اسرائیل: دستورکاری برای قرن بیست و یکم»، اصغر افتخاری، صص 5 و 6؛ جامعه شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، صص 137 و 138.

فرهنگی، زبانی، نژادی و سیاسی، یک دشمن مشترک را برای خود قرار دهند و با کمک «اسلام و ایمان»، «کفر و کافران» را دشمن مشترک خود قرار دهند و بر این محور متحد شوند و هویت یکسان اسلامی خود را شدت بخشند.

2. آثار برائت از مشرکین در تقویت بیداری اسلامی

اشاره

در تبیین کارکرد و اثر برائت از مشرکین بر بیداری اسلامی، ابعاد و آثار برائت از مشرکین بر محور دشمن مشترک را بررسی می کنیم:

الف) انسجام بخشی

یکی از کارکردهای دشمن مشترک، ایجاد انسجام و یک پارچگی در بلوک منطقه ای و بین المللی و نیز در سطح تحلیلی ملی است. دشمن مشترک موجب می شود که در پرتو آن، اختلافات جبهه داخلی تا اطلاع ثانوی در سایه و حاشیه قرار گیرد و همه انرژی ها بر ضد دشمن متمرکز شود.

دشمن مشترک دارای کارکردهای متعددی مانند تداوم بخشی به عصبیت به عنوان عصاره حیات بخش نظام سیاسی، تمرکز بخشی به فعالیت های دشمن، هویت بخشی به جمع درونی و تقویت انسجام و همراهی داخلی است.

دشمن مشترک در عین حال، انگیزه ای برای تلاش و احساس در راه بودن است که سبب تعالی و پویایی هر فرهنگ و تمدن است.

امروزه تمام ملل بیدار و مجاهد اسلامی، یک دشمن مشترک دارند که عبارت است از استکبار جهانی، آمریکا و صهیونیسم. (1) این مسئله زمینه خوبی را فراهم می کند تا امت اسلامی بتواند در حج و با برائت از مشرکین بر اینکه آمریکا و اسرائیل دشمن مشترک آنها هستند، متحد شوند و عوامل تقویت امت اسلامی را شدت بخشند.

ص: 120

1- (1) ر. ک: آمریکا و اسلام سیاسی، رویارویی با تضاد منافع، فواز ای. جرجیس، ترجمه سید محمدکمال سروریان، صص 217-248؛ رویکردها و طرح های آمریکایی درباره ایران، علی عبدالله خانی.

به عبارت دیگر یکی از زمینه های توجه مسلمانان به امت اسلام، امواج غرب ستیزی مسلمانان است که از ظلم، تحقیر و استعمار غرب به ستوه آمده اند که ابعاد و کارکردهای سیاسی حج از طریق برائت از مشرکین به خوبی آن را تقویت و تأمین می کند.

(ب) هویت بخشی

برائت از مشرکان با جلب توجه مسلمانان به کفر و کافران به عنوان دشمن مشترک، علاوه بر وحدت بخشی امت اسلامی، هویت امت اسلامی را نیز در مقابل دشمنان تقویت می کند و از این طریق کارکرد انسجام بخشی خود را نیز تقویت می کند. به این ترتیب کارکرد هویت بخشی و انسجام بخشی برائت از مشرکین هم افزایی دارند.

میتزن براساس امنیت هستی شناسانه، در تبیین معضل امنیت، در پاسخ به این پرسش که چرا منازعات میان دولت ها در سطح بین الملل ادامه پیدا می کنند، با وجود اینکه اغلب به تأمین امنیت فیزیکی آنها منجر نمی شود و حتی امنیت فیزیکی آنها را به خطر می اندازد، می گوید تداوم این منازعات طی زمان، خود به منبع هویت بخشی برای دولت های در حال جنگ تبدیل می شود، به طوری که هریک از آنها با وابستگی به عادات روزانه جنگ با دیگری و از طریق تعریف دیگری به عنوان دشمن، امنیت هستی شناسانه خود را تأمین می کنند و به خود هویت می بخشند. بنابراین ترک این عادات روزمره، هویت آنها را تهدید می کند. به همین دلیل این منازعات برای سال ها ادامه یافته اند. (1)

هویت بخشی برائت از مشرکین براساس نظریه دشمن مشترک، سبب می شود دغدغه های امنیتی در امت اسلامی نیز یکسان شود؛ زیرا امنیتی شدن یک مسئله و در نتیجه احساس تهدید در قبال آن، امری اجتماعی و مرتبط با هویت هر اجتماع است. (2) به عبارت دیگر نظام ارزشی و هویتی جامعه (امت اسلامی) سبب می شود که افراد آن (مسلمانان)،

ص: 121

European Journal of International Relation ، "Ontological Security in Word Politics: State Identity . (1) -1
and Security Dilemma" ، Jennifer Mitzen ، p.p 341_ 353

2- (2) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «هویت در روابط بین الملل»، طیبه واعظی، ص 323.

برخی مسائل را مهم و حیثیتی تلقی کنند و با دیدی امنیتی به آن بنگرند. بر این اساس برخی کشورهای اسلامی به اسرائیل با دیدی امنیتی می نگرند، ولی برخی چنین نظری ندارند؛ چون مبانی نظری و هویت اسلامی آنها بر محور مقاومت و مبارزه نیست.

مکتب کپنهاگ با تحلیل منطقه ای امنیت و ارائه نظریه مجموعه های امنیتی منطقه ای نیز مفهوم هویت را در مطالعات امنیتی گنجانده. توضیح آنکه این نظریه در تعریف خود از مجموعه امنیتی منطقه ای، ضمن توجه به لزوم وجود دغدغه امنیتی مشابه، وجود برداشت مشترک از تهدیدات بین آنها و سابقه تاریخی فرهنگی و جغرافیایی مشترک بین اعضا، بر نقش عوامل ذهنی تاریخی و هویتی مشترک تأکید می کند و معتقد است ارتباط وثیقی بین این عناصر با تعریف منطقه وجود دارد. (1)

بر این اساس می توان گفت برائت از مشرکین، امت اسلامی را که مجموعه ای با سابقه تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی و هویتی مشترک است، به یک مجموعه امنیتی تبدیل می کند تا با تلقی دشمن مشترک از کفر و کافران، نیروها و امکانات خود را برای مقابله با دشمن و حفظ وجود و کیانش به کار گیرد.

سازه انگاران، منشأ امنیت و ناامنی را در شیوه تفکر بازیگران نسبت به فرصت ها و تهدیدها جست و جو می کنند و معتقدند هراندازه ادراک و نحوه نگرش بازیگران نسبت به پدیده ها متناقض تر و نامتجانس تر باشد، به همان اندازه درجه بی اعتمادی میان آنان افزایش می یابد. اگر بتوان میان کنشگران، ساختاری از دانش و بینش مشترک ایجاد کرد، می توان آنها را به سوی جامعه امنیتی صلح آمیزی هدایت کرد. (2)

حجج با تمرکز بر مناسک دینی، سعی می کند اصول دینی یکسان و یک پارچه را در ذهن امت اسلامی تقویت کند و براساس روحیه ایمانی، در ضمن مراسم برائت از

ص: 122

1- (1) فصلنامه مطالعات خارجی، «تأملی بر مبنا و مفاهیم مکتب کپنهاگ»، نبی الله ابراهیمی، ش 3، ص 452.
2- (2) فصلنامه مطالعات راهبردی، «تحلیل امنیت در پارادایم های حاکم بر روابط بین الملل»، مجید اشلقی، ش 3، صص 528 و 529.

مشرکین، کفر و کافران را دشمن مشترک همه مسلمانان معرفی نماید. از این طریق با یکسان سازی هویت ها، تلقی آنها را از تهدیدها، به یک دشمن معطوف می کند تا موضع گیری آنها در این خصوص، یک دست تر و هماهنگ تر شود.

(ج) مقاومت بخشی (تقویت روحیه مقاومت)

یکی از آثار و کارکردهای دشمن انگاشتن چیزی، تهدید دانستن اوست؛ یعنی لازمه دشمن دانستن این است که او را تهدیدی (1) علیه خود بدانیم. تهدیدکننده سعی می کند از طریق ناامن سازی ذهنی و به خطر انداختن منافع ملموس طرف مقابل به هدفش برسد.

افزون بر این، تهدید ابعاد روانی اجتماعی نیز دارد و به عنوان یک عمل اجتماعی، مانند خزنده در دل جامعه حرکت می کند و چون فضا را مناسب می بیند، سر برمی آورد و رقیبش را مرعوب می کند. از آنجا که تهدید با توجه به زمینه محیط اجتماعی، کارآمدی تأثیر و تأثیری خودش را نشان می دهد، در مقابل کنش و رفتار تهدید، یک واکنش اجتماعی نیز پدید می آید که با توجه به شرایط و زمینه های اجتماعی، گاهی موفق با خواست تهدیدکننده است و زمانی هم مخالف خواست تهدیدکننده.

در سوی دیگر تهدید، واکنش تهدیدشونده به تهدید وجود دارد که ممکن است درونی باشد و آشکار نشود و ممکن است به «مقاومت» و عدم تسلیم در مقابل خواست تهدیدکننده ختم شود. (2) به عبارت دیگر، فعل تهدید از آنجا که منبعث از یک «غیر» است، سبب می شود که سه اتفاق در افراد تهدیدشونده به وجود آید: (3)

ص: 123

1- (1) «تهدید»، کنش و فعلی اجتماعی است که گاهی در یک رفتار و گاهی در قالب کلمات بروز پیدا می کند. تهدید لزوماً عملی نمی شود، بلکه تهدیدکننده می خواهد بر شخص تهدیدشونده سلطه یابد و «سلطه» برای رسیدن به اهداف استعماری تهدیدکننده است.

2- (2) ر. ک: کالبدشکافی تهدید، اصغر افتخاری، ص 94.

3- (3) ر. ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی (رحمه الله) و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، «تأثیر مقاومت بر بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله خامنه ای»، کمیل خجسته، صص 751-727.

1. در مقابل «غیر»، یک «خود» واحد به وجود آید. تعریف هویت جمعی و ایجاد وحدت، اولین دستاورد مثبت تهدید است.

2. به دنبال ایجاد وحدت در جامعه، عنصر «مقاومت» در دل مردم به وجود می آید. اگر جامعه تهدیدشونده بتواند به دستاوردهای خود ادامه دهد و زمان را بخرد، در واقع مقاومت است که برنده است و می تواند خودش را تکثیر کند. در واقع زمان در رابطه بین مقاومت و تهدید، عامل کاستن شدت تهدید و افزایش قوت مقاومت است. پیروزی مقاومت در یک نقطه، سبب می شود که توانمندی عامل تهدیدکننده در سایر نقاطی که عمل تهدید را بر دیگر افراد اعمال کرده است، کاهش یابد.

3. قدرت و توان مردمی که به خاطر تهدید، تسلیم شده اند، با دیدن نشانه های پیروز جریان «مقاومت» بالا می رود. به عبارت دیگر «ایستادگی، ایستادگی می آفریند». (1) افزون بر این عامل، «شرایط» به نفع جریان مقاومت برخواهد گشت و به این نحو، جریان «مقاومت» به جریان «سلطه» می تواند غلبه یابد.

بنابراین اگر امت اسلامی بر مبنای دشمن مشترک بخواهند به اتحاد یا ائتلاف برسند، باید مسلمانان واقعاً چنین تهدید یا احساس تهدیدی نسبت به جریان بروز تمدنی و غیراسلامی داشته باشند؛ اما متأسفانه واقعیت این است که در دنیای مسلمان نشین، بیشتر نگرانی های امنیتی کشورها از ناحیه دیگر کشورهای مسلمان نشین است. (2)

به این ترتیب نظریه دشمن مشترک توجیه گر عدم وحدت امت اسلام نیز هست و این مسئله چنان که بر لزوم توجه بیشتر به برائت از مشرکین در وحدت بخشی تأکید دارد، غنای نظام سیاسی حج را نشان می دهد.

در تبیین بهتر این بعد از مراسم حج، توجه به این نکته مفید است که چنان که دشمن

ص: 124

1- (1) رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، این مسئله را به زیبایی در تاریخ صدر اسلام تبیین نموده اند؛ ر. ک: بیانات معظم له در دیدار مسئولان نظام به مناسبت مبعث حضرت رسول اعظم (ص)، 1387/5/9.

2- (2) سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، صص 112 و 113.

واقعی چنین کارکردهایی را در انسجام بخشی، هویت بخشی و مقاومت بخشی دارد، وجود دشمن فرضی و انتزاعی که وجود خارجی ندارد، ولی واقعیت مفهومی و معنایی دارد نیز چنین کارکردی دارد. (1)

د) امنیت بخشی در عرصه بین الملل

اشاره

از دید نظریات اثبات گرا، امنیت امری مادی و ملموس و نمود آن در بعد نظامی است و دولت به عنوان مرجع امنیت و تأمین کننده آن است. (2) اما پس از جنگ سرد، نظریات پسااثبات گرا شکل گرفت. از دید آنها امنیت مفهومی چندوجهی است و در تمامی سطح فرد، جامعه و دولت مطرح می شود و مراجع متعددی دارد. (3) بر این اساس امنیت عینی و ذهنی، دارای ابعاد مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که بازیگران مؤثر در مسائل امنیتی بین المللی، منحصر به دولت ها نیست. (4)

به دنبال نظریات پسااثبات گرایی، تعاریف بسیار گسترده ای از امنیت ارائه شد و موضوعاتی که تا آن زمان در حوزه مطالعات امنیتی مورد بررسی قرار نمی گرفت، مثل رابطه فرهنگ و امنیت، امنیت فرهنگی، جنسیت، محیط زیست، امنیت انسان، تهدیدهای امنیتی غیردولتی و... وارد حوزه مطالعاتی امنیتی شدند. (5)

یکی از مهم ترین شاخص هایی که در این دوران و با لحاظ رویکردهای فرهنگی، به مطالعات امنیتی وارد شد، بحث «هویت» و رابطه آن با مسائل امنیتی بود. (6) بر این اساس

ص: 125

1- (1) ر. ک: «نظریه وحدت آفرینی دشمن مشترک و کشورهای مسلمان نشین»، صص 56 و 57.

2- (2) ر. ک: فصلنامه مطالعات راهبردی، «دگرگونی در نظریه ها و مفهوم امنیت بین المللی»، محمود یزدان فام، ش 4، ص 727.

3- (3) برای نمونه ر. ک: مردم، دولت و هراس، باری بوزان.

4- (4) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «جایگاه فرهنگ در نظریه های روابط بین الملل»، بهاره سازمند، صص 279-302؛

«پویایی های روش شناختی در روابط بین الملل و مطالعات امنیتی»، مهدی میرمحمدی، صص 98-108.

5- (5) ر. ک: فصلنامه سیاست خارجی، «علل تحول تروریسم در عصر پست مدرن»، عنایت الله یزدانی و محمد خدابنده، ش 4، ص 858.

6- (6) ر. ک: «هویت در روابط بین الملل»، طیبه واعظی، صص 319-328.

با توجه به خاستگاه اجتماعی هویت (1)، نظریه امنیت اجتماعی مطرح می شود که موضوع آن هویت است و پاسداری از هویت، هدف امنیت اجتماعی است. (2) وجه مشترک همه نظریه های پسااثبات گرا این است که آنها بر خورداری از امنیت را پدیده ای اجتماعی می پندارند. (3)

بحث ما در این است که حج می تواند امنیت فرهنگی - اجتماعی امت اسلامی را در مقابل بیگانگان تأمین کند و حتی از جهتی می تواند تهدیدی برای آنها باشد؛ دشمنانی که رقیب تمدنی و مانع شکوفایی امت اسلام هستند و با امت اسلامی رفتاری تحقیرآمیز، تبعیض گونه و استعمارگرانه دارند.

یکی از مهم ترین دستاوردهای مطالعات امنیت پسااثبات گرایان (سازه انگاران) مفهوم «امنیت هستی شناختی» است. این دیدگاه که براساس نظریه اجتماعی هویت شکل گرفته، معتقد است فرآیند هویت یابی از طریق روابط با دیگران انجام می شود. (4)

امنیت هستی شناختی به حفظ موقعیت و هویت یک بازیگر در میان سایر بازیگران اطلاق می شود که به نوبه خود در نتیجه تعاملات و روابط مستمر و طولانی مدت با دیگران حاصل شده است. (5)

به عبارت دیگر موقعیت اجتماعی یک بازیگر در عرصه بین الملل، محصول روابط او با سایرین است. اگر سایرین روابط خود را با بازیگر مورد نظر قطع یا در آن تغییر بدهند، شخصیت و موقعیت اجتماعی پیشین بازیگر به مرور زمان دگرگون می شود و به دلیل تعاملات نوین، موقعیت جدیدی جایگزین آن خواهد شد.

ص: 126

1- (1) «تأملی بر مبانی و مفاهیم مکتب کپنهاگ»، ص 443.

2- (2) فصلنامه مطالعات راهبردی، «تأملی نظری در امنیت اجتماعی، با تأکید بر گونه های امنیت»، منیژه نویدنیا، ش 31، صص 59 و 60.

3- (3) فصلنامه مطالعات راهبردی، «رهیافت های شناخت شناسی امنیت»، محمود عسگری، ش 2، ص 389.

4- (4) ر. ک: «هویت در روابط بین الملل»، طیبه واعظی، ص 325.

5- (5) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «پویایی های روش شناختی در روابط بین الملل و مطالعات امنیتی»، مهدی میرمحمدی، صص 102-105.

بنابراین بخشی از تهدیدهای امنیتی به نوع روابط و تعاملات سایر کشورها با بازیگر مورد نظر در عرصه بین الملل بر می گردد که می تواند سبب انزوا یا پویایی و اقتدار بین المللی آن کشور شود. بر این اساس حج دو کارکرد در راستای امنیت اجتماعی امت اسلام در سطح بین الملل دارد:

یک - ارتقای امنیت

حج با تقویت و گسترش تعاملات روابط و انسجام سیاسی و اجتماعی امت اسلامی، می تواند مانع از انزوای اسلام در نظام بین الملل شود و اقتدار و پرستیژ اسلام را ارتقا دهد و از این جهت امنیت هستی شناختی و هویتی مسلمانان را تأمین کند.

افزون بر این با توجه به اینکه کشورهای اسلامی بخش مهمی از جهان هستند، امنیت هستی شناختی حاصل از حج می تواند تهدیدهای هستی شناختی غرب علیه اسلام را از بین ببرد.

به عبارت دیگر «قطع ارتباط سایر بازیگران با بازیگران مورد نظر» و «تلاش دیگر بازیگران برای تغییر موقعیت تعاملی بازیگر در نظام بین الملل» امنیت هستی شناختی را تهدید می کند.

حج با توسعه نظام ارتباطات و تعاملات بین الملل جهان اسلام، مانع از این می شود که پایایی و پویایی کشورهای اسلامی در نظام بین الملل از بین برود و در مقابل، اسلام را به عنوان یک قدرت بین الملل و بازیگری فعال در عرصه روابط بین الملل مطرح می کند.

به این ترتیب ضمن تقویت و ارتقای هویت اسلامی در نظام بین الملل و تأمین امنیت هستی شناختی جهان اسلام، تهدیدهای غرب در این خصوص را نیز از بین می برد.

دو - تهدید علیه غرب

مراسم برائت از مشرکین در حج به نوعی تهدیدی هستی شناختی علیه غرب است و ابهت هیمنه غرب را می شکنند و با رخ نمایی قدرت اسلام، ابرقدرت بودن غرب را به چالش می کشد.

بر این اساس بسیاری از تحلیل‌گران معتقدند دلیل اقدام روسیه علیه گرجستان در سال 2007، احساس تهدید روسیه از افزایش قدرت نظامی گرجستان نبود، بلکه حضور بی‌ملاحظه آمریکا در گرجستان و تلاش برای افزایش تعامل با کشورهای قفقاز، سبب به چالش کشیدن پرستیژ و هویت روسیه به عنوان یک ابرقدرت بین‌المللی بود که امنیت هستی‌شناختی روسیه را تهدید می‌کرد.

علاوه بر مباحث امنیت هستی‌شناختی و هویتی، یکی از دستاوردهای مطالعات امنیتی پسااثبات‌گرا، مرجع‌انگاشتن‌گفتمان‌ها (نظام فکری و ارزشی) برای تأمین امنیت است که در قالب نظریه پردازی درباره تهدیدات امنیتی جدید، مانند تهدید نرم و براندازی نرم بروز می‌کند. (1)

براندازی نرم یکی از تهدیدات عصر جدید است. این تهدید از یک سوناشی از برداشت کنشگران مسلمان از گسترش گفتمان لیبرالیسم در دنیای اسلام است و از سوی دیگر فارغ از وجه‌گفتمانی آن، محصول اقدامات کنشگران مادی دنیای لیبرال علیه امت اسلامی است. (2)

حج به ویژه در قالب برائت از مشرکین، تجلی‌گفتمان امت اسلام در حفظ موجودیت خود و مبارزه با هرگونه تهدید ارزشی و تهاجم فرهنگی است. به عبارت دیگر حج با توجه به ابعاد و جهات معنوی و تربیتی، بیانگر نظام ارزشی اسلام است و وقتی در قالب ابعاد سیاسی خود در برائت از مشرکین بروز می‌کند، ضمن اینکه سعی در حفظ و تمیز مرزهای ارزشی و گفتمانی خود با غیر دارد، اراده خود را برای پاسخ به هرگونه تهدید امنیتی نرم افزارانه که هویت و نظام ارزشی اسلام را هدف قرار بدهد، نشان می‌دهد.

ص: 128

1- (1) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «پویایی‌های روش‌شناختی در روابط بین‌الملل و مطالعات امنیتی»، منوچهر میرمحمدی، ص 105.

2- (2) ر. ک: چکیده مقالات همایش عملیات روانی، مهندسی و آینده پژوهی، «دیپلماسی عمومی یا براندازی نرم: نبرد بین‌گفتمانی»، مهدی میرمحمدی.

افزون بر این، ابعاد تقابل گرایانه برائت از مشرکین را می توان در قالب تهدیدی علیه امنیت گفتمانی غرب نیز مطرح کرد.

ه) قدرت بخشی

بدیهی است که به هم پیوستن مسلمانان، قدرت آنها را افزایش می دهد و به اینکه حج مظهر اقتدار و نمایش قدرت امت اسلامی است، معنایی عینی می دهد. دشمنان اسلام برای غلبه بر مسلمانان و دستیابی به اهدافشان، همواره سعی در ایجاد تفرقه در جهان اسلام داشته اند. ولی وحدت و هم گرایی مسلمانان در حج، زمینه را برای اینکه مسلمانان یکی از قدرت های بین الملل باشند، فراهم می کند.

امروزه مفهوم قدرت، نمادهای قدرت، تمرکز قدرت و سایر ابعاد مربوط به قدرت در نظام بین المللی دگرگون شده است. (1) در بیش از سه قرن گذشته، دولت ها مهم ترین بازیگران بین المللی بوده اند که براساس سه مؤلفه قدرت اقتصادی، نظامی و سیاسی، اهداف و منافعشان را پیگیری می کردند. اما امروزه این ستون های سه گانه قدرت به دلیل تحولات فناورانه در حال دگرگونی است. دولت ها رقبای جدیدی در عرصه کسب قدرت و اعمال آن در سطح جهانی هستند. قدرت در حال بازتوزیع است و اشکال و ویژگی های نوینی را به خود می گیرد. (2)

با تغییر عرصه سیاست بین الملل، اشکال، ابعاد، دامنه و مکانیسم های اعمال قدرت بسیار پیچیده و متنوع شده است؛ چون قدرت یک برساخته اجتماعی است که با تغییر بستر اجتماعی روابط بین الملل، برداشت از آن و شکل آن نیز تغییر می کند. قدرت دیگر صرفاً بر مبنای سرزمین و عوامل مادی تعریف نمی شود، بلکه بر عوامل غیرمادی مثل

ص: 129

1- (1) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «تحول در دیپلماسی: پیدایش، پویا و پوشش»، سید محمدکاظم سجادیپور، صص 247-267.

2- (2) Journal of International Affairs, "Cyber politik: The Changing Nature of Power in The In Porma tion . (2) " , David J. Roth kopf , Vol 51 , No 2 , p.p 325-359 .Age "

هنجارها، گفتمان‌ها، دانش و اطلاعات نیز متکی است. این فضا هم باعث تقویت جامعه جهانی و اهمیت افکار عمومی و در نتیجه کاهش مطلوبیت قدرت سخت و کاربرد نیروی نظامی و هم باعث پیچیدگی و چندبعدی شدن مفهوم قدرت در اشکالی همچون اجباری، نهادی، مولد، ساختاری، رابطه‌ای، نرم، هوشمندانه و غیره شده است که این اشکال در ارتباط با یکدیگر و مکمل هم هستند.

با تغییر در عرصه مؤلفه‌ها و نمادهای قدرت است که امت اسلامی می‌تواند با اتکا بر شاخص‌های جدید قدرت بر اندیشه، گفتمان و هنجارهای خود اعتماد کند و با تکیه بر هویت دینی، قدرت خود را در عرصه بین‌الملل تقویت نماید.

بر این اساس برائت از مشرکین در حج که مظهر حضور ملت‌هاست، می‌تواند امت اسلامی را به یک کنشگر جدید و فعال در عرصه بین‌الملل تبدیل کند که با تکیه بر هویت دینی، می‌تواند در مقابل دولت‌های خودفروخته، مستبد و وابسته به استعمارگران، فضای جدیدی را برای قدرت‌نمایی مسلمانان باز کند.

بنابراین با توجه به تغییر مفهوم دیپلماسی از کنشگران رسمی به غیررسمی (1) و تغییر منابع قدرت از ابعاد نظامی و سخت‌افزارانه به ابعاد اجتماعی، فرهنگی و نرم‌افزارانه، علاوه بر اینکه حج نوعی نمایش اقتدار امت اسلامی (قدرت ظاهری و فیزیکی) است، می‌تواند زمینه‌کنش‌گری فعال امت اسلامی در راستای ایجاد و تقویت قدرت نرم کشورهای اسلامی در عرصه بین‌الملل باشد.

ص: 130

1- (1) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین‌الملل، «تحول مفهوم کنشگر و مسئله امنیت در روابط بین‌الملل»، فرامرز تمنا، صص 127-156.

کنعان که از فرزندان نوح بود، سرزمین فلسطین را جایگاه سکونت خود قرار داد و به عمران و آبادانی این سرزمین پرداخت. پس از فرزندان نوح، ابراهیم، موسی، سلیمان، داوود، ایرانیان، رومیان، صلیبیان، امپراطوری عثمانی و سرانجام استعمار شرق و غرب در سرزمین فلسطین نقش‌های گوناگونی داشته‌اند. در هر صورت تاریخ فلسطین از آغاز پیدایش تا امروز که قرن‌ها از آن می‌گذرد، یعنی در طول بیش از چهارهزار سال، شاهد مبارزات گوناگون، خون‌ریزی‌ها، قهرمانی‌ها و دلآوری‌ها بوده است.⁽¹⁾

پس از فتح مسالمت‌آمیز اورشلیم به دست مسلمانان، نام آن به بیت المقدس تغییر یافت. از آن پس، از سال پانزده ه. ق تا سال 1337 ه. ق، مطابق با 1917 م. جز در مدت یک قرن، همواره بیت المقدس در دایره سرزمین‌های اسلامی تعریف می‌گردید.⁽²⁾

تا قبل از سال 1914 میلادی (1293 شمسی) اصطلاح فلسطین بدون اینکه محدوده معین و مشخصی را دربر گیرد، به صورتی مبهم به بخش جنوب غربی سوریه - که یکی از ولایت‌های تحت سلطه امپراطوری عثمانی بود - اطلاق می‌شده و بیشتر ساکنان این

ص: 131

1- (1) نشریه پیام اسلام، «قهرمانی از سرزمین فلسطین (برگی از تاریخ فلسطین)»، قلعجی قدری، ترجمه احمد منتهاپی، ش 5، ص 164.

2- (2) نشریه مبلغان، «مروری دوباره بر داستان فلسطین و روز قدس»، علی اقلیدی نژاد، ش 83، ص 57.

سرزمین در آن زمان، عرب های مسلمان بوده اند و اقلیتی مسیحی و یهودی نیز از دیرباز در آن دیار - به ویژه در شهر مقدس اورشلیم - زندگی می کرده اند. این شهر از نظر سه مذهب یهود، مسیحیت و اسلام دارای ارزش و اعتبار مذهبی است؛ به طوری که پیروان تمام این مذاهب به علت مسائل تاریخی و مذهبی نسبت به این شهر ادعای مالکیت دارند.

مرزهای فعلی فلسطین که با کشورهای مصر، اردن، سوریه و لبنان همسایه است، در سال 1992 میلادی (1370 شمسی) یعنی زمانی که انگلستان پس از جنگ جهانی اول اجازه قیمومیت بر این سرزمین را از جامعه ملل دریافت کرد، مشخص شد. از آن پس ملت فلسطین نیز به مردمی اطلاق شد که پس از تسلط انگلستان بر این سرزمین، به منظور کسب استقلال علیه انگلستان و حضور روزافزون مهاجران یهودی در فلسطین سر به شورش برداشتند. پس از پایان جنگ اعراب و اسرائیل در مجموع حدود 77 درصد از خاک فلسطین تحت سیطره رژیم صهیونیستی قرار گرفت.

اسرائیل از زمان تشکیل در سال 1948 م، همواره با دو مسئله اساسی و حیاتی مشروعیت و امنیت مواجه بوده و این دو مشکل پیوسته بقا و موجودیت آن را تهدید کرده است. این دولت از همان ابتدا، با بحران مشروعیت در داخل و عدم شناسایی بین المللی، به ویژه از طرف دولت های اسلامی و عرب منطقه مواجه گردید. ملت مسلمان فلسطین، مشروعیت رژیم اسرائیل را رد کرد و هسته های مقاومت را در مراحل متعددی شکل داد. (1)

از این به بعد مسئله فلسطین فقط به عنوان یک مسئله سرزمینی یا قومی (عرب) باقی نماند، بلکه جایگاه ویژه ای در امت اسلامی یافت و فراسرزمینی و فراملیتی شد. به این ترتیب اعراب در مقابل اسرائیل ایستادند و کل جهان اسلام در مقابل آن موضع گرفتند؛ به خصوص که اسرائیل را به عنوان یک رژیم غاصب که در تعارض با امت اسلامی است، می نگرستند.

ص: 132

1- (1) ر. ک: نشریه سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، «گزارش های علمی: انتفاضه فلسطین و بی ثباتی فزاینده در اسرائیل»، محمد ستوده، ش 17، ص 267؛ نشریه مبلغان، «مروری دوباره بر داستان فلسطین و روز قدس»، علی اقلیدی نژاد، ش 83، ص 62.

در این بخش قصد داریم جایگاه فلسطین در امت اسلامی را بررسی کنیم و سپس نقش حج را در تقویت این ایده در امت اسلامی بررسی کنیم. نقش آفرینی حج از این جهت مهم است که حج عبادتی فراملیتی است؛ هر ساله مسلمانان را از نقاط مختلف جهان اسلام در مکان و زمان یکسان جمع می کند تا همه آنها مناسکی یکسان را با پوششی یکسان همراه هم انجام دهند. از این جهت حج زمینه مناسکی و فرهنگی زیادی را برای تقویت امت اسلامی دارد. این سطح از کارآیی و ظرفیت حج در تقویت همبستگی امت اسلامی، ظرفیت بسیار بی بدیلی را برای تقویت سایر مؤلفه های امت اسلامی مانند فلسطین فراهم می کند.

به عبارت دیگر حج از مهم ترین مؤلفه های دینی و مناسکی امت اسلامی است که می تواند سایر مؤلفه های سیاسی امت اسلامی مانند فلسطین را نیز تقویت کند.

این تعامل سازنده بین مؤلفه های امت اسلامی در شرایط و فضای بیداری اسلامی، اثربخشی و ترابط بیشتر و عمیق تری یافته است؛ به طوری که فلسطین هم در ایجاد بیداری اسلامی و هم در بهره مندی از موج خروشان آن بسیار مهم و تعیین کننده است.

جایگاه مسئله فلسطین در امت اسلامی

فلسطین یکی از عناصر تشکیل دهنده هویت مسلمانان در خاور میانه است (1) که از مبادی اصلی موج جدید بیداری اسلامی است. (2) مسئله فلسطین علاوه بر بعد مذهبی و سیاسی، به مسئله حیثیت و هویت مسلمانان و امت اسلامی تبدیل شده است؛ به طوری که ناتوانی رهبران عرب در پایان دادن به اشغال اسرائیل، عامل تضعیف مشروعیت فرمانروایی حاکمان عرب، و سرخوردگی، اضطراب، ناامیدی گسترده و احساس حقارت مسلمانان در مقابل سلطه اروپا، آمریکا و

ص: 133

1- (1) القاعده از پندار تا پدیدار، حمیدرضا اسماعیلی، ص 41.

2- (2) بیانات مقام معظم رهبری در روز میلاد پیامبر اکرم (ص) 1389/12/2 و در کنفرانس بین المللی حمایت از انتفاضه فلسطین 1390/7/9.

اسرائیل شده است. (1) بر همین اساس برنارد لوئیس از مسئله فلسطین به عنوان سرشکستگی تحمل ناپذیر برای دنیای عرب و اسلام یاد می‌کند. (2) از این رو برخی مسئله فلسطین را سرآغاز موج دوم بیداری اسلامی (1945-1979 م.) می‌دانند (3) و از مسئله فلسطین به عنوان دومین اولویت جنبش‌های اسلامی یاد می‌کنند. (4) مقام معظم رهبری نیز در اجلاس جهانی علما و بیداری اسلامی فرمودند: «درستی مسیر نهضت‌های بیداری اسلامی را از جمله باید در موضع‌گیری آنان در قبال مسئله فلسطین جست‌وجو کرد». (5)

قضیه فلسطین فراتر از تصاحب سرزمین و موضوع خود فلسطین به عنوان یک کشور اسلامی پس از تقطیع امپراطوری عثمانی است؛ چنان که سایر کشورها مثل لبنان و سوریه چنین هستند. بلکه بحث، جنبه بین‌المللی اسلامی و بین‌ادیانی دارد و با رویکردی تمدنی، یادآور تقابل و اقتدار تمدنی اسلام در مقابل سایر ملل و تمدن‌هاست.

بیداری اسلامی نیز فراتر از موضوعات سیاسی و اجتماعی داخلی کشورها، با دیدی فرامرزی، وجه مشترک و ارتباط‌دهنده این قیام و جنبش‌ها، گرایش‌های دینی و اسلامی است. به این ترتیب در پهنه و بستر تاریخ بشریت، این جریان‌های اسلامی به هم پیوند می‌خورند و یادآور دوران عظمت و عزت تمدن اسلامی می‌شوند.

اصولاً شکل‌گیری جنبش مقاومت در مقابل رژیم صهیونیستی از نوعی بیداری اسلامی ناشی می‌شود که در غیر آن باید منتظر پذیرش درخواست‌ها و برنامه‌های رژیم صهیونیستی و تسلیم در مقابل آن می‌بودیم. ایستادگی و نهضت در مقابل متجاوزین به ارزش‌ها و سرزمین اسلامی، حاکی از روحیه دینی و تعهد به ارزش‌های اسلامی است که مسلمانان برای احیای آنها، دشواری‌های مبارزه را پذیرفته‌اند و از عافیت طلبی فاصله

ص: 134

-
- 1- (1) اسلام در انقلاب: جنبش‌های اسلامی معاصر در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، ص 66.
  - 2- (2) مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاور میانه، برنارد لوئیس، ص 223.
  - 3- (3) ر. ک: موج سوم بیداری اسلامی، عبدالله گنجی، صص 92-94.
  - 4- (4) ر. ک: آینده جنبش‌های اسلامی پس از 11 سپتامبر، صص 26 و 101-115.
  - 5- (5) بیانات مقام معظم رهبری، 92/2/9.

گرفته اند. اگر مسلمانان در غفلت و خواب تمدنی باشند، دیگر معنا ندارد برای احیای امت اسلامی و حفظ میراث فرهنگی - دینی خود با دشمن مجهز و پر قدرت که از جانب داری و طرف داری ابر قدرت برخوردار است، مبارزه کنند و از در سازش کاری وارد نشوند.

قیام انتفاضه و جنبش مقاومت، حاصل افزایش گرایش های اسلامی و نوعی بیداری اسلامی از خواب ملی گرایی و سکولاریسم است. چنان که دشمنان این جنبش نیز به این موضوع اعتراف دارند. بنیامین نتانیا هو، نخست وزیر رژیم صهیونیستی (1996-1999 م.) و رهبر حزب لیکود، می نویسد:

از سویی دیگر هم اکنون شاخص های دیگری وجود دارد که مژده دهنده خیر و نیکی برای ملت ما نیست. ما شاهد افزایش جدید اسلام گرایی، از جمله موج قوی انزجار و تنفر علیه اسرائیل از سوی نیروهای اسلامی که قدرشان رو به افزایش است، هستیم. (1)

از دیدگاه تحلیل گران، مناقشه اعراب و اسرائیل که پس از اعتصاب عمومی احزاب در سال های 1936-1939 م. اوج گرفت، نقش مهمی در دگرگونی اخوان المسلمین و تبدیل آن از یک باشگاه جوانان به یک نیروی سیاسی مقتدر ایفا کرد و اعضای آن را وادار کرد تا ایدئولوژی خود را به نوعی تعبیر کنند که توانایی اسلام را برای تبدیل شدن به یک ایدئولوژی همه جانبه تأیید کند.

اثر جنگ 1967 اعراب و اسرائیل و افتادن بیت المقدس به دست اسرائیل بر توسعه و افراطی شدن جنبش اسلام گرایی، بسیار مؤثر بود. این شکست خردکننده نشان داد که بیش از یک قرن تجربه نوسازی، غرب گرایی و اسلام زدایی نسبی، کوچک ترین اثری در تغییر موازنه نامطلوب قدرت موجود بین غرب و جهان اسلام نداشته و برعکس به عمیق تر شدن شکاف قدرت بین این دو و افزایش دست اندازهای خارجی به کشورهای اسلامی منجر شده است. (2)

ص: 135

1- (1) مکان تحت الشمس، بنیامین نتانیا هو، ترجمه محمد عوده الدویری، ص 38.

2- (2) ر. ک: آینده اسلام و غرب، صص 172 و 173.

به نظر می‌رسد این وضعیت به اعراب می‌گوید، عربیت بدون اسلام به ظرفی خالی و جسمی بی‌روح می‌ماند و راه دوام آنها نیز از مسیر تقویت امت اسلامی می‌گذرد.

قبل از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، عاملی که فلسطینیان را به هم پیوند می‌داد، «عربیت» بود. ولی پس از آن، اسلام عامل پیونددهنده مبارزان شد؛ به خصوص که انقلاب اسلامی به عنوان دشمن اسرائیل حامی بزرگ اسرائیل را در منطقه از بین برده بود. (1)

اسرائیل و تقابل با امت اسلامی

رژیم اشغالگر قدس بر خلاف دولت‌های عربی منطقه که نام خانواده‌های حاکم را بر کشورشان گذاشته‌اند (مانند عربستان سعودی، اردن هاشمی و...) نامی مبتنی بر مذهب را برگزیدند تا نماد پیوستگی شان به مذهب و یادبودهایشان و احترام به ارزش‌های مقدسشان باشد. از این جهت نوعی تقابل با امت اسلامی از همان ابتدا به صورت ماندگار خودنمایی کرد.

نظریه‌های گوناگونی در مورد ماهیت و عملکرد رژیم صهیونیستی در خاور میانه مطرح است (2) که می‌توان آنها را در راستای تقابل با امت اسلامی جمع بندی کرد که البته در فضای بیداری اسلامی، اهمیت و نمود بیشتری یافته است.

صلیبی‌ها از یک طرف با فناوری پیشرفته خویش بر جهان اسلام سیطره یافتند و از سوی دیگر به کمک هجوم فرهنگی، موجب استحاله معنوی و تضعیف اعتقادی و سست شدن مبانی اعتقادی مسلمانان شدند و سرانجام به هزینه صهیونیسم، جنگ فرسایشی را که ممکن است سال‌ها طول بکشد، بر مسلمانان تحمیل کردند که در بیش از نیم قرن،

ص: 136

-
- 1- (1) ر. ک: جمهوری اسلامی ایران و تحولات فلسطین، علی اکبر ولایتی، صص 29 و 30.
  - 2- (2) ر. ک: تاریخ نوین فلسطین، عبدالوهاب کیالی، ترجمه محمد جواهرکلام، صص 35-37؛ صهیونیسم، عبدالوهابی المسیری، ترجمه لواء رودباری، صص 1-17؛ ایران و مسئله فلسطین بر اساس اسناد وزارت امور خارجه (1897-1937)، علی اکبر ولایتی، ص 4؛ الایدئولوژیة الصهیونیة دراسه حاله فی علم اجتماع المعرفه، عبدالوهاب محمد المسیری، صص 124-131.

سرمایه های عظیمی را از آنها بلعیده است. این جنگ به بهای جان هزاران نفر و آوارگی میلیون ها انسان تمام شد و شجره خبیثه ای که نهضت در رؤیای تئودور هرتسل (1860-1904) شکل گرفت، در وعده بالفور تعبیر گردید؛ سپس دستور کشت آن را چرچیل (1874-1965 م) در کنفرانس قاهره صادر کرد و در سرزمین فلسطین به ثمر نشست⁽¹⁾ و بدین ترتیب، هم اهداف اوربان دوم محقق شد و هم پیروان مارتین لوتر (1483-1546 م) و کالون (1509-1564) بیشترین کمک سیاسی و مالی را کردند تا ارتدوکس های اروپای شرقی و مرکزی مهاجران اشکنازی را به ارض اقدس گسیل دارند.

به طور کلی اگر در یک مورد، مخالفان قدیم و معارضان جدید پاپ، با پیروان واتیکان در عمل اتفاق نظر نشان دادند، آن اشغال فلسطین به دست صهیونیست ها بود. البته مسیحیان شرق، خاور میانه و کشورهای عرب از این قاعده مستثنی بودند. بر این اساس می توان گفت مسیحیت چنین تجویزی نکرده است. بلکه صلیبی گری غربی، متأثر از فرهنگ گلا دیاتوری روم، عامل اساسی این تفکر صلیبی است که نیروهای سهمناک سده های 5 تا 7 هجری (11 تا 13 میلادی) را به نیابت از قیصرهای رومی به راه انداخته بودند، نه مسیحیان نسطوری و فلسطینی و سوری.

آنچه امروز غربی ها به نام مسیحیت عرضه می کنند، فرهنگ زورمدارانه روم قدیم است که لعابی از مسیحیت را بر خود دارد. آنها که روزی می خواستند عیسی مسیح (ع) را به صلیب بکشند⁽²⁾ و صلیب را برای مصلوب کردن آن بزرگوار به دوش کشیدند، در جنگ های صلیبی به خون خواهی آن وجود بزرگوار، با همان نشان صلیب بر روی مسلمانان شمشیر کشیدند که هر دوی این اقدامات در جهت کلیت تاریخ و تقابل غرب و شرق بود؛ شرقی که همواره خورشید وحی از آن بر تافته و بر غرب تابیده است.⁽³⁾

ص: 137

1- (1) ر. ک: مطالعات منطقه ای، «عوامل مؤثر در ایجاد حکومت صهیونیستی در فلسطین»، فرهاد عطایی، ج 5، صص 1-24.

2- (2) نساء: 157.

3- (3) ر. ک: نگاهی به تاریخ سیاسی فلسطین، محمد مهدی توسلی، صص 26-41؛ القضیه الفلستینیة و الخطر الصهیونی، صص 35-40.

شکل‌گیری حکومت صهیونیست‌ها در خاور میانه، هم‌زمان با دوران ضعف دولت‌های مسلمان، به ویژه با افول امپراتوری عثمانی از سده هجدهم همراه بود. اجلاس قاهره نه تنها موجب تثبیت صهیونیسم شد، بلکه شکل‌گیری تاریخی جغرافیای سیاسی منطقه را تغییر داد و نقشه‌های جدیدی ترسیم گردید. ماجرای اشغال فلسطین، خنجری بر پهلوی امت اسلام بود که سه جنگ خانمان برانداز را به مسلمین تحمیل کرد و میلیون‌ها فلسطینی را به خاک سیاه‌نشانده و سلطه شوم صهیونیست‌ها را تثبیت نمود. بخش‌های آباد اردن، سوریه و لبنان به اشغال وارشان بن گوریون (1886-1973 م.) درآمد و بخش‌های بیشتری از خاک همسایگان فلسطین را رژیم صهیونیستی اشغال کرد.⁽¹⁾

به‌طور کلی درون‌مایه اصول صهیونیسم، ساختن نه تنها یک مذهب، بلکه یک ملت و یک دولت از یهودیت است که می‌کوشد تا همه یهودیان دنیا را با توسل به جنگ‌های توسعه‌طلبانه در سرزمین موعود (اسرائیل بزرگ) گرد هم آورد. از آنجا که صهیونیسم سلطه اقلیت استثمارگری در جهان است که با منشأ غربی در جهت اهداف استعماری و امپریالیستی خود در خاور میانه پایگاهی به نام اسرائیل را به وجود آورده است، از این رو توسعه‌طلبی در جوهره و ذات چنین جنبشی است.⁽²⁾

از اهداف راهبردی و اعلام شده صهیونیسم، کوشش برای تشکیل «اسرائیل بزرگ» با گستره‌ای از «نیل تا فرات» است. آنها این اشتباهی سیری‌ناپذیر خود را با توسل به تورات، رنگ و بوی مذهبی نیز می‌دهند و این‌گونه تبلیغ می‌کنند که براساس تعالیم مذهبی، سرزمین نیل تا فرات به فرزندان یهود اهدا شده است.⁽³⁾

ص: 138

- 1- (1) پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، ص 1055.
- 2- (2) طرح تقسیم فلسطین از سوی سازمان ملل متحد در 1947 مطرح شد که بر مبنای آن تشکیل دولت مستقل یهودی و عربی مورد تأیید قرار گرفته بود و بیت المقدس نیز بین المللی اعلام شده بود. این طرح به یهودیان که کمترین جمعیت را داشته و مالک سرزمین کمتر از 6 درصد کل فلسطین بودند، 57 درصد از کل سرزمین فلسطین را بخشید؛ ر. ک: فلسطین و حقوق بین الملل، هنری کتان، ترجمه غلامرضا فدایی عراقی، ص 77؛ ریشه‌های بحران در خاور میانه، حمید احمدی، صص 476-478.
- 3- (3) ر. ک: طرح یهودیان قبرس، اسکار ک. آ. رابینوویچ، ص 17؛ حقایق و اباطیل فی تاریخ بنی اسرائیل، فوزی محمد حمید، صص 57-63؛ پرونده اسرائیل و صهیونیسم سیاسی، روزه گارودی، ترجمه نسرین حکمی، ص 133.

اسرائیل برای تحقق اهداف توسعه طلبانه اش، علاوه بر حفظ برتری فنی چشمگیر به سود موجودیت اسرائیل در برابر همه کشورهای عربی و جهان اسلام (کمیت عربی در مقابل کیفیت صهیونیستی) که قادر به تحمیل تسلیم بر عرب هاست (1)، تفرقه افکنی در جهان عرب را در دستور کار خود قرار داده است. صهیونیسم به مثابه ابزار امپریالیسم جهانی در جهان اسلام می کوشد تا با سیاست تفرقه بینداز و حکومت کن، جنبش های اسلامی و عربی را در هم بکوبد. (2)

این موضوع در نوشته های نظریه پردازان و نویسندگان صهیونیست، مانند اریه اورنشتاین و دیوید کاما به روشنی آمده است. (3)

با وجود همه کارشکنی ها و اسلام ستیزی های رژیم صهیونیستی، بیداری اسلامی به منزله اساسی ترین منبع قدرت سیاسی کشورهای اسلامی در حال شکل گرفتن است. با وجود توطئه های جهانی برای درهم کوبیدن مقاومت اسلامی، مسلمانان با تکیه بر هویت و فرهنگ اسلامی، در صدد احیای آرمان های جاویدان خویش اند و استمرار مقاومت، نشانه بیداری امت اسلامی و شکوه جهان اسلام است.

انتفاضه و موج بیداری اسلامی در فلسطین دارای آثار و نتایج گوناگون است که از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1. نفی موجودیت و تهدید امنیت رژیم اشغالگر فلسطین و مخالفت با به رسمیت شناخته شدن آن.

2. انتقال خطر از بیرون مرزهای فلسطین اشغالی به قلب حکومت نظامی رژیم صهیونیستی.

3. افشای چهره واقعی رژیم صهیونیستی.

ص: 139

1- (1) ر. ک: استراتژی صهیونیسم در منطقه عربی و کشورهای هم جوار آن، مؤسسه الارض ویژه مطالعات فلسطینی، صص 275-277.

2- (2) پویایی فرهنگ و تمدن اسلامی و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، ص 1058.

3- (3) ر. ک: همان، صص 181-190؛ تروریسم مقدس اسرائیل، لیویا روکاج، ترجمه مرتضی اسعدی، صص 67-76.

4. ایجاد بحران سیاسی در فلسطین اشغالی.

5. ایجاد مشکلات اقتصادی برای رژیم صهیونیستی.

6. قرار دادن فلسطینی ها در موضع حمله.

7. تأثیر در مسلمانان و کشورهای اسلامی منطقه. (1)

در جایی که اصلی ترین انگیزه استعمار غرب در هجوم به کشورهای اسلامی از مبنای اعتقادی و دینی او نشئت می گیرد، در برابر، باید امت اسلامی با بازگشت به اسلام و تمدن و هویت اسلامی خویش و اسلامی کردن مبارزه با صهیونیسم، به جای عربی دانستن آن به رویارویی با صهیونیسم جهانی پردازد. (2)

آنچه در یک صد سال اخیر در فلسطین روی داده، برآیندی از تحولات تاریخی در سده های گذشته است. هنگامی که ژنرال آلبینی (1861-1936 م.) به بیت المقدس گام نهاد، چنین گفت: «جنگ های صلیبی امروز پایان یافت». این عبارت تفکر و نگرانی حاکم بر جوامع غربی را در مورد شکوه تمدن اسلامی به خوبی نمایان می سازد. از نظر آن ها مسلمانان همچنان خطری هستند که حیات سیاسی - اجتماعی غرب را تهدید می کنند. صلیبیان عصر جدید نیز سنت نیاکان خود را به قلب جهان اسلام و نابودی کشورهای اسلامی حفظ کرده اند؛ البته به صورت غیر مستقیم، نه حمله نظامی در زیر پرچم کلیسا. (3)

جهان غرب در آغاز سده بیستم با تهیج یهودیان برای مهاجرت به فلسطین و خلاص شدن از شر یهودیان ناآرام مسئله ساز، زخمی را در پیکره جامعه اسلامی پدید آورد که نه تنها اسباب دل مشغولی مسلمانان می شد، بلکه تفرقه و نفاق و کاهش توان جهان اسلام را نیز به همراه می آورد. تشکلی دولتی و غیرمسلمان در قلب جهان اسلام، مانع از یک پارچگی سیاسی سرزمین های اسلامی می شد و عامل مؤثر

ص: 140

1- (1) ر. ک: پشت نقاب صلح، محمد کریمی، صص 75-87.

2- (2) پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، ص 1064.

3- (3) ر. ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، صص 1064 و 1065.

در رشد فرهنگ غربی در تمدن اسلامی به شمار می‌آید. این اقدام صهیونیستی، حرکتی حساب شده بود تا با سلطه سیاسی بر چهارراه ارتباطی جهان اسلام، مانع از رشد و تعالی عامه مسلمین گردند. (1)

باید به این واقعیت تصریح نمود که سیاست درازمدت صهیونیست‌ها برای تسلط همه جانبه بر امور سیاسی - اجتماعی جهان اسلام، اقدامی عملی برای زدودن اندیشه ناب اسلامی و نابودی بنیان‌های والای تمدن اسلامی در جهان معاصر است که از پشتیبانی کامل دنیای غرب نیز برخوردار است. (2)

ظرفیت‌های حج در تقویت آرمان فلسطین در امت اسلامی

اشاره

امام خمینی (رحمه الله) و در ادامه ایشان مقام معظم رهبری، از مهم‌ترین شخصیت‌های معاصر اسلامی هستند که بر اهمیت و ضرورت مسئله فلسطین و جایگاه آن در امت اسلامی روشنگری‌های زیادی انجام دادند و توانستند امت اسلامی را نسبت به این مسئله حساس کنند که فلسطین فقط یک مسئله عربی نیست، بلکه همه مسلمانان به عنوان یک عامل هویت بخش به آن بنگرند و حول این محور، امت اسلامی را انسجام بخشند. از طرف دیگر، حج نیز عبادتی بین‌المللی است که نمایی از اقتدار و وحدت امت اسلامی را به تصویر می‌کشد.

ایشان حج را فقط به عنوان عبادتی فردی با ابعاد اخلاقی و فقهی صرف نمی‌دانند، بلکه علاوه بر این حج را با کارکردهای سیاسی و اجتماعی تبیین می‌کنند که در آن باید مسائل سیاسی و اجتماعی امت اسلامی را مطرح کرد و درصدد رفع آن برآمد. امام خمینی (رحمه الله) در این مورد می‌گوید:

باید توجه داشته باشید که این اجتماع بزرگ... شما ملت‌های مسلمان را مکلف می‌سازد... در راه استقلال و ریشه کن کردن سرطان استعمار، همفکر و هم‌پیمان شوید.

ص: 141

1- (1) ر. ک: پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، ص 1065.

2- (2) پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، ج 2، ص 1066.

گرفتاری های ملل مُسّلم را از زبان اهالی هر مملکت شنیده و در راه حل مشکلات آنان از هیچ گونه اقدامی فروگذار نکنید... برای آزادی سرزمین اسلامی فلسطین از چنگال صهیونیسم، دشمن سرسخت اسلام و انسانیت، چاره اندیشی کنید. از مساعدت و همکاری با مردان فداکاری که در راه آزادی فلسطین مبارزه می کنند، غفلت نورزید. (1)

ایشان در پیام های خود به کنگره حج، نوع مسائلی را که می توان در حج مطرح کرد نیز بیان می کنند. (2) ایشان در جای دیگر فلسفه حج را در پاسخ گویی به مسائل امت اسلامی و پاسخ به فریاد مسلمانان فلسطین تبیین می کنند. (3) البته دشمنان در از بین بردن این بعد مهم و حساس حج بسیار تلاش می کنند تا حج در ابعاد فردی و مناسکی صرف خلاصه شود. (4)

مقام معظم رهبری نیز بر اینکه در حج باید مسائل امت اسلامی مطرح شود تأکید می کنند و مسئله فلسطین را در این خصوص در راستای تقویت امت اسلامی بسیار مهم می دانند:

در حج باید مسایل جهان اسلام بررسی شود. بزرگ ترین مسئله عمومی مسلمین پس از لزوم آمادگی برای دفاع از اسلام و هویت جمعی مسلمین، مسئله ملت های زیر ستم و مبارزی است که دست طغیان و کفر و استکبار، آنان را مقهور و مظلوم ساخته و سخت ترین شرایط زندگی را بر آنان تحمیل کرده است. ملت مظلوم فلسطین، نمونه بارزی از این گونه ملت هاست. (5)

ایشان در جای دیگر علت لزوم بررسی مسائل جهان اسلامی در حج را بیان می کند و سپس مهم ترین مسئله جهان اسلام را فلسطین می دانند. (6)

ص: 142

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 11.

2- (2) همان، ص 111.

3- (3) همان، صص 26 و 27.

4- (4) همان، ص 111.

5- (5) همان، ج 2، ص 43.

6- (6) همان، ص 74.

در این بخش ظرفیت های حج در تقویت آرمان فلسطین در امت اسلامی را براساس پیام های امام خمینی (رحمه الله) و مقام معظم رهبری به حج بررسی می کنیم. این ظرفیت ها را در سه حیطه دانشی، گرایشی و کنشی بررسی می کنیم.

1. دانشی (آگاهی بخشی)

اشاره

حج فرصت بسیار خوبی برای اطلاع رسانی و افشاگری در موضوع فلسطین و بیان دسیسه ها و توطئه های دشمن است. در بسیاری از موارد، امت اسلامی به دلیل جهل و ناآگاهی، دچار تشمت شده است. دشمنان اسلامی نیز از این رهگذر بسیاری از توطئه های خود را پیش برده اند. در این بخش نقش آگاهی رسانی حج را در تقویت جایگاه فلسطین در امت اسلامی مرور می کنیم.

الف) توجه به نقش دولت ها

امام خمینی (رحمه الله) رسالت دولت های اسلامی را در مقابل فلسطین مهم می داند:

اسرائیل، مفسدی که فلسطینیان مظلوم را بدین روز انداخته و به لبنان قهرمان آن همه ظلم کرده و به کشورهای منطقه تعدی و تجاوز نموده است. چه چیز بهتر از اینکه دولت های منطقه دست در دست هم نهند و منطقه را از شرّ اسرائیل و آمریکای طرفدارش نجات دهند. (1)

ایشان در جای دیگر از دولت های اسلامی به شدت انتقاد می کند:

ما نه فقط برای آوارگی یک عده مظلوم که از سرزمین های خود رانده شدند و پناهگاهی ندارند در سوگ و عزا هستیم، که مصیبت بزرگ آن است که این جنایت ها به دست اسرائیل در منظر دولت های مدعی اسلام انجام می شود. فاجعه بزرگ آن است که این دولت های مدعی اسلام، برای ناز شست آمریکا و اسرائیل فعالیت می کنند که موبه مو «طرح کمپ دیوید» یا شبیه آن را اجرا کنند و به دنبال

ص: 143

این جنایت عظیم، صریحاً اسرائیل را به رسمیت یا به آقایی بشناسند. فاجعه برای مسلمانان آن است که بعضی از دولت های به اصطلاح مسلمان، با دیدن این فجایع بزرگ مانع می شوند تا مظلومان از دست ستمگران حتی ناله کنند. (1)

مقام معظم رهبری نیز خیانت سران اسلامی را از دلایل شکست قیام فلسطین می دانند. (2)

(ب) ارائه راهکار

یک - ایمان و معنویت گرایی

مقام معظم رهبری همواره مسلمانان را به بازگشت به اصول اسلامی دعوت می کنند و در موضوع فلسطین نیز همین راهکار را به صورت جدی بیان می کنند:

درس بزرگ امام راحل عظیم الشان ما (قدس سره)، بازگشت به خود، بازگشت به اسلام و شناختن قدر خود و قدر ذخایر معنوی بی شمار خود بود... اگر چنین شود، دولت غاصب صهیونیست، توان مقاومت در برابر قدرت امت اسلامی را نخواهد داشت و ایالات متحده، بیش از این جرئت بازی با سرنوشت ملت فلسطین و استهزای دولت های عرب را نخواهد یافت. اگر چنین شود، دولت های عرب، خود را مجبور نخواهند پنداشت که برخلاف حق و برخلاف واقع، ملت فلسطین را نادیده بگیرند و مسئله فلسطین را به دست فراموشی بسپارند. (3)

مقام معظم رهبری اساساً احیای مسئله فلسطین و ایجاد روحیه جهاد و مبارزه را حاصل بازگشت به ایمان اسلامی می دانند و خطاب به زائران خانه خدا می فرمایند:

آن روزی که دین با این چهره روشن و درخشان و پُرحماسه و افتخارآمیز در اینجا ظهور کرد، آن هنگامی بود که هر جا قالب افسرده ای به خاطر دوری از دین، راه

ص: 144

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 103.

2- (2) همان، ج 2، ص 43.

3- (3) همان، ص 218.

خود را از دست داده بود، به جان آمد. در منطقه فلسطین و لبنان، آن جایی که مردم سال ها بود طعم ذلت را به وسیله دشمن در کام خودشان حس کرده بودند، کسانی بودند که در عمر خودشان هیچ آشنایی ای با دین نداشتند؛ اما گفتند ما اسلام را قبول کرده ایم و در مقابل اسلام خاضع شده ایم و در برابر دشمن ایستادگی می کنیم. اسلام، آن اسلامی است که رهبر عظیم الشان بی نظیر جمهوری اسلامی - امام بزرگوار - آن را بر سر دست گرفت و به دنیا معرفی کرد؛ لذا فلسطین دوباره احیا شد. (1)

دو - وحدت

حضرت امام (قدس سره) بر نقش وحدت در موضوع فلسطین بسیار تأکید داشتند:

مع الأسف با اختلافاتی که در مناطق دیده می شد - و خصوصاً در مناطق عربی - این موجب شده است که اسرائیل با جمعیت کمی که دارد در مقابل اعراب با آن جمعیت کثیر و سازوبرگ کثیر ایستادگی کند... بر مسلمین و بر دولت های اسلامی است که با هم متحد بشوند و این جرثومه فساد را از بن و بیخ برکنند و [کسانی که پشتیبانی آنها را می کنند، اجازه ندهند که پشتیبانی کنند. من از خدای تبارک و تعالی، قدرت اسلام و عظمت اسلام و مسلمین را و وحدت کلمه آنها را خواستارم. (2)

سه - استفاده از ظرفیت های امت اسلامی

امام خمینی (رحمه الله) همواره مسلمانان را به استفاده از توانمندی های خود در مقابله با دشمنان فرا می خواندند: «مسلمانانی که دارای آن همه امکانات معنوی و مادی هستند که با یک تشر می توانند آمریکا را از منطقه عقب برانند تا چه رسد به اسرائیل». (3)

امام خمینی (رحمه الله) پس از نقد سکوت دولت های اسلامی در مقابل اسرائیل، نفت را به عنوان یک سلاح استراتژیک در دستان مسلمانان معرفی می کنند تا زائران خانه خدا به این ظرفیت عظیم پی ببرند:

ص: 145

1- (1) صحیفه حج، ج 2، ص 279.

2- (2) همان، ج 1، صص 19 و 20.

3- (3) همان، ص 103.

شریان حیات شرق و غرب در دست اینهاست؛ نفت شریان حیات اینهاست. اگر ده روز نفت را به روی آنها ببندند، خاضع می شوند آنها. در عین حالی که این شریان در دست حکومت های به اصطلاح اسلامی است، در عین حال تقدیم می کنند و التماس هم می کنند. این مصیبت نیست؟ (1)

ج) دشمن شناسی

امام خمینی (رحمه الله) یکی از مهم ترین کارکردهای سیاسی حج را دشمن شناسی می دانند:

مسلمانان حاضر در موافق کریمه، از هر ملت و مذهب که هستند، باید به خوبی بدانند که دشمن اصلی اسلام و قرآن کریم و پیامبر عظیم الشان (ص) ابرقدرت ها، خصوصاً آمریکا و ولیده فاسدش اسرائیل است که چشم طمع به کشورهای اسلامی دوخته و برای چپاول مخازن عظیم زیرزمینی و روی زمینی این کشورها از هیچ جنایت و توطئه ای دست بردار نیستند و رمز موفقیت آنان در این توطئه شیطانی، تفرقه انداختن بین مسلمانان، به هر شکل که بتوانند، می باشد. (2)

ایشان در جای دیگر می فرماید: «ای زائران خانه خدا! توطئه های راست و چپ و خصوصاً آمریکای چپاولگر و متجاوز و اسرائیل جنایت کار را به گوش عالمیان برسانید». (3)

از این جهت حج فرصت خوبی برای بیان سیاست ها و توطئه های دشمن است:

یکی از سیاست های جنایت کارانه دشمن برای شکستن مقاومت امت اسلامی در فلسطین، ایجاد اختلاف بین کشورهای اسلامی است. (4) حضرت امام (رحمه الله) خطاب به زائران خانه خدا، ضمن بیان این مسئله، توطئه دشمن در تهمت زدن به ایران در مورد خرید اسلحه از اسرائیل را رد می کند تا در جبهه امت اسلامی در مقابل دشمن خللی وارد نشود. (5)

ص: 146

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 114.

2- (2) همان، ص 141.

3- (3) همان، ص 38.

4- (4) همان، ص 129.

5- (5) همان، ص 75.

حضرت امام (رحمه الله) به زائران خانه خدا بیان می کنند که اسرائیل با همه جهان اسلام جنگ دارد و اساساً با اسلام مخالف است:

شما خیال می کنید اسرائیل قانع به این امور است؟ اسرائیل بنایش بر این است که همه این مسلمین را از بین ببرد؛ آمریکا هم بنایش بر این است که اسلام نباشد در کار. اینها برای اینکه جمهوری اسلامی، اسم «اسلام» را دارد و می خواهد به اسلام عمل می کند، همه با آن مخالفت کردند. (1)

ایشان در جای دیگر می فرماید:

و من کراً تذاکر داده ام که اسرائیل از نیل تا فرات را از خود می داند و شما را غاصب سرزمین های خویش می شمرد؛ گرچه اکنون جرئت اظهار صریح آن را ندارد. چنانچه صدام، برادر اسرائیل نیز برای سلطه بر منطقه تلاش می کند و بر فرض باطل، با به قدرت رسیدن، آرامش را از همه سلب می نماید. (2)

مقام معظم رهبری در بیان توطئه های اسرائیل می فرمایند:

امروز صهیونیست های غاصب و آمریکا به عنوان حامی همه جانبه آنها تا آنجا پیش رفته اند که حتی ملیت فلسطینی را هم انکار می کنند و حقیقتی به نام ملت فلسطین را نمی شناسند؛ در حالی که ملت فلسطین، ملتی است با ریشه های عمیق تاریخی و پیوندهای انکارناپذیر جغرافیایی. و آنکه نه ریشه تاریخی دارد و نه رابطه جغرافیایی، ملت جعلی و دروغین اسرائیلی است. (3)

ایشان همچنین نسبت شیعی گری یا ایرانی گری به مبارزان را از دیگر توطئه های دشمن برای سست کردن جبهه امت اسلامی می دانند (4) و مقابله با فلسطینیان به بهانه

ص: 147

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 97.

2- (2) همان، ج 1، ص 144. همچنین ر. ک: همان، ج 1، صص 19، 105 و 106، ص 141.

3- (3) همان، ج 2، ص 109.

4- (4) ر. ک: همان، ص 378.

مبارزه با تروریسم و حقوق بشر را نیرنگ و نفاق دشمنان معرفی می کنند و مسلمانان را از این خدعه برحذر می دارد:

مهم ترین ابزار این ددمنشان آدمی خوار، پرده نفاق و فریبی است که بر چهره خود کشیده اند. جوخه های تروریستی را تجهیز و به قصد جان بی گناهان روانه می کنند و دم از مبارزه با تروریسم می زنند. از دولت تروریست و جلادی که فلسطین را غصب کرده، علناً پشتیبانی می کنند و مدافعان جان به لب رسیده فلسطینی را تروریست می نامند. (1)

ایشان در جای دیگر پس از بیان جنایات تروریستی اسرائیل و آمریکا خطاب به زائران خانه خدا می فرماید:

طعنه زنی وقیحانه به حقیقت است که کشتار زن و مرد و کودک فلسطینی و خراب کردن خانه فلسطینیان بر سرشان و بیرون راندن آنان از میهن آباء و اجدادی شان، طرف داری و دفاع از صلح نام گیرد. (2)

اشغالگران از سویی نهضت های مقاومت مردمی در فلسطین و لبنان و دیگر نقاط را تروریست می نامند و از سویی تروریسم وحشی فرقه ای و قومی را میان ملت های این منطقه سازماندهی و رهبری می کنند. (3)

ایشان همچنین مسلمانان را از این توطئه دشمن که موضوع فلسطین را امری ملی قلمداد می کند و آن را از ماهیت دینی اش دور می کند، آگاه می کنند:

حماسه مردم فلسطین یک پدیده تصادفی نیست... آیا تنها آوای وطن گرایی است که از وجود آنان دنیایی از صلابت آفریده است؟... شکی نیست که این آوای «الله اکبر» است، این همان فریاد ملت ماست که در ایران، شاه را و در بیت المقدس غاصبین را به نومیدی کشاند و این تحقق همان شعار برائت است. (4)

ص: 148

1- (1) صحیفه حج، ج 2، ص 337. همچنین ر. ک: صحیفه حج، ج 2، ص 319.

2- (2) همان، 296.

3- (3) همان، ص 402.

4- (4) همان، ج 1، ص 257.

د) معرفی الگوهای مبارزه در جهان اسلام

امام خمینی (رحمه الله) بر این باور است که قیام انتفاضه بر اثر الگوبرداری از انقلاب اسلامی ایران وارد مرحله جدیدی شده است (1) و پس از اینکه سران کشورهای اسلامی را به تفکر در امور کشورهای تحت ستم فرا می خوانند از آنها می خواهند:

در حال ملت و دولت ایران مطالعه کنند که خود را از زیر بار قلدری های هر دو قطب خارج کرده و پرتو پیروزی آن و اسلام عزیز در سراسر جهان نورافشانی می کند و در راه شرف اسلام و عزت میهن اسلامی خویش بپا خاسته... است. (2)

ه) بیان آسیب های مبارزه و قیام

مقام معظم رهبری پس از بیان اینکه مبارزات فلسطین تا به حال به نتیجه نرسیده، علت آن را دوری از ماهیت دینی می دانند و می فرمایند:

امروز بحمدالله عنصر ایمان و جهاد اسلامی در مبارزات ملت فلسطین در داخل وطن مغضوب زنده شده و به همین جهت معادله قدرت در فلسطین به سود فلسطینیان نسبت به گذشته تغییر کرده است. (3)

افزون بر دوری از ماهیت دینی، سازش کاری در مسیر مبارزه، آفت بزرگی برای قیام است. امام خمینی (رحمه الله) (4) و مقام معظم رهبری (5) بر ضرورت قیام و مبارزه تأکید کرده و مسلمانان را به انزجار از سازش کاران فرامی خوانند. امام خمینی (رحمه الله) در این مورد می فرماید:

ملت های مسلمان باید به فکر نجات فلسطین باشند و مراتب انزجار و تنفر خویش را از سازشکاری و مصالحه رهبران ننگین و خودفروخته ای که به نام فلسطین، آرمان مردم سرزمین های غصب شده و مسلمانان این خطه را به تباهی کشیده اند به دنیا

ص: 149

1- (1) صحیفه حج، ج 1، صص 257 و 258.

2- (2) همان، ص 192.

3- (3) همان، ج 2، ص 43.

4- (4) همان، ج 1، ص 203.

5- (5) همان، ج 2، ص 286.

اعلام و نگذارند این خائن بر سر میز مذاکره ها و رفت و آمدها، حیثیت و اعتبار و شرافت ملت قهرمان فلسطین] را [خدشه دار کنند، که این انقلابی نماهای کم شخصیت و خودفروخته، به اسم آزادی قدس به آمریکا و اسرائیل متوسل شده اند. (1)

ایشان ماهیت صلح و سازش با اسرائیل و عواقب آن را بیان می کنند:

حالا مثلاً به اصطلاح مذاکرات صلح راه انداخته اند، برای اینکه قیام مسلمانان فلسطین را خاموش کنند! مگر توانستند؟ مگر می توانند؟ اسمش را گذاشته اند «صلح»! این صلح است یا ظلم است؟ ... می خواهند یک ظلم را تثبیت کنند؛ می خواهند یک ظلم را قانونی و رسمی کنند... همه مسلمانان باید مخالف باشند. (2)

ایشان توجه زائران خانه خدا را به این نکته جلب می کنند که سازش کاران در رفاه و آسایش نیستند. (3)

(و) پیوستگی منافع امت اسلامی با فلسطین

مقام معظم رهبری امت اسلامی را متوجه این نکته اساسی می کنند که منافع آنها جدای از منافع فلسطین نیست. به عبارت دیگر دشمن همه، یکسان است و فلسطین در خط مقدم مبارزه ای است که به همه مسلمانان مربوط می شود. بنابراین همه باید در این عرصه فعال باشند.

حج می تواند دنیای اسلام را متوجه مسئولیت سنگین خود کند. حج می تواند این معرفت را به ملت های اسلامی بدهد که حضور در صحنه و داشتن موضع قاطع در این قضیه، با منافع خود آنها پیوستگی دارد. بعضی خیال می کنند حمایت از مردم فلسطین، خارج از منافع ملی کشورهاست؛ این اشتباه خیلی بزرگی است... این قضیه ممکن است برای ملت های مسلمان دیگر هم پیش بیاید؛ کما اینکه دیدید در

ص: 150

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 203.

2- (2) همان، ج 2، ص 119.

3- (3) همان، ص 303.

مواردی برای ملت‌ها پیش آمده است... پس حمایت عمومی دنیای اسلام از ملت فلسطین، در حقیقت حمایت دنیای اسلام از یک یک کشورهای مسلمان است؛ این ضامن و حامل منفعت همه آنهاست. (1)

ز) بیان ابعاد سیاسی حج

امام خمینی (رحمه الله) در پاسخ نامه خالدین عبدالعزیز بر ابعاد سیاسی حج تأکید می‌کند:

نمی‌دانم ائمه جماعات حرمین شریفین از اسلام چه برداشت کرده‌اند و از حج بیت الله الحرام که سرتاسر آن مشحون به سیاست و سرّ جعل آن قیام انسان‌ها به قسط (2) و رفع ستمگری‌ها و چپاولگری‌هاست، که سیاست کلی انبیای عظام و خصوص حضرت رسول خاتم (ص) است، چه فهمیده‌اند که زائرین حرمین شریفین را به اسم اسلام از دخالت در سیاست و حتی از شعار علیه اسرائیل و آمریکا منع و مسلمانان را به دلخواه آمریکا و اسرائیل و سایر دشمنان اسلام و بر خلاف سیره پیامبر عظیم الشان اسلام (ص) و مسلمانان صدر اسلام، از دخالت در سیاست منع می‌کنند. (3)

مقام معظم رهبری نیز توجه زائران خانه خدا را به نقش و کارکردهای حج در تقویت امت اسلامی با در نظر گرفتن فلسطین جلب می‌کنند:

امروز کشور عراق، کشور افغانستان، کشور مظلوم فلسطین و بخشی از کشور پاکستان زیر فشار سربازان خارجی، زیر فشار اقدامات مستکبرانه قرار دارد. مگر می‌تواند دنیای اسلام اینها را نبیند؟ اینها چیزهایی است که در حج باید به اینها توجه کرد. حج باید مظهر بروز اراده و عزم راسخ امت اسلامی علیه این کارهایی باشد که به وحدت امت آسیب می‌زند یا به پیشرفت امت آسیب می‌زند... باید در مقابل اینها حساس بود؛ اینها وظائف است. (4)

ص: 151

1- (1) صحیفه حج، ج 2، صص 286 و 287.

2- (2) برگرفته از آیه 97 سوره مائده: (جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ).

3- (3) صحیفه حج، ج 1، صص 81 و 82.

4- (4) همان، ج 2، ص 400.

ایشان در جای دیگر در این خصوص می فرمایند:

دنیای اسلام احتیاج دارد به تفاهم، به احساس همدردی، به همکاری. چرا این قدر بین دولت های اسلامی اختلاف می اندازند؟ چرا بر سر یک موضوع عام الابطلاء مثل مسئله فلسطین، دولت های اسلامی حاضر نیستند یک طریق واحد و یک نقطه واحدی را مورد اتفاق قرار بدهند و بر آن تصمیم بگیرند؟ مسئله فلسطین مگر کم مسئله ای است؟... یک مدتی خود فلسطینی ها غفلت داشتند، ساکت بودند؛ امروز که به پا خاستند، امروز که استنصار می کنند، امروز که دنیای اسلام را به کمک می طلبند، چرا دنیای اسلام در مقابل اینها ساکت است؟... در یک چنین مسئله واضحی، این همه دارد به مسلمان ها ظلم می شود... اما دنیای اسلام یک موضع واحدی ندارد؛ چرا؟ این اختلاف از کجا آمده است؟ اینهاست مسائل حج. (1)

2. گرایش (احساسی)

اشاره

در حج می توان احساسات، تمایلات و گرایش های مسلمین را در راستای دفاع از فلسطین به عنوان موضوع روز امت اسلامی استفاده کرد. در این خصوص ظرفیت های متعددی در حج برای تقویت امت اسلامی در پیام های امام خمینی (رحمه الله) و مقام معظم رهبری در موضوع حج وجود دارد:

الف) برانگیختن احساسات امت اسلامی

امام خمینی (رحمه الله) با لحنی شورانگیز احساسات امت اسلامی در حج را در حمایت از فلسطین برمی انگیزد:

آیا برای مسلمانان جهان ننگ نیست که با این همه سرمایه های انسانی و مادی و معنوی، با داشتن چنین مکتب مترقی و پشتوانه الهی، تن به سلطه قدرتمندان مستکبر و دزدان دریایی و زمینی قرن بدهند؟... آیا وقت آن نرسیده است که ملت مبارز و

ص: 152

غیور فلسطین، بازی های سیاسی مدعیان مبارزه با اسرائیل را شدیداً محکوم نموده و با سلاح گرم، سینه اسرائیل، دشمن سرسخت اسلام و مسلمین را بشکافند؟ آیا مسلمانان چه جوابی در مقابل خداوند عظیم که آنان را دعوت به اعتصام به جبل الله (1) نموده و از تفرقه و نزاع نهی فرموده است دارند؟ (2)

امام خمینی (رحمه الله) ضمن ابراز تعجب از سکوت مسلمانان در مقابل جنایات اسرائیل (3) می فرماید:

نگ نیست بر کشورهای اسلامی؛ بر حکومت های کشورهای اسلامی که اسرائیل بیاید و فلسطینی ها را آن طور کند؟ در لبنان آن جنایت ها را بکند و یک میلیارد جمعیت مسلمین بنشینند تماشاچی باشند؟ از چی می ترسند اینها؟ چرا باید این قدر بی عرضه باشند؟ (4)

امام خمینی (رحمه الله) پس از نقد حق و تو در تحریک و تهییج مسلمانان، عافیت طلبان را این چنین از خطر اسرائیل آگاه می کند:

الآن اسرائیل در مقابل همه کشورهای اسلامی ایستاده، می گوید غلط نکنید. این تأسف ندارد؟ انسان نیستند اینهایی که در رأس امور هستند که اسرائیل در مقابلشان ایستاده، می گوید فضولی موقوف! آمد و بیروت را گرفت و آن همه جنایات وارد کرد و سازمان آزادی بخش را به هم زد اوضاعش را و همه را متفرق کرد، و بعد هم بدانید که شماهایی که ساکت بودید و در این جنایات مقابله نکردید، همین نشستید و یک کلمه ای گفتید، آن هم کلمه ای که گاهی موافق با آنها بوده، نوبت شما هم می رسد. اسرائیل به خدمت شما هم می آید. (5)

ص: 153

1- (1) اشاره است به آیه 103 سوره آل عمران: (وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا)؛ «همگی به ریسمان الهی چنگ بزنید و متفرق نشوید».

2- (2) صحیفه حج، ج 1، ص 77.

3- (3) همان، ص 203.

4- (4) همان، ص 114.

5- (5) همان، صص 96 و 97.

مقام معظم رهبری نیز در این خصوص می فرمایند:

امروز شما ببینید از تفرق دنیای اسلام و همدل نبودن دست اندرکاران کشورهای اسلامی، بخشی از دنیای اسلام چه می کشد. امروز فلسطین با بی رحمانه ترین روش ها لگدکوب می شود و مردم فلسطین در سخت ترین روزهای ممکن برای یک ملت، دارند روزگار می گذرانند. دنیای اسلام با همه امکاناتی که دارد، با وجود میل و علاقه ای که بسیاری از مردم جهان اسلام برای کمک دارند، عملاً کمکی به این قضیه نمی شود؛ این خیلی دردناک است. (1)

(ب) روحیه دادن به مسلمانان

امام خمینی (رحمه الله) و مقام معظم رهبری در پیام ها و سخنرانی های خود به مناسبت حج، علاوه بر تحریک احساسات مسلمانان به حج، روحیه مبارزان فلسطینی را نیز تقویت می کردند:

هان ای مسلمانان جهان، و مستضعفان تحت سلطه ستمگران، بپاخیزید و دست اتحاد به هم دهید و از اسلام و مقدرات خود دفاع کنید و از هیاهوی قدرتمندان نهراسید که این قرن به خواست خداوند قادر، قرن غلبه مستضعفان بر مستکبران و حق بر باطل است. (2)

مقام معظم رهبری نیز در این خصوص می فرمایند:

ما شک نداریم که در آینده نه چندان دور، عاقبت ملت فلسطین در سایه فداکاری خود و آگاهی دنیای اسلام، به حق مغضوب خود دست خواهد یافت و بیگانه متجاوز و ستمگر را از خانه خود بیرون خواهد افکند. ولی تصمیم و اراده دولت ها و ملت های مسلمان به فضل الهی خواهد توانست این آینده را تسریع کند و از محنت های آن بکاهد. (3)

ص: 154

1- (1) صحیفه حج، ج 2، ص 286.

2- (2) همان، ج 1، ص 76.

3- (3) همان، ج 2، ص 218.

مقام معظم رهبری در ترسیم اوضاع بین الملل، پس از بیان مشکلات و بحران های تمدن غرب، آغاز روند رشد و شکوفایی امت اسلامی را بیان می کند و سپس خطاب به زائران خانه خدا نقش و جایگاه فلسطین را در این عرصه بیان می کند و مسلمانان را به همکاری در این عرصه فرا می خواند:

دنیای اسلام، نسیم بیداری اسلامی را بر چهره ملت‌ه‌ب و رنج کشیده خود حس می کند و نشانه های آن را در جای جای جهان اسلام، به ویژه در ای - ران مج - اهد و سربلن - د و نیز در فلسطین و لبن - ان ب - ه چشم - م می بیند. فروغ امید، دل های جوانان را در همه جا روشن کرده و طلسم تحقیر و تحکم غرب، درهم شکسته است. (1)

مقام معظم رهبری پس از بیان توطئه ها و تلاش های استعماری و استکباری دشمنان امت اسلام، مقاومت فلسطینیان را آن قدر مهم و کارساز می داند که سبب و نشانه عصبانیت، زبونی و ضعف دشمنان است: «قیام خونین ملت فلسطین و پرچم پرافتخار انتفاضه، طراحان سیاسی استکبار را خشمگین و سراسیمه کرده و آنان را به اعمال گستاخانه و قدرت نمایی دیوانه وار و سوسه می کند». (2)

ایشان در جای دیگر می فرماید:

در مناطقی از دنیای اسلام که نقطه اوج آن کشور مظلوم فلسطین است، مردان و زنان بی شماری با بذل جان در زیر پرچم اسلام و با شعار استقلال و عزت و آزادی، حماسه ای دایمی و همه روزه پدید آورده و قدرت های مادی مستکبر را در برابر دلیری خود، زبون ساخته اند. آری، بیداری اسلامی، محاسبات استکباری را به هم ریخته و معادلات جهانی مطلوب مستکبران را تغییر داده است. (3)

ایشان همچنین می فرماید:

شدت عمل دشمن، غالباً نشانه ضعف و بی تدبیری اوست. به صحنه فلسطین و به ویژه

ص: 155

1- (1) صحیفه حج، ج 2، ص 283.

2- (2) همان، صص 295 و 296.

3- (3) همان، ص 317.

غزه بنگرید. حرکات بی رحمانه و دژخیمانه دشمن در غزه که نظیر آن در تاریخ ظلم های بشری کمتر دیده شده است، نشانه ضعف او در فائق آمدن بر اراده مستحکم آن مردان و زنان و جوانان و کودکانی است که با دست خالی، در برابر رژیم غاصب و پشتیبانش یعنی ابرقدرت آمریکا ایستاده و خواسته آنها را که روی گردانی از دولت حماس است، زیر پای خود افکنده اند. (1)

ایشان در نهایت پیروزی را برای امت اسلامی و فلسطین می داند: «پیروز نهایی در این کارزار حق و باطل، جز حق نیست و این ملت مظلوم و صبور فلسطین است که سرانجام بر دشمن پیروز خواهد شد؛ و کان الله قویا عزیزا». (2)

3. کنشی (رفتاری)

اشاره

علاوه بر روشننگری و روحیه بخشی در حج، می توان اقداماتی عملی در دفاع از مسلمانان فلسطین انجام داد. حج فرصت بزرگی برای عزت بخشی و قدرت آفرینی دینی به امت اسلام است. مقام معظم رهبری در این مورد خطاب به زائران خانه خدا می فرماید:

اسلام به امت اسلامی و حکام اسلامی عزت و قدرت و شجاعت می بخشد تا بتوانند اقدام کنند، بفهمند و راهشان را ببینند. حج فرصت بزرگی است که این حقایق و حقایق فراوانی از این قبیل - که به برکت معرفت اسلامی و هدایت اسلامی در اختیار ما ملت مسلمان ایران است - در اختیار افکار عمومی مردم دنیا گذاشته شود و آنها بیدار شوند. (3)

ایشان پس از اینکه حمایت از مسلمانان فلسطین را وظیفه مسلمانان و در راستای تقویت امت اسلامی ترسیم می کنند، می فرمایند: «منظره شکوهمند حج، زمینه های

ص: 156

1- (1) صحیفه حج، ج 2، ص 393.

2- (2) همان، ص 393.

3- (3) همان، ص 304.

مساعد برای انجام دادن این وظایف را به ما نشان می دهد و ما را به تلاش مضاعف و همت مضاعف فرا می خواند» (1).

الف) ایجاد وحدت

پس از اینکه مسائل امت اسلامی در حج مطرح شد، آن گاه یک روحیه عمومی ایجاد می شود و همه مسلمانان در مورد یک مسئله احساس مشترکی پیدا می کنند؛ به طوری که به دغدغه و مسئله آنها تبدیل می شود. نتیجه این شرایط ایجاد وحدت و جبهه و جریان بر علیه دشمنان است.

حضرت امام (رحمه الله) در این خصوص می فرماید:

یک چاره که اساس چاره هاست و ریشه این گرفتاری ها را قطع می کند و فساد را از بن می سوزاند، وحدت مسلمانان، بلکه تمامی مستضعفان و دربند کشیده شدگان جهان است و این وحدت که اسلام شریف و قرآن کریم بر آن پافشاری کرده اند، با دعوت و تبلیغ دامنه دار باید به وجود آید و مرکز این دعوت و تبلیغ، مکه معظمه در زمان اجتماع مسلمین برای فریضه حج است. (2)

ایشان در جای دیگر می فرماید:

در حج به صدای بلند اعلام اتحاد کنید؛ به صدای بلند بیزاری خود را از جبهه استکبار و ظلم و نفاق فریاد کنید؛ علما و روشن فکران و شخصیت های سیاسی و علمی خود را به تبادل نظر با یکدیگر فراخوانید؛ حمایت عمومی خود را از ملت مظلوم فلسطین و طلبکاری خود را نسبت به مسئله فلسطین به گوش دشمن برسانید. (3)

مقام معظم رهبری نیز بر اهمیت وحدت در حج برای برطرف کردن مشکلات جهان اسلام تأکید دارند:

ص: 157

1- (1) صحیفه حج، ج 2، ص 414.

2- (2) همان، ج 1، ص 125.

3- (3) همان، ج 2، ص 217.

همبستگی اسلامی، برای دشمنان جهان اسلام و دشمنان ملت های این منطقه و غارتگران بین المللی، کار را مشکل می کند و اجازه نمی دهد آنها طبق میل خود، هرطور خواستند و انتخاب کردند و مصلحت دیدند، به یک کشور و ملت اسلامی تعرض کنند... حج، این معرفت و وحدت و عزم و تصمیم را به آنها می دهد. بنابراین مسئله حج و استفاده از همه ظرفیت های این واجب عظیم الهی، برای بهبود حال مسلمین جهان و همه کشورهای اسلامی، بسیار مهم است. هرچه بتوان در این زمینه، کار و تلاش و خدمت کرد، با ارزش است. (1)

ایشان در بهره مندی از این ظرفیت در مورد فلسطین تأکید می کنند:

امروز دنیای اسلام احتیاج به وحدت دارد. باید یک صدا در دنیای اسلام بلند شود. این است که می تواند جلوی این ستم بر مردم فلسطین را بگیرد؛ این است که می تواند جلوی دخالت های مستکبرانه آمریکا در خاور میانه و در کشورهای اسلامی را بگیرد. (2)

در جای دیگر در این خصوص می فرمایند:

دنیای اسلام، امروز به حج، به اجتماع مسلمین، به وحدت کلمه احتیاج دارد. شما ببینید با مسلمین چه می کنند؛ در فلسطین، در عراق، در نقاط دیگر؛ ببینید سیاست های اعلام شده استکبار علیه اسلام چیست؛ صریحاً علیه اسلام اعلام موضع می کنند. (3)

(ب) محکومیت تجاوزات اسرائیل

حج و اجتماع مسلمانان فرصت مناسبی است تا اجتماع پرشکوه مسلمانان به مجمعی برای اعلام انزجار و محکومیت جنایات دشمنان اسلام تبدیل شود.

ص: 158

1- (1) صحیفه حج، ج 2، ص 287.

2- (2) همان، صص 371 و 372.

3- (3) همان، ص 346.

حضرت امام خمینی (رحمه الله) برائت از مشرکین را با چنین رویکردی تبیین می کنند:

و نیز فریاد برائت ما فریاد مردم مسلمان آفریقا است، فریاد برادران و خواهران دینی ما که به جرم سیاه بودن، تازیانه ستم سیه روزان بی فرهنگ نژادپرست را می خورند. فریاد برائت ما، فریاد برائت مردم لبنان و فلسطین و همه ملت ها و کشورهای دیگری است که ابرقدرت های شرق و غرب، خصوصاً آمریکا و اسرائیل به آنان چشم طمع دوخته اند و سرمایه آنان را به غارت برده اند و نوکران و سرسپردگان خود را به آنان تحمیل نموده اند و از فواصل هزاران کیلومتر راه به سرزمین های آنان چنگ انداخته و مرزهای آبی و خاکی کشورشان را اشغال کرده اند. (1)

مقام معظم رهبری در بیان کارکرد اجتماعات اعتراض گونه در مقابل عملکرد دشمنان اسلام، به زائران خانه خدا می فرمایند:

شک نیست که بی تفاوتی ملت های مسلمان در برابر این وضع، دشمن را تشویق می کند و صحنه را هرروز بر مؤمنین به اسلام تنگ تر می سازد. مسلمانان باید نشان دهند که جهان اسلام دارای قدرت برخورد است و می تواند در برابر تجاوز و دشمنی آمریکا و هر متجاوز دیگری بایستد. تاکنون همه لطمات جبران ناپذیری که به امت اسلامی از سوی استعمارگران دیروز و مستکبران امروز وارد شده، عمدتاً ناشی از ضعف نفس و ضعف روحیه دولت ها یا ملت ها بوده است. ایستادگی ملت ها، دشمن را به ستوه می آورد و او را در رسیدن به هدف های متحیرانه اش ناکام می سازد. اگر رهبران و ملت فلسطین، همین شجاعت فداکارانه ای را که امروز انتفاضه اسلامی در برابر صهیونیست ها از خود نشان می دهد، در آغاز تشکیل دولت غاصب صهیونیست نشان می دادند، این سرنوشت مرارت بار و زهرآگین برای فلسطین رقم نمی خورد و اگر امروز سران نهضت های اسلامی و مردم مؤمن، سختی های مبارزه را بر خود هموار کنند، بی گمان امت اسلامی، آینده شیرینی را به دست خواهد آورد. (2)

ص: 159

1- (1) صحیفه حج، ج 1، صص 200 و 201.

2- (2) همان، ج 2، ص 109.

حج به عنوان عبادتی فراملی هر ساله نمایندگان از سراسر جهان اسلام را در سرزمینی واحد در زمانی مشخص جمع می کند تا همگی با پوششی یکسان اعمال یکسانی را انجام دهند. با توجه به ماهیت دینی و معنوی حج، می توان این اجتماع پرشکوه را تجسمی عینی از امت اسلامی نامید. این تجمع بزرگ فقط در ابعاد مناسکی و اخلاقی خلاصه نمی شود. بلکه فراتر از ابعاد فردی، از جهت سیاسی و اجتماعی نیز ظرفیت بزرگی برای تقویت امت اسلامی دارد و می تواند سایر عناصر هویتی امت اسلامی را بازتولید و تقویت نماید.

فلسطین یکی از مهم ترین عناصر هویتی امت اسلامی است که در فضای بیداری اسلامی، اهمیت و کارکرد بیشتری یافته است. حج ظرفیت بالایی در افزایش نقش آفرینی فلسطین در تقویت امت اسلامی دارد.

اجتماع پرشکوه حج چنانچه از سخنان و پیام های امام خمینی (رحمه الله) و رهبر معظم انقلاب بر می آید، در ابعاد گوناگون شناختی، احساسی و عملیاتی می تواند فلسطین را به عنوان یکی از مهم ترین مسائل امت اسلامی تقویت نماید و امت اسلامی را در حول این موضوع، متحد و مشترک نماید.

امروزه مباحث تمدنی، یکی از مهم ترین مباحث فرهنگی است که می توان آن را با رویکرد ارتباطی نیز تحلیل نمود. در این راستا ارتباطات و توسعه، حوزه ای از مطالعات ارتباطی است که به خصوص پس از جنگ جهانی دوم مورد توجه صاحب نظران و اندیشمندان و نیز کشورهای تازه استقلال یافته یا در حال توسعه قرار گرفت. این موضوع از آن روی اهمیت و گسترش یافت که تکنولوژی های جدید ارتباطی، اهمیت فوق العاده ای به خصوص در توسعه اقتصادی پیدا کردند.⁽¹⁾

اسلام دارای یک نظام ارتباطی است که مبتنی بر اخلاق و عرفان است. امت اسلامی نیز برای حضور مقتدرانه و بادوام در عرصه بین الملل باید از نظام ارتباطی قوی و منسجمی برخوردار باشد. این نظام در مصاف با نظام ارتباطی غرب باید بتواند از شئون و حدود اسلام در سطح ملی و بین المللی دفاع کند. در این میان حج یکی از مهم ترین مؤلفه های نظام ارتباطات امت اسلامی است که به عنوان یک رسانه بین الملل اسلامی و مبتنی بر ارتباطات چهره به چهره، سبب می شود کل جهان اسلام هر ساله با یکدیگر

ص: 161

1- (1) در مورد مفهوم و جایگاه ارتباطات، به خصوص در مورد بحث توسعه، ر. ک: مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، صص 11 و 12؛ ارتباطشناسی، مهدی محسنیان راد، صص 41-57؛ وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، صص 25-27.

ارتباطات گسترده ای را برقرار کنند. در مقابل، نظام ارتباطات غرب را می توان در الگوی نظری امپریالیسم بررسی کرد که مبتنی بر نوعی عقلانیت ابزاری است که سعی دارد با استفاده از برتری تکنولوژیکی هژمونی تمدنی، خود را نیز به سایر کشورها تحمیل کند. امت اسلامی برای حفظ و اعتلای تمدنی خود، باید در مصاف نظام ارتباطی بین المللی اش پیروز شود.

در این نوشتار پس از بررسی تعامل توسعه و ارتباطات، براساس نظریات وابستگی، جهات و تأثیر سلطه رسانه ای غرب بر امت اسلامی را بررسی و سپس ظرفیت های امت اسلامی در مقابله با آن را در قالب ظرفیت های حج در این خصوص بررسی می کنیم.

ارتباطات و توسعه

مطالعات و تحقیقات گوناگون در مورد نقش برجسته امکانات ارتباطی در برنامه های توسعه کشورهای جهان سوم و مخصوصاً کوشش ها و پژوهش ها و همچنین تصمیم ها و توصیه های سازمان «یونسکو» راجع به برنامه ریزی ها و سیاست گذاری های ملی ارتباطات - که بهترین نمونه های آن در گزارش نهایی «کمیسیون مک براید»⁽¹⁾، به نام «یک جهان و چندین صدا» انعکاس یافته - ضرورت استفاده، از ارتباطات، برای تحقق برنامه های توسعه را بیش از پیش آشکار ساخته است. اهمیت تردیدناپذیر کاربرد وسائل و تکنولوژی های ارتباطی در رسیدن به هدف های توسعه ملی - که از سوی

ص: 162

1- (1) کمیسیون بین المللی بررسی مسائل ارتباطات موسوم به کمیسیون مک براید، با توصیه یونسکو به ریاست «شن مک براید» - وزیر امور خارجه اسبق ایرلند - متشکل از گروهی از اعضای سازمان های حرفه ای روزنامه نگاری و استادان دانشگاه های کشورهای غربی و غیرغربی و دیگر کارشناسان ارتباطات برای حمایت از «نظم نوین جهانی اطلاعات و ارتباطات» در سال 1976 تأسیس شد تا با توجه به پیشرفت تکنولوژیک و تحولات روی داده در روابط بین الملل و با در نظر گرفتن پیچیدگی و عظمت آن به بررسی تمام مسائل ارتباطات در جامعه معاصر بپردازد. نخستین گزارش این کمیسیون در سال 1979 میلادی منتشر شد.

برخی از پژوهشگران، به «ارتباطات پشتیبان توسعه»⁽¹⁾ نیز معروف شده است - ایجاب می کند که عملکردهای ارتباطات و به ویژه وسائل ارتباط جمعی، به شکلی مطلوب صورت گیرد.⁽²⁾ توجه به نقش ارتباطات و به ویژه وسائل ارتباط جمعی در توسعه و پیشرفت کشورهای جهان سوم، سبب شده است که متخصصان علوم ارتباطات، زمینه هایی تحت عنوان «ارتباطات توسعه» و «توسعه ارتباطات» را مورد مطالعه قرار دهند و درباره آنها نظریه ها و الگوهای جدیدی عرضه کنند.⁽³⁾

مبحث ارتباطات و توسعه ذهن، بسیاری از اندیشمندان اجتماعی را به خود مشغول کرد. دانیل لرنر از نخستین کسانی است که پس از جنگ جهانی دوم به تدوین استراتژی و الگوی توسعه برای جهان سوم پرداخت و طی آن کوشید نقش رسانه های جمعی را در تسهیل و تسریع فرآیند توسعه کشورهای عقب مانده به سبک غربی تبیین کند. به دنبال او نظریه پردازان دیگری از جمله ویلبر شرام، اورت راجرز و مک کلند آمریکایی، ابعاد دیگری از نظریه توسعه بخشی ارتباطات

ص: 163

1- (1) ارتباطات پشتیبان توسعه که نخستین بار توسط «ارسکین چیلدرز» به کار برده شد، به خصوص برای پشتیبانی از نوعی برنامه توسعه خاص، طراحی شده است؛ بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، اد بورن، ترجمه مهرسیما فلسفی، ص 272. سینگهال در تعریف این مفهوم این گونه می گوید: «هرگاه از وسایل ارتباط جمعی برای حمایت از یک پروژه یا برنامه ویژه توسعه استفاده شود، آن را ارتباطات توسعه و یا ارتباطات پشتیبان توسعه می گویند»؛ فصلنامه تخصصی جامعه شناسی «ارتباط جمعی، پشتیبان توسعه روستایی و معرفی طرح مدرسه رادیویی»، علی روشنائی، ش 2، ص 90. در این مورد همچنین ر. ک: ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا، ص 122.

2- (2) اهمیت نقش ارتباطات در توسعه تا جایی است که به ایجاد برخی از رشته ها مثل روزنامه نگاری توسعه منجر شده است، ر. ک: روزنامه نگاری نوین، نعیم بدیعی و حسین قندی، صص 415 و 416.

3- (3) برای مطالعه بیشتر در مورد ارتباطات و توسعه، برای نمونه ر. ک: ارتباطات و فرهنگ، آلفرد جی. اسمیت، ترجمه مهدی بابایی اهری؛ ارتباطات توسعه در جهان سوم، ترجمه و تألیف علی اکبر فرهنگی و دیگران؛ ارتباطات توسعه در جهان سوم، سرینواس آر. ملکات و لزی استیوز، ترجمه شعبانعلی بهرامپور.

را مطرح کردند. (1) به این ترتیب فصلی در نظریه پردازی در ارتباطات توسعه باز شد. (2)

ویلبر شرام (3) (1907-1987) درباره نقش وسایل ارتباط جمعی در توسعه ملی، دیدگاه خوش بینانه ای دارد. او می گوید:

رسانه های جمعی درباره میزان و انواع اطلاعاتی که در کشورهای در حال توسعه در دسترس مردم قرار دارد، می توانند مشارکت کنند. آنها می توانند افق ها را گسترش دهند؛ به انتقال فکر کمک کنند؛ و سطح فکر فردی و ملی را بالا ببرند. آنها می توانند همه اینها را خودشان مستقیماً انجام دهند. (4)

ارتباطات نقشی اساسی در توسعه بازی می کند (5)؛ چون باعث تبادل نظر بین مردم می شود،

ص: 164

1- (1) شرام با انتشار کتاب «رسانه های جمعی و توسعه ملی» و راجرز با کتاب معروف خود، «نشر نوآوری ها»، نه تنها بر الگوی لرنر صحنه گذاشتند، بلکه به تقویت و تحکیم آن پرداختند. ویلبر شرام چند سال بعد، دیدگاه های خود را تا حدودی تعدیل کرد و به عنصر فرهنگ و تنوع شرایط تاریخی و مقتضیات ملی کشورهای جهان سوم، توجه نشان داد. اما راجرز در مطالعات و آثار بعدی خود با محققان انتقاندنر جهان سوم هم آوا شد و بر الگوی خطی لرنر، خط بطلان کشید و الگوی متناوب توسعه را به عنوان راهبرد اصلی برای کشورهای در حال توسعه پذیرفت. این در حالی است که لرنر تقریباً تا پایان عمر بر صحت نظریه خود پای فشرد و حاضر به بازنگری در ارکان آن نشد. به هر حال الگوی لرنر در ادبیات ارتباطات و توسعه، به عنوان «الگوی حاکم» یا «الگوی قدیمی» به ثبت رسیده و هنوز نیز طرف داران و معتقدانی دارد، اما در 25 سال اخیر به شدت به چالش کشیده شده است.

2- (2) برای مطالعه در مورد انواع و مراحل این نظریات، برای نمونه ر. ک: راهبرد یاس، «جایگاه جامعه اطلاعاتی در نگرش های ارتباطات و توسعه»، علیرضا خسروی، ش 8، صص 113-140.

3- (3) ویلبر شرام نخستین مؤسسات مطالعات ارتباطی جهان را در دهه 50 میلادی در آمریکا پایه گذاری کرد. وی آثار متعددی در زمینه ارتباطات به رشته تحریر در آورده و وی را به عنوان یکی از پیشتازان علم ارتباطات و «بنیان گذار علم ارتباطات» می شناسند.

4- (4) مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، ص 135.

5- (5) در بررسی جایگاه و نقش ارتباطات در توسعه، توجه به این نکته ضروری است که هر چند ارتباطات برای توسعه ضروری است، اما به هیچ وجه متغیری مستقل نیست که اگر به درستی مورد استفاده قرار گیرد، بتواند موتورهای توسعه را به حرکت در آورد. اگر بخواهیم در مورد آنچه از ارتباطات انتظار داریم واقع بین باشیم، مهم این است که درک کنیم ارتباطات، وسیله ای برای دستیابی به یک هدف است. «ارتباطات توسعه» بدان معنی که توسط لرنر، پای و شرام مورد استفاده قرار گرفته، مقصود شبکه های ارتباطی بر پایه فناوری است که صرف نظر از پیام و محتوایش، به دلیل خصوصیات ذاتی، سعی بر ایجاد شرایطی مناسب برای توسعه دارد. امروزه ارتباطات توسعه به عنوان فرایندی اجتماعی که به دنبال درک و توافقی مشترک در بین کلیه مشارکت کنندگان در یک ابتکار توسعه که به اقدامی هماهنگ منجر شود نگریده می شود. رسانه ها اکنون به عنوان ابزاری مؤثر برای فراهم آوردن این شرایط و برای کمک در یادگیری مطرح هستند. استفاده از آنها فی نفسه هدف نیست و ارتباطات میان فردی، نقش عمده ای بازی می کند؛ ر. ک: بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، صص 267-272.

تعامل را تسهیل می کند و انتقال اطلاعات و دانش را ممکن می سازد. ارتباطات به عنوان طریقه ای برای بیان و در نقش خود به عنوان محمل و جاودان کننده فرهنگ، تابع رسوم و قوانینی است که توسط گروه مردمی که دارای فرهنگ مشترک هستند، تعیین شده است. (1)

مطالعات موردی دانشمندان مختلفی چون دانیل لرنر، حمید مولانا، هنسون و نارولا (2) در کشورهای در حال توسعه و تأثیر تکنولوژی های ارتباطی بر توسعه آن کشورها نیز، خود گواهی بر اهمیت این موضوع است. مطالعات فوق نشان می دهند که در بسیاری از کشورهای مذکور، تکنولوژی های جدید ارتباطی، تأثیر شگرفی بر توسعه گذاشته و آنها را در مسیر بهبود وضع اقتصادی و سیاسی قرار داده است.

نظریات توسعه و توسعه نیافتگی

جامعه شناسی تا دوره جنگ جهانی دوم بیشتر به جوامع صنعتی می پرداخت و توجه ناچیزی نسبت به مطالعه کشورهای جهان سوم داشت. اما پس از این دوره، جامعه شناسان با مدنظر قرار دادن علل توسعه نیافتگی در کشورهای جهان سوم، به ارائه دیدگاه هایی در این زمینه توجه کردند.

توسعه نیافتگی به طور کلی دو جنبه دارد: جنبه خارجی یا بین المللی. (3) مشخص کردن تمایز موجود بین این دو عامل و در عین حال رابطه نزدیک آنها برای ارزیابی دورنمای

ص: 165

1- (1) بعد فرهنگ ارتباطات برای توسعه، صص 263 و 264.

2- (2) ر. ک: تکنولوژی های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، اوما نارولا و جریس هنسون، ترجمه داوود حیدری.

3- (3) اقتصاد سیاسی توسعه نیافتگی و رشد، پل باران و دیگران، ترجمه فرهاد نعمانی، ص 94.

توسعه یافتگی و تکامل، اهمیت بسیار دارد. بررسی و پرداختن به این دو جنبه، موضوعی است که نظریات مختلف در حوزه جامعه شناسی توسعه را رقم زده است که هریک کم و بیش بر تعامل ارتباطات و توسعه نگاهی دارند. بر این اساس نظریات توسعه نیافتگی را به چند دسته می توان تقسیم کرد: مکتب تکاملی (1)، نظریه امپریالیسم (2)، نظریه نوسازی (3)، نظریه وابستگی (4) و نظریه نظام جهانی (5).

در ادامه براساس مکتب وابستگی (6) که مباحثی مثل امپریالیسم خبری را پوشش می دهد، تعامل ارتباطات و توسعه را پی می گیریم.

نظریه وابستگی از آمریکای لاتین سرچشمه گرفته است و دنیا را به عنوان یک نظام واحد در نظر می گیرد که کشورهای امپریالیستی و در رأس آنها ایالات متحده آمریکا در مرکز قرار گرفته و بر جریان کالا، خدمات و سرمایه بین خودشان و کشورهای پیرامون، کنترل کامل دارند. براساس این نظریه، توسعه اقتصادی در کشورهای پیرامونی که اکثر آنها را کشورهای توسعه نیافته تشکیل می دهند، به معنی تقویت سلطه کشورهای مرکز بر آنها بوده و وابستگی آنها را تشدید می کند. نظریه وابستگی معتقد است که رسانه های

ص: 166

-
- 1- (1) برای نمونه ر. ک: جامعه شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، مصطفی ازکیا، صص 34 و 35.
  - 2- (2) برای نمونه ر. ک: جامعه شناسی توسعه، اصول و نظریه ها، تقی آزادارمکی، ج 1، ص 104؛ جامعه شناسی، آنتونی گیدنز، ص 581.
  - 3- (3) برای نمونه ر. ک: جامعه شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، ص 38؛ درآمدی بر جامعه شناسی توسعه، اندرو ویستر، ترجمه امیرحسین اصغری، ص 47؛ جامعه شناسی توسعه، مصطفی ازکیا، ص 23؛ تغییر اجتماعی و توسعه: مروری بر نظریات نوسازی، وابستگی و نظام جهانی، آلون سو، ترجمه محمود حبیبی مظاهری، علاوه بر این همچنین ر. ک: کتاب «جامعه شناسی نوسازی و توسعه» نوشته «دیوید هریسون» که از سوی مؤسسه «روتلیچ» برای چهارمین بار در سال 1993 به چاپ رسیده است. دیوید هریسون به تدریس جامعه شناسی در دانشکده مطالعات آفریقایی و آسیایی «دانشگاه ساسکس» اشتغال دارد.
  - 4- (4) برای نمونه ر. ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص 92-162؛ مدرس علوم انسانی، «مقدمه ای بر نظریه وابستگی در جامعه شناسی توسعه»، تقی آزادارمکی، ش 5-7، صص 67-80.
  - 5- (5) برای نمونه ر. ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص 182-203؛ جامعه شناسی توسعه، مصطفی ازکیا، ص 158.
  - 6- (6) Dependency theory.

جمعی و شرکت های رسانه ای فراملی، نقش عمده ای در ترغیب مردم و تغییر افکار عمومی دارند. به عبارت دیگر طبق این نظریه، وسایل ارتباط جمعی در کشورهای آمریکای لاتین، نه تنها نقشی در توسعه بخشی نداشته اند، بلکه عامل تقویت و تحکیم سلطه و حفظ اقتدار غرب در کشورهای پیرامون بوده اند.

استدلال طرف داران این نظریه آن است که ساختار نظام بین المللی، به شدت فرصت های توسعه را برای کشورهای توسعه نیافته زایل می کند. محور اصلی نظریه وابستگی، عبارت از این است که مطالعه توسعه جوامع جهان سوم، به صورت انتزاعی و جدا از توسعه کشورهای پیشرفته، واقعیت های روند توسعه را نمی تواند به دقت نشان دهد. بنابراین می بایست کشورهای جهان را به منزله یک نظام واحد در نظر گرفت. (1)

آندره گوندر فرانک (2)، پل سوئیزی، برنارد بلتران (3) و آرماند ماتلار را می توان از سردمداران نظریه وابستگی دانست.

نظریات وابستگی به صورت عمده از اندیشه های پل باران در واپسین سال های دهه 1950 م. نشئت گرفته است. علاوه بر آن شکست برنامه اکلامو و نیز بحران مارکسیسم در آمریکای لاتین در دهه 1960 م، در شکل گیری مکتب وابستگی مؤثر بودند. (4) برخی معتقدند نظریه وابستگی، پاسخی انتقادی به نظریات آدام اسمیت (1776 م.) بود. (5)

پل باران توسعه نیافتگی را به عملکرد نظام سرمایه داری در بخش های

ص: 167

1- (1) توسعه و کشورهای توسعه نیافته، یوسف نراقی، صص 178-183. همچنین ر. ک: نظریه های توسعه نیافتگی، آیان روکس بروف، ترجمه علی هاشمی گیلانی، ص 72.

2- (2) ر. ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص 138-146.

3- (3) نظریه پردازان وابستگی، اگرچه گرایشاتی به مارکسیسم داشتند، لیکن مارکسیست نبودند؛ زیرا چارچوب نظری آنان برای توسعه و توسعه نیافتگی بر مفهوم نظام تولیدی این ایدئولوژی بنا نشده است؛ توسعه پایدار (چشم انداز جهان سوم)، حسین نصیری، ص 32؛ همچنین ر. ک: «مقدمه ای بر نظریه وابستگی در جامعه شناسی توسعه»، تقی آزاد ارمکی، ص 68.

4- (4) ر. ک: توسعه پایدار (چشم انداز جهان سوم)، صص 32 و 33.

5- (5) ر. ک: فرهنگ جامعه شناسی، نیکلاس آبرکرامبی و دیگران، ترجمه حسن پویا، صص 111 و 112.

کمتر توسعه یافته جهان نسبت می دهد. (1) فرانک نیز نظریه خود در خصوص توسعه و توسعه نیافتگی در نظام سرمایه داری را بر همین مبنا و تحت تأثیر باران تدوین کرد؛ بدین ترتیب که نفوذ و اشاعه نظام سرمایه داری در مناطق دورافتاده، به جای توسعه، موجب توسعه نیافتگی در آنها می گردد. (2)

نظریه وابستگی با عنوانی دیگر از طرف هربرت شیلر، استاد دانشگاه کالیفرنیا، مورد بحث قرار گرفت. شیلر که از سردمداران مکتب اقتصاد سیاسی رسانه هاست، با طرح «امپریالیسم و سلطه فرهنگی - اطلاعاتی»، نقش شرکت های فراملیتی و رسانه های بین المللی را در تحکیم سلطه آمریکا، اشاعه اقتصاد بازار و استعمار جهان سوم تشریح می کند. (3)

البته انتقاداتی هم به نظریه وابستگی شده که به دلیل این است که این نظریه با تأکید بیش از اندازه بر رابطه استعماری، دیگر جنبه های توسعه نیافتگی را به فراموشی سپرده است. (4) از طرف دیگر نظریه وابستگی، صرف وجود رابطه میان کشورهای متروپل و پیرامون را منشأ فقر و عامل عقب ماندگی کشورهای جهان سوم می دانست؛ اما چون صحت و واقعیت آن مورد تردید قرار گرفته بود، طرف داران این دیدگاه تلاش کردند تا در اوایل دهه 1980 م. اندیشه های جدیدی را در قالب نظریه نظام جهانی ارائه دهند. البته این رویکرد جدید با نظریه قدیم، در برخی آراء و مبانی اشتراک دارد. (5)

ص: 168

1- (1) ر. ک: اقتصاد سیاسی رشد، پل باران، ترجمه کاوه آزادمنش.

2- (2) چیلکوت، رونالد؛ نظریات توسعه و توسعه نیافتگی، ترجمه احمد ساعی، ص 107.

3- (3) رسانه، «ارتباطات و توسعه؛ چهار دهه نظریه پردازی... و امروز؟»، محمد مهدی فرقانی، ش 46، ص 49. برای آشنایی بیشتر با نظرات شیلر در این خصوص ر. ک: وسایل ارتباط جمعی و امپراتوری آمریکا، هربرت شیلر، ترجمه احمد میر عابدینی.

4- (4) برای نمونه ر. ک: توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، صص 150-162.

5- (5) برای مطالعه بیشتر ر. ک: روابط بین الملل و جامعه شناسی تاریخی، استفن هابدن، ترجمه جمشید زنگنه، صص 231-237؛ سیاست و فرهنگ در نظام متحول جهانی ژئوپلتیک و ژئوکالچر، ایمانوئل والرستین، ترجمه پیروز ایزدی، صص 113-260.

نظریه پردازان عمده این حوزه فکری، آندره گوندر فرانک، امانوئل والرستین و سمیر امین هستند. البته بر نظریه نظام جهانی نیز انتقاداتی وارد شده است. (1)

مدل های تحلیل در نظریه وابستگی

اشاره

یکی از مهم ترین عرصه های تحلیلی در نظریه وابستگی مربوط به جریان بین المللی خبر است که در قالب چند مدل توسط اندیشمندان این مکتب نقل شده است.

مدل ها را در دنیای واقعی و در حرف و فنون، می توان نسخه کوچک شده یک شیء یا پدیده نامید که بیشترین شباهت ها و حتی خصوصیات پدیده اصلی را در خود منعکس کرده است. (2) مدل ارتباطی، معمولاً باز نمود تصویری یا چکیده یک نظریه است. هر مدل با برجسته سازی حوزه های خاص مورد توجه اش و پدیدار ساختن چیزی از چشم اندازی خاص، نقش خاص خود را ایفا می کند. (3)

پژوهش در باب جریان بین المللی اخبار در دهه های 1970-1980 م. شروع شد و در آغاز دهه 1980 م. به اوج رشد خود رسید. این پژوهش ها با خطوط تازه جست و جویی همراه بوده که می توان براساس دو مقوله عمده آنها را دسته بندی کرد: 1. مطالعات مربوط به جریان واقعی اخبار و محتوای آنها؛ 2. مطالعات مربوط به عوامل تعیین کننده و مدل های جریان اخبار شمال - جنوب و مرکز - پیرامون.

این نوع تحلیل را بسیاری از دانشمندان اروپایی و آمریکای لاتین انجام داده اند. (4) در حقیقت واژه جریان در مدل های جریان اخبار، در بردارنده یک کیفیت برداری است. سه مدل برای سمت و جهت این جریان ارائه شده است: مرکز - پیرامونی، جریان عمودی شمال - جنوب و جریان مثالی. (5)

ص: 169

1- (1) برای نمونه ر. ک: اطلاعات سیاسی - اقتصادی، «تأملی در نظریه نظام جهانی»، حسین سلیمی، ش 107 و 108، ص 98؛ نظریه پردازی در روابط بین الملل، مبانی و قالب ها، حسین سیف زاده، ص 134.

2- (2) ارتباطات انسانی، علی اکبر فرهنگی، ص 53.

3- (3) الفبای ارتباطات، دیوید گیل و برجیت آدمز، ترجمه رامین کریمیان و دیگران، ص 239.

4- (4) اطلاعات و ارتباطات جهانی، حمید مولانا، ترجمه اسدالله آزاد و دیگران، صص 56 و 57.

5- (5) ارتباطات جمعی و روابط بین الملل، علی اصغر کیا، ص 44.

ما در اینجا فقط به تشریح دو مدل اول خواهیم پرداخت؛ زیرا مدل مثلی در زمان جنگ سرد و با وجود بلوک شرق و قبل از فروپاشی شوروی مطرح بوده است. این مدل، شمال را به شرق و غرب تقسیم و سپس هریک را به جنوب متصل می‌سازد. (1)

1. مدل شمال - جنوب

اصطلاح شمال - جنوب را هاوس هوفر آلمانی (1869-1946 م) برای اولین بار، در برابر «تئوری سه جهان» مائو تسه تونگ (1893-1976 م) به کار برد. (2) در این تقسیم‌بندی کشورهای توسعه یافته را شمال و کشورهای در حال توسعه را جنوب نامیدند. (3)

نابرابری‌های شمال و جنوب، بسیار آشکار و گسترده و آثار و عوارض منفی فراوانی در بردارند. این نابرابری‌ها، هم در سطح زیرساخت‌های فنی ضروری برای فعالیت رسانه‌ها و سایر امکانات ارتباطی به چشم می‌خورند و هم در سطح تولید محتواهای مطبوعاتی، برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی، فیلم‌های سینمایی و پیام‌رایانه‌ای خودنمایی می‌کنند؛ به طوری که تحت تأثیر نابرابری‌های موجود، فاصله‌های عمیق و وسیعی در زمینه جریان‌اطلاعات، معرفت‌ها و چگونگی استفاده از محتواهای چاپی و برنامه‌های ارتباطی سمعی، بصری و رایانه‌ای، بین کشورهای تولیدکننده و مصرف‌کننده آنها پدید می‌آید. برتری ارتباطی و اطلاعاتی شمال بر جنوب، به سبب سلطه خبرگزاری‌های بزرگ کشورهای غربی بر بازار خبری دنیا، روزه روز نابرابری‌های یادشده را تشدید می‌کند. (4)

بخش مهمی از جریان بین‌المللی اطلاعات از طریق فناوری و شیوه‌های سخن‌پراکنی اتفاق می‌افتد. در این خصوص، سه ناحیه تحقیقی در ارتباطات بین‌الملل، جایگاه عمده‌ای را به خود اختصاص می‌دهد: تلویزیون، سخن‌پراکنی بین‌المللی رادیویی و جدیدترین فناوری و پدیده در روابط بین‌الملل، یعنی اینترنت. (5)

ص: 170

1- (1) جریان بین‌المللی اطلاعات، حمید مولانا، ترجمه یونس شکرخواه، ص 44.

2- (2) ارتباطات بین‌المللی و کشورهای جهان سوم، ناصر فرونچی، ص 14.

3- (3) ژئوپولوتیک اطلاعات، آنتونی اسمیت، ترجمه فریدون شیروانی، ص 9.

4- (4) ارتباطات در جهان معاصر، ص 279.

5- (5) اطلاعات و ارتباطات جهانی، ص 83.

در گزارش کارل نوردنسترنگ و تایو وریس که در 1974 م. به یونسکو ارائه گردید، دو گرایش عمده در برنامه سازی جهانی تلویزیونی مشخص شده است: جریان یک طرفه از جانب صادرکنندگان بزرگ به سایر نقاط جهان و دوم، حاکمیت برنامه های سرگرمی. (1)

این مدل بر این فرضیه مبتنی است که جریان های خبری، یک جریان عمودی است. این فرضیه می گوید، جریان خبرها از سوی کشورهای توسعه یافته (شمال) به سوی کشورهای رو به توسعه (جنوب) است و جریان های افقی درون شمال و درون جنوب (که حجم دومی از اولی کمتر است)، مکمل آن محسوب می شود. در حالی که جریان خبرها در حد مطلوبی از جنوب به سوی شمال وجود دارد، اما به طرز چشم گیری در مقایسه با حجم جریان خبرها از طرف شمال به سوی جنوب، از حجم کمتری برخوردار است. علاوه بر این، در مدل شمال - جنوب، جهتی نیز وجود دارد که به آن جریان مدور می گویند. در این جریان، خبرهایی که خبرنگاران شمال در جنوب گردآوری کرده اند، قبل از بازگشت نهایی به رسانه های جنوب، برای پردازش و ویراستاری به شمال فرستاده می شود. (2)

پژوهش های عدیده ای وجود دارد که به فرضیه شمال - جنوب پرداخته است. ریزماتا که در سال 1975 م. روزنامه های آمریکای لاتین را بررسی کرد، از جمله این پژوهشگران است. پژوهش های وی نشان داد که خبرهای خارجی در آمریکای لاتین، تحت سلطه جریان خبری شمال است. در واقع، عمودی بودن جریان شمال - جنوب، به مثابه یک فرض مشترک، جایگاه خود را به عنوان سنگ پایه برای پژوهش های آتی تثبیت کرده است. پژوهشگران، عموماً تلاش کرده اند تا نشان دهند که سمت جریان ها، از شمال به جنوب بوده است. گزینش رسانه ها و مقایسه های به عمل آمده، نشان دهنده گرایشی است که جهت دار بودن جریان را به عنوان یک واقعیت می پذیرد. (3)

ص: 171

1- (1) اطلاعات و ارتباطات جهانی، صص 83 و 84.

2- (2) ارتباطات جمعی و روابط بین الملل، ص 40.

3- (3) همان، صص 41-44.

مدل مرکز - پیرامونی در تئوری ساختاری امپریالیسم، اثر یوهان گالتونگ، نمود یافته است. در این تئوری، جهان به دو بخش مرکز (جوامع حاکم) و پیرامون (مناطق وابسته) تقسیم شده است. (1)

فرضیه گالتونگ را می توان در چهار محور که وضعیت خبرهای بین المللی را مشخص می کند، خلاصه کرد:

1. رویدادهای خبری مرکز که در سیستم های مطبوعاتی جهان گزارش می شود، از ثقل بیشتری برخوردار است.
2. میزان تبادل خبرها میان ملل مرکز و پیرامون و میزان تبادل خبرها بین خود ملل مرکز، با یکدیگر تفاوت بسیار زیادی دارد.
3. خبرهای ملل مرکز، سهم بیشتری از رویدادهای خارجی را در رسانه های ملل پیرامون به خود اختصاص می دهد؛ حال آنکه سهم رویدادهای پیرامون در رسانه های مرکز کمتر است.
4. جریان خبر در میان ملل پیرامون، تقریباً بسیار ناچیز است یا اصلاً وجود ندارد. این امر، به ویژه در طول مرزهای به وجود آمده توسط استعمار بیشتر صادق است. (2)

ص: 172

1- (1) جریان بین المللی اطلاعات، ص 41.

2- (2) همان، ص 42.

هرکدام از کشورهای امپریالیستی (مرکز) علاوه بر اینکه با مستعمرات خود (محیط) در ارتباط هستند، با سایر دول امپریالیستی نیز تبادل اطلاعات دارند. جریان اطلاعات و اخبار بین مرکز و محیط، همواره به صورت یک سویه بوده و از مرکز به طرف محیط است. یعنی پیام‌ها در کشورهای مرکز، تولید و به ممالک محیط ارسال می‌شود. در اینجا گفتنی است که ارتباط بین ممالک محیط به ترتیب از سوی ممالک مرکز به شدت محدود و کنترل می‌گردد و در نتیجه تماس آنها با یکدیگر تنها از طریق مرکز مربوطه میسر است. (1)

از طرف دیگر، ارتباط بین ممالک مستعمره وابسته به مرکزهای متفاوت، بسیار اندک است و حتی در برخی موارد، هیچ رابطه مستقیمی بین آنها وجود ندارد. در حقیقت، ارتباط بین ممالک مستعمره مختلف، صرفاً از طریق کشورهای امپریالیستی مقدور است. مثلاً در حالی که ارتباط تلفنی و تلگرافی بین دو مستعمره سابق فرانسه، کنگو و ساحل عاج از طریق پاریس برقرار می‌شود، کنیا و تانزانیا از طریق لندن و بولیوی و پاراگوئه از طریق نیویورک قادرند با یکدیگر تماس برقرار کنند. (2)

نظام ارتباطات امت اسلامی در مقابل امپریالیسم با تمرکز بر حج

اشاره

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نظام ارتباطی اسلام، بهره‌مندی از وسایل سنتی ارتباطی در کنار وسایل مدرن است. تکنولوژی‌های مدرن ارتباطی نیز در کنار وسایل سنتی ارتباطات، در امر توسعه و فرهنگ‌سازی قابلیت بیشتری پیدا می‌کنند. (3) این مسئله برای در امان ماندن از عوارض این تکنولوژی‌ها، مانند توده شدن جوامع، کرختی اجتماعات و بی‌تفاوتی انسان‌ها در

ص: 173

1- (1) ارتباطات بین‌المللی و کشورهای جهان سوم، ص 71.

2- (2) همان، ص 72.

3- (3) ر. ک: تکنولوژی‌های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، اوما نارولا و جریس هنسون، ترجمه داوود حیدری، صص 18 و 19.

مقابل اتفاقات روز بسیار مهم است. لذا برای در امان ماندن از این آسیب های فرهنگی این رسانه ها، به خصوص در امور مذهبی، استفاده از ارتباطات چهره به چهره اهمیت فراوانی دارد. تکنولوژی های جدید ارتباطی نیز به عنوان رسانه مشوق، اهمیت ویژه ای پیدا می کنند. (1)

مولانا با تأکید بر این وسایل ارتباطی سنتی، به نظریه وحدت گرا - رهایی بخش رسیده و مسئله فوق را در این نظریه تبیین کرده است. (2) او انقلاب اسلامی را نمونه ای برجسته و مناسب برای توضیح و تطبیق این نظریه می داند که نشان می دهد چگونه یک تحرک اجتماعی در عصر نوگرایی از کانال های سنتی صورت گرفته است. (3)

اسلام به عنوان کامل ترین و خاتم ادیان که اداره تمام شئون زندگی بشر را در برنامه های خود دارد، نظام هایی را برای اداره جامعه در نظر گرفته است. در میان این نظام ها، نظام اجتماعی با توجه به ارتباطی که با شئون فرهنگی و تمدنی جامعه دارد، از اهمیت ویژه ای برخوردار است. در بین نظام های اجتماعی، نظام ارتباطی، اهمیت ویژه و در عین حال پنهانی دارد که با توسعه جوامع و پیچیده شدن شبکه ارتباطی در جوامع، آثار آن بیشتر نمود پیدا می کند. اسلام در نظام سازی با رویکردی کاملاً تمدنی، دین را در صحنه اجتماع گنجانده است. نمونه بارز این موضوع را می توان در نظام ارتباطی یافت. اسلام ضمن توجه به این مسئله، نظام ارتباطی را در تمام سطوح فردی و اجتماعی در نظر گرفته است.

در این بین حج به عنوان اجتماعی ترین عبادت اسلامی، از مهم ترین ابزارهای ارتباطی و اطلاعاتی است که با ماهیتی اخلاقی - عرفانی، ابعاد سیاسی و اجتماعی بسیار قوی ای دارد. این رسانه عظیم، دقیق و کهن اسلامی مبتنی بر روابط و حضور انسانی،

ص: 174

-
- 1- (1) در تحقیقی که دکتر خیری پیرامون تأثیر تلویزیون و مسجد انجام داده، همین مسئله به وضوح بیان شده است. ماهنامه علمی - ترویجی معرفت، «مقایسه فضای تبلیغی تلویزیون و مسجد»، حسن خیری، ش 8، ص 55.
  - 2- (2) ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا.
  - 3- (3) دین و رسانه ها، ناصر باهنر، ص 58.

هرسال تجمعی از نمایندگان مسلمانان برگزار می‌کند. این تجمع فرصت بی‌نظیری را در اختیار جهان اسلام قرار می‌دهد تا علاوه بر ابعاد معنوی، از لحاظ سیاسی و اجتماعی نیز اسلام را تقویت کنند. به این ترتیب اسلام نظامی ارتباطی را ایجاد می‌کند که در یک فضا و رویکرد دینی و معنوی، کل جهان اسلام با هم ارتباط برقرار کنند و از مسائل هم مطلع شوند. این کنگره عظیم که از نمایندگان سراسر جهان اسلام تشکیل شده، دارای تمام ویژگی‌های خبررسانی سالم و دقیق است؛ چراکه حج ابعادی کاملاً سیاسی - اجتماعی دارد و در یک فضای سالم معنوی، آنچه در مباحث اخلاق حرفه‌ای خبرنگاری مطرح است، رعایت می‌شود؛ ضمن اینکه در این اطلاع‌رسانی به دلیل چهره به چهره بودن و حذف واسطه‌ها، دقت و سلامت اطلاع‌رسانی بسیار بالا است. در این بین باید ویژگی‌های ذاتی رسانه‌های مدرن را در نظر گرفت که در انتقال واقعیت بیرونی، با محدودیت‌هایی مواجه هستند؛ چه برسد به اینکه اخلاق حرفه‌ای را رعایت نکنند.

بنابراین اسلام در 1400 سال پیش، حج را به عنوان رسانه‌ای پویا و پایا قرار داده است که تمام ویژگی‌های یک رسانه مدرن پاک را دارد. از این جهت باید اسلام را دینی بسیار موقی و به روز دانست که در بستر سنت، ابزاری با کارکردهای فوق‌مدرن را در اختیار جامعه اسلامی قرار داده است.

بحث در مورد ابعاد ارتباطی حج بسیار گسترده است و در این مجال مختصر به همین نکته بسنده می‌شود که حج یک رسانه است و کارکرد ارتباطی دارد و از این جهت در مقایسه با رسانه‌های مدرن قابل‌قیاس است. در این مقایسه توجه به مبحث زیر لازم است:

تمدن غرب به عنوان تمدن رقیب اسلام از ابزارهای جدیدی برای تقویت و صدور خود استفاده می‌کند. در این بین رسانه‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند. هرچند رسانه‌ها محصول تمدن غرب هستند، ولی ابزار قدرتمندی برای تقویت و صدور تمدن غرب در عصر اطلاعاتی هستند. اگر زمانی جنگ و فتح سرزمین، قالب مناسبی برای

صدور تمدن بود، اما امروزه رسانه ها با فتح فرهنگی ابزار ارزان، راه گشا و کاملاً متفاوتی در جوامع پسا صنعتی به حساب می آیند و جامعه مجازی بسیاری از واقعیت های جامعه بیرونی و عینی را مشخص می کند. امروزه رسانه ها با باز تولید مبانی مدرنیته، بیشترین نقش را در عرصه تمدنی غرب بازی می کنند و بازیگری فعال و تمام عیار هستند. در اینجا با مفهومی با عنوان «مدرنیته ارتباطی» مواجه می شویم.

در این فضا اهمیت ابعاد رسانه ای حج در حفظ و تداوم امت اسلامی خود را نشان می دهد. یکی از کارکردهای رسانه های مدرن، نقش های خبری آن است که هر چند در ابتدا کارکرد و ابزاری خنثی به نظر می رسد، ولی در تحقق اهداف استعماری غرب بسیار مؤثر است. به نظر می رسد با توجه به رقابت شدید تمدنی بین اسلام و غرب و جنگ رسانه ای در دوران کنونی که تمثالی از جنگ های صلیبی در دوران مدرن است، کارکردهای ارتباطی و اطلاع رسانی حج به عنوان رسانه ای کهن و سنتی که مبتنی بر روابط میان فردی، کارکردی مدرن دارد، جای تأمل و بررسی بسیار جدی دارد.

در این بخش از نوشتار پس از آشنایی با امپریالیسم خبری، قصد داریم ظرفیت های حج در مبارزه با این شگرد استعماری را بررسی کنیم. با توجه به اینکه امام خمینی (رحمه الله) با نگرش عمیق و بلندی که نسبت به گزاره ها و کارکردهای دین داشتند، احیاگر حج ابراهیمی نام گرفتند، در این بخش از نظریات و گفتارهای ایشان بهره می گیریم. حضرت امام با نگرشی نوین، ابعاد و کارکردهای سیاسی و اجتماعی برای حج در نظر گرفتند و هیچ گاه آن را در حد ابعاد و جهات اخلاقی و عرفانی باقی نگذاشتند.

1. آگاهی رسانی و روشنگری

حج بزرگ ترین تجمع مسلمانان است که هر سال از نقاط مختلف جهان اسلام نمایندگان را گرد هم جمع می کند. این تجمع پربرکت، پتانسیل عظیمی را در اختیار جهان اسلام قرار می دهد تا نسبت به مسائل گوناگون جهان اسلام، اطلاع رسانی و روشنگری

صورت گیرد. به هر حال مسلمانان در سطح ملی و بین المللی با مسائل گوناگونی درگیرند که جهت بهره مندی بهینه از توانایی ها و جلوگیری از هدررفت سرمایه های انسانی و مالی، چنین تجمعی لازم و مفید است. کنگره باشکوه حج در مقایسه با نشست ها و کنفرانس های رسمی جهان اسلام، مثل سازمان کنفرانس اسلامی از این جهت که با حضور میلیونی ملت ها و توده های مردمی تشکیل می شود، زمینه بسیار بالایی در آگاهی رسانی و به دنبال آن مقابله با هجومه های رسانه ای غرب دارد. موضع گیری های خصمانه استعمار و استکبار در مقابل جهان اسلام، لزوم چنین تجمعی با چنین کارکردهایی را دوچندان می کند.

از ابتدای تشریح حج در اسلام، پیامبر اسلام و ائمه اطهار، همواره از حج به عنوان پایگاهی برای انتقال معارف دین و اطلاع رسانی به مسلمانان استفاده کرده اند.

امام خمینی (رحمه الله) نیز با چنین هدف و رویکردی راه ائمه (علیهم السلام) را ادامه دادند و همواره از این رسانه قدرتمند اسلام برای بیداری مسلمانان بهره جستند. ایشان کعبه و حج را منبر بزرگی می دانستند که می تواند بر بلندای بام انسانیت، صدای مظلومان را به همه عالم منعکس سازد. (1) حضرت امام (رحمه الله) این جنبه از حج را از ویژگی های اصلی و اساسی حج می دانستند تا با استفاده از آن، بیداری اسلامی همواره در جهان اسلام در جریان باشد:

آن حجی که خدای تبارک و تعالی می خواهد و آن حجی که اسلام از ما خواسته است، آن است که وقتی می روید حج، این مسلمین بلاد را بیدار کنید، متحد کنید با هم، بفهمانید به آنها که چرا باید بیش از یک میلیارد مسلمین، تحت فشار دو تا قدرت چندصد میلیونی باشند. (2)

طبیعی است این مهم با حضور و همکاری همه دولت ها و ملت های اسلامی محقق خواهد شد. ولی با توجه به ماهیت این پدیده، امام خمینی (رحمه الله) در این مسیر، نقش ویژه ای را برای علما و نخبگان قائل بودند:

ص: 177

1- (1) ر. ک: صحیفه نور، ج 20، ص 232.

2- (2) صحیفه حج، ج 1، ص 114.

اکنون بر علمای اسلام و نویسندگان و دانشمندان و هنرمندان و فیلسوفان و محققان و عارفان و روشنفکرانی که به حال اسلام و مسلمین تأسف می‌خورند، در هر منطقه و دارای هر مذهب و مسلکی که هستند، لازم است برای جلوگیری از این خطر عظیم که اسلام و مسلمین گرفتار آن هستند، دامن همت به کمر زنند و با هر وسیله ممکن در مساجد و محافل و مجالس عمومی، مسلمانان را هشدار دهند و از آنان غفلت زدایی نمایند و آنان را برای یک نهضت عمومی اسلامی مهیا کنند. (1)

آگاهی‌رسانی و روشن‌فکری در حج در راستای مقابله با جریان یک‌طرفه اخبار در رسانه‌های غربی و امپریالیسم خبری قابل تحلیل است که با بررسی مسائل و مشکلات امت اسلامی، بیان دستاوردها و توانمندی‌های امت اسلامی در عرصه بین‌الملل، معرفی دوستان و دشمنان امت اسلامی و شگردهای آنها محقق می‌شود.

2. طرح مسائل امت اسلامی

براساس ایده امت واحد اسلامی، کل کشورهای اسلامی یک هویت تمدنی یکسان دارند؛ چنان‌که یکی از مهم‌ترین شعارها و آرمان‌های طلایه‌داران بیداری اسلامی، همبستگی جهان اسلام است. دشمنان اسلام نیز با القای تفکرات ملی‌گرایانه و تعصبات قومی، منافع کشورهای اسلامی را از هم تجزیه نمودند تا بتوانند بر آنها غلبه نموده و آنها را از آن خود کنند.

حضرت امام خمینی (رحمه الله) که در عمل با رهبری و پیروزی انقلاب اسلامی، بزرگ‌ترین معمار و ایدئولوگ اسلامی در قرن حاضر است، با ایده‌صدر انقلاب و حمایت از مستضعفین جهان و همه حرکت‌های اسلامی، ضداستعماری و مردمی، این بعد انقلاب اسلامی را به خوبی ترسیم نمودند.

ایشان با چنین روحیه و منظر فکری به حج می‌نگریستند و معتقد بودند باید مسائل

ص: 178

امت اسلامی در حج مطرح شود تا مسلمانان از احوال یکدیگر مطلع شوند و به نوعی هویت جمعی مسلمانی دست یابند.

جالب اینکه ایشان این نکته را از مسائل مهم اجتماع حج می دانستند؛ نه مسائل حاشیه ای و جنبی: «نکته مهم این اجتماعات [حج] این است که... آن چیزهایی که در بلاد مسلمین در طول سال گذشته است، به اطلاع همه برسانند»⁽¹⁾.

بخش قابل توجهی از پیام های امام خمینی (رحمه الله) در ایام حج به بیان و تشریح اوضاع و احوال و مسائلی که مسلمانان جهان با آن روبه رو بودند اختصاص داشت که برخی از آنها به کشوری خاص مثل فلسطین⁽²⁾ و لبنان⁽³⁾ و برخی به همه مسلمانان جهان مربوط بود.⁽⁴⁾ مثلاً یکی از مسائل مطرح در آن زمان، جنگ ایران و عراق بود که امام در پیام های خود آن را مطرح می کرد و به روشنگری نسبت به واقعیت جنگ و موقعیت ایران و دخالت کشورهای بیگانه می پرداخت.⁽⁵⁾ این امر حاکی از آن است که در اندیشه امام (رحمه الله) در حج، ظرفیت و ضرورت پرداختن و بررسی مسائل جهان اسلام و آگاهی از آنها وجود دارد.

ایشان خطاب به زائران بیت الله الحرام می فرمودند:

در اجتماع مقدس حج، اولاً در مسائل اساسی اسلام و ثانیاً در مسائل خصوصی کشورهای اسلامی تبادل نظر کرده، ببینید که در داخل کشورها با دست استعمار و عمال آن بر برادران مسلمان آنان چه می گذرد. اهالی هر کشوری باید در این اجتماع مقدس، گرفتاری های ملت خود را به مسلمین جهان گزارش دهند.⁽⁶⁾

ص: 179

-
- 1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 55.
  - 2- (2) برای نمونه: صحیفه حج، ج 1، صص 12، 203 و 257.
  - 3- (3) برای نمونه: صحیفه حج، ج 1، صص 84، 114.
  - 4- (4) برای نمونه: صحیفه حج، ج 1، صص 26، 56، 74، 111، 167، 170 و 255.
  - 5- (5) برای نمونه: صحیفه حج، ج 1، صص 206-208.
  - 6- (6) صحیفه نور، ج 1، ص 157.

ایشان در پیام های خود در مورد موضوع و سطح مطالب مورد بررسی نیز مطالبی بیان نموده اند:

مشکلات مردم در حج باید تمام بلادی که وارد می شوند و مردم مستطیعش با روحانیون محترمش وارد می شوند، باید بررسی از اوضاع مسلمین در هر سال بشود که مسلمین در چه حال هستند؛ بین خودشان با حکومت ها چه وضعی است؛ بین حکومت ها با قدرت های شیطانی دیگر چه وضعی است؛ بین خود ملت ها با خود ملت ها چه وضعی است؛ بین روحانیونی که در بلاد متفرقه مسلمین هستند با وضع حج چه وضعی دارند. اینها اموری است که باید رسیدگی به آن بشود و حج برای همین امور است. حج برای این است که مشکلات یک سال مسلمین را بررسی کنند و درصدد رفع مشکلات برآیند. (1)

قطعاً این مهم با حضور همه مسلمانان عملی خواهد شد، ولی حضرت امام برای نخبگان و خواص در این مورد وظایف خاصی قائل بودند: «یکی از مهمات فلسفه حج، ایجاد تفاهم و تحکیم برادری بین مسلمین است و بر دانشمندان و معممین لازم است مسائل اساسی سیاسی و اجتماعی خود را با دیگر برادران در میان گذارند». (2)

ایشان در جای دیگر حج را یک فرصت مغتنم برای روحانیون می دانند تا تجارب خود را منتقل نمایند:

یکی از فرصت های بسیار مناسب و مغتنم برای روحانیون، ارتباط با صاحب نظران و اندیشمندان و علمای کشورهای اسلامی است. هر چند که استکبار جهانی یا سران بعضی کشورهای اسلامی به شدت از این نوع ملاقات ها و رابطه ها بیمناک و از آن جلوگیری و مراقبت می نمایند... در این فرصت مغتنم، روحانیون معظم و مسئولین تبلیغات حج برای انتقال تجارب انقلاب و ارائه خطمشی های سیاسی در پرتو احکام قرآن و نقش عظیم روحانیت اسلام در رهبری مردم و جامعه، نقش کارسازی باید ایفا نمایند. (3)

ص: 180

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 111.

2- (2) صحیفه امام، ج 10، ص 61.

3- (3) صحیفه حج، ج 1، ص 217.

ایشان در جای دیگر می فرمایند:

ای گویندگان و نویسندگان! در اجتماعات بزرگ، عرفات و مشعر و منا و مکه معظمه و مدینه منوره، مسائل اجتماعی و سیاسی مناطق خود را به گوش برادران ایمانی برسانید و از هم طلب نصرت کنید. (1)

3. شناخت دشمنان امت اسلامی

یکی از مهم ترین مفاهیم در گفتمان امام خمینی (رحمه الله)، مفهوم «ضدیت» و «غیریت سازی» است که بر نقش استعمار و استکبار در دشمنی با جهان اسلام تأکید دارد. حضرت امام دشمنان اسلام را از عوامل عقب نگه داشتن امت اسلامی می دانند که با ایجاد تفرقه در بین مسلمانان و دست نشانده کردن حاکمان و دولت ها، سرمایه ها و منافع کشورهای اسلامی را به یغما می برند.

با توجه به اینکه شناخت دشمن و توطئه های او از مقدمات مقابله با تهاجم رسانه ای است، کارکردهای حج در شناخت دشمن، ظرفیت های این رسانه عظیم را در مبارزه با امپریالیسم خبری نشان می دهد.

امام خمینی (رحمه الله) خطاب به زائران بیت الله الحرام می فرماید:

خواهران و برادران عزیز! در هر کشوری که هستید از حیثیت اسلامی و ملی خود دفاع کنید و بی پروا در مقابل دشمنان خود، یعنی آمریکا و صهیونیسم بین المللی و ابرقدرت های شرق و غرب بدون هیچ ملاحظه ای از ملت ها و کشورهای اسلامی دفاع کنید و مظالم دشمنان اسلام را بر ملا کنید.

... به خود آید و شخصیت اسلامی خود را بیابید. زیر بار ظلم نروید و هوشیارانه نقشه های شوم جهان خواران بین المللی را که در رأس آن آمریکاست افشا کنید. (2)

ایشان در جای دیگر می فرمایند:

ای زائران خانه خدا، توطئه های راست و چپ و خصوص آمریکای چپاولگر و

ص: 181

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 38.

2- (2) صحیفه نور، ج 9، ص 226.

متجاوز و اسرائیل جنایت کار را به گوش عالمیان برسانید و از آنان استمداد کنید و جنایات این جنایت کاران را بشمارید و به خداوند متعال برای اصلاح حال مسلمین و قطع ایادی جنایت کاران التجا پیدا کنید.⁽¹⁾

با توجه به اینکه امام (رحمه الله) برای حج جنبه‌ها و ابعاد سیاسی و اجتماعی قائل است، دشمن شناسی را نیز یکی از ابعاد حج می‌داند که بدون آن حج کامل و واقعی محقق نمی‌شود.

و حج از مسائلی است که جنبه سیاسی اش بسیار بیشتر است از جنبه‌های عبادی اش... اگر ما حج برویم و مصالح مسلمین را در نظر نگیریم، بلکه بر خلاف مصالح مسلمین می‌روی جنایت‌ها پرده بپوشیم؛ نگذاریم مسلمین صحبت بکنند از جنایت‌هایی که بر مسلمین می‌گذرد و جنایت‌هایی که از حکومت‌ها و از قدرت‌های بزرگ بر مسلمین می‌گذرد؛ ما یک صحبت بکنیم، این حج نیست؛ این یک صورت بی‌معناست.⁽²⁾

با توجه به اینکه توده مسلمانان در معرض تبلیغات دشمن هستند و اثرپذیری بیشتری در این مورد دارند. حضرت امام (رحمه الله) برای خواص و نخبگان رسالت ویژه‌ای را در ایام حج قائل اند تا توطئه‌های دشمنان را افشا و خنثی نمایند:

بر روحانیون محترم و نویسندگان و گویندگان متعهد لازم است که در فرصت‌های مناسب و در محضر مسلمانان به جبران تبلیغات مسمومی که از وسائل ارتباط جمعی وابسته به آمریکا و اسرائیل به شایعه افکنی و دروغ‌پردازی بر ضد اسلام و جمهوری اسلامی ایران اشتغال دارند، از اسلام و انقلاب اسلامی ایران دفاع نمایند و چهره واقعی آن را به جهانیان معرفی نمایند... مسلمانان را از آنچه به دست بعضی حکام آمریکایی بر اسلام و مسلمین می‌گذرد که بدترین آنها شناسایی رسمی اسرائیل... است، آگاهی می‌دهند.⁽³⁾

ص: 182

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 38.

2- (2) همان، ص 113.

3- (3) همان، ص 108.

با توجه به اینکه یکی از اهداف دشمنان، تفرقه بین مسلمانان براساس تمایزهای فرقه ای، نژادی و حتی سیاسی است، حضرت امام (رحمه الله) به صورت ویژه در مورد مقابله با توطئه های دشمن جهت ایجاد تصویر منفی از انقلاب اسلامی ایران در ذهن مسلمانان، روحانیون و دانشمندان را موظف به روشنگری می نماید.

در این سال که ایران در آستانه جمهوری اسلامی است و به واسطه تبلیغات ناروای اجانب ممکن است مسلمین بلاد از عمق نهضت اسلامی ایران مطلع نباشند، لازم است آقایان علما و خطبا و دانشمندان محترم با وسایل ممکن، این نهضت مقدس را معرفی نمایند. (1)

4. طرح و بررسی مشکلات امت اسلامی

در نظام معرفتی امام خمینی (رحمه الله)، دین به جنبه های فردی و مناسک گرایانه محدود نمی شود، بلکه «اسلام... دین سیاست مدن و راهنمای صراط مستقیم لاشرقیه و لاغربیه است؛ دینی است که عبادتش توأم با سیاست و سیاستش عبادت است». (2)

در این فضا حج نیز صرف انجام اعمال و احکام فقهی نیست. امام خمینی (رحمه الله) در این خصوص می گوید:

یکی از فلسفه های بزرگ حج، قضیه بعد سیاسی اوست که دست های جنایت کار از همه اطراف برای کوبیدن این بعد در کار هستند و تبلیغات دامنه دار آنها مع الأسف در مسلمین هم تأثیر کرده است که مسلمین سفر حج را بسیاری شان یک عبادت خشک خالی، بدون توجه به مصالح مسلمین می دانند. حج از آن روزی که تولد پیدا کرده است، اهمیت بعد سیاسی اش کمتر از بعد عبادی اش نیست؛ بعد سیاسی علاوه بر سیاستش، خودش عبادت است. (3)

ص: 183

1- (1) صحیفه نور، ج 9، ص 176.

2- (2) صحیفه حج، ج 1، ص 25.

3- (3) همان، ص 111.

ایشان در جای دیگر در خصوص بهره مندی از حج در راستای اطلاع از مشکلات امت اسلامی می فرمایند:

جهات سیاسی زیادی در اجتماعات، جماعات و جُمعات و خصوصاً اجتماع گران بهای حج می باشد که از آن جمله اطلاع بر گرفتاری های اساسی و سیاسی اسلام و مسلمین است که با گردهمایی روحانیون و روشن فکران و متعهدان زائر بیت الله الحرام ممکن است طرح و با مشورت از راه حل ها مطلع و در بازگشت به کشورهای اسلامی در مجتمع های عمومی گزارش داده و در رفع آنها کوشا شوند. (1)

امام خمینی (رحمه الله) پس از تأکید بر ابعاد سیاسی حج و لزوم احیای آن می فرمایند:

اگر در این کنگره عظیم جهانی... مسائل اساسی اسلام و مسلمین و مظلومان جهان از هر فرقه حل نشود و حکومت های مستکبر و زورگو سر جای شان ننشینند، از اجتماعات کوچک منطقه ای و محلی کاری برنخواهد آمد و راه حل فراگیری به دست نخواهیم آورد. (2)

5. ایجاد اعتماد به نفس در امت اسلامی

تقویت و باروری امت اسلامی حرکتی فراگیر و دامنه دار است که در مسیرش سختی ها و موانع زیادی وجود دارد. یکی از کارکردهای امپریالیسم خبری از بین بردن روحیه اعتماد به نفس در بین مسلمانان است تا توان مقابله و ایستادگی در مقابل غرب را نداشته باشند. از دید حضرت امام (رحمه الله)، امت اسلامی دارای قدرت های مادی و معنوی بسیاری است که به شرط خودباوری و اتحاد، زمینه پیروزی جوامع اسلامی را ایجاد می کند. (3)

ایشان در این خصوص می فرمایند: «اگر ممالک اسلامی با جمعیتی که یک میلیارد

ص: 184

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 26؛ همچنین نک: همان، ص 23.

2- (2) صحیفه حج، ج 1، صص 136 و 137.

3- (3) ر. ک: جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی، (تبیان دفتر نوزدهم)، صص 1-6.

تقریباً هست، مخازن بزرگی که دارند، اینها اگر چنانچه به یک نحو اتحادی با هم پیدا کنند، بزرگ ترین قدرت هستند»⁽¹⁾.

یکی از استراتژی ها و روش های دشمنان اسلام برای مقابله با حرکت های مردمی و انقلابی اسلامی نیز ایجاد یأس و ناامیدی و از بین بردن اعتماد به نفس و خودباوری در جنبش های اصلاح طلبانه است. به این ترتیب شور و شوق و انگیزه ای برای آغاز یا تداوم این راه مشکل پدید نمی آید.

حضرت امام (رحمه الله) خطاب به زائرین خانه خدا، این توطئه دشمنان را در کلام مبسوطی تشریح می نمایند و در ادامه می فرمایند:

قدم اول زدودن یأس از دل هاست که عمال خبیث آنان با کوشش غرب و شرق در جان های مسلمین جای گزین کردند و به آنها باورانده اند که بدون وابستگی به یک ابرقدرت نمی شود به زندگانی خود ادامه داد.⁽²⁾

امام خمینی (رحمه الله) در پیام های خود به زائرین خانه خدا، ضمن دعوت به مبارزه و ایستادگی در مقابل دشمنان، روحیه انقلابی و مبارزاتی آنها را افزایش می دادند. ایشان در پیامی، انقلاب اسلامی ایران را سبب غرور و اعتماد به نفس مسلمانان می دانند و می فرمایند:

دوران بن بست و ناامیدی و تنفس در منطقه کفر به سر آمده است و گلستان ملت ها رخ نموده است و امیدواریم همه مسلمانان شکوفه های آزادی و نسیم عطر بهاری و طراوت گل های محبت و عشق و چشمه سار زلال جوشش اراده خویش را نظاره کنند... مسلمانان تمامی کشورهای جهان... به فکر نگه داشتن وضع موجود نباشید، بلکه به فکر فرار از اسارت و رهایی از بردگی و یورش به دشمنان اسلام باشید که عزت و حیات در سایه

ص: 185

-
- 1- (1) صحیفه نور، ج 6، ص 153، (موارد مشابه، صحیفه نور، ج 1، ص 121؛ ج 2، صص 131، 146 و 147؛ ج 43، ص 160؛ ج 13، ص 126؛ ج 14، ص 199).
- 2- (2) صحیفه حج، ج 1، ص 166.

مبارزه است و اولین گام در مبارزه، اراده است و پس از آن تصمیم بر اینکه سیادت کفر و شرک جهانی، خصوصاً آمریکا را بر خود حرام کنید. (1)

حج بزرگ ترین تجمع انسانی در اسلام است که نمایندگان از جهان اسلام در آن حاضرند. پیام های امام به این تجمع بزرگ، دیدگاه ایشان را در مورد کارکردها و ظرفیت های این عبادت عمیق و ظریف اسلامی نشان می دهد. امام خمینی (رحمه الله) در این پیام ها از طرفی امت اسلامی را به مقابله دعوت می کند و از طرفی مقدمات و پیش نیازهای آن را بیان و تأمین می کند. ایشان در این پیام ها سعی دارند زائرین خانه خدا را به یک خودباوری و روحیه انقلابی براساس ایمان به داشته ها و توانمندی های جهان اسلام برسانند.

ایشان در پیامی به زائران خانه خدا در لحنی متفاوت می فرمایند:

اگر نمایندگان یک میلیارد مسلمان با اسم و رسم از متجاوزان به حقوق مظلومان و بلاد مسلمین برائت جویند و خواستار قطع ید ظالمین شوند، هیچ قدرتی تاب مقاومت با آنان را نخواهد داشت. اگر ملت های اسلامی و دولت های کشورهای اسلامی، با این همه امکانات انسانی و ذخایر مورد احتیاج حیاتی قدرتمندان، از روی قدرت با آنان برخورد کنند و از جار و جنجال و هیاهوهای کاخ نشیان نترسند و تحت تأثیر تبلیغات دروغین رسانه های طرف دار و جیره خوار ابرجنایت کاران واقع نشوند و با اتکال به قدرت لایزال ایزدی و به شکر نعمت هایی که به آنها داده است، بر سر آنها فریاد کشند و آنان را تهدید به بستن مرزهای خود به روی آنان و قطع کمک های خود از نفت و غیر آن نمایند، شکی نیست که آنها در مقابل این قدرت که ما قدر آن را نمی دانیم، تسلیم خواهند شد. (2)

حضرت امام (رحمه الله) در پیام های روحیه بخش خود به حاجیان بر نفی سلطه استعمار تأکید داشتند:

ای مسلمانان جهان که به حقیقت اسلام ایمان دارید، بپاخیزید و در زیر پرچم توحید

ص: 186

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 255.

2- (2) همان، ص 161.

و در سایه تعلیمات اسلام، مجتمع شوید و دست خیانت ابرقدرتان را از ممالک خود و خزائن سرشار آن کوتاه کنید و مجد اسلام را اعاده کنید و دست از اختلافات و هواهای نفسانی بردارید که شما دارای همه چیز هستید. (1)

در این فضا علما و نخبگان می توانند با چنین رویکردی به بیداری امت اسلامی پردازند.

علمای اعلام و خطبای معظم، مسلمانان را به جهات سیاسی و وظایف بسیار خطریشان آگاه سازند؛ وظایف خطیری که اگر مسلمانان جهان به گوشه ای از آن توجه کرده و عمل کنند، عزتی که خداوند برای مؤمنین قرار داده است بازایند و به مفاخر اسلامی - الهی که حق مسلمین است برسند و در پناه اسلام عزیز و زیر بیرق توحید و پرچم لا اله الا الله از استقلال و آزادی حقیقی برخوردار شوند و دست مستکبران و عمال آنان را از کشورهای اسلامی قطع کنند و مجد و عظمت اسلامی را بازگردانند. (2)

گذشته از این، مشاهده جمعیت میلیونی مسلمانان نوعی نمایش قدرت انسانی و ایمانی جهان اسلام است. این نمایش قدرت، ضمن اینکه برای مسلمانان روحیه بخش و اعتمادآفرین است، دشمنان اسلام را مرعوب می کند.

نتیجه گیری

هر نظام تمدنی، از نظام های متعددی برخوردار است که نظام اجتماعی از مهم ترین آنهاست. در نظام های اجتماعی، نظام ارتباطی، جایگاه مهمی دارد؛ هرچند در ابتدا بسیار ساده و بیشتر با کارکرد فردی به نظر می رسد، ولی نظام ارتباطی، جایگاه و کارکرد مهم اجتماعی دارد و حتی در توسعه جوامع نیز اهمیت بسیار زیادی دارد.

در بررسی رابطه استعماری و استکباری غرب و امت اسلامی، مباحث ارتباطی نیز مطرح است و حتی پایین ترین این سطح از ارتباطات یعنی جریان اخبار نیز از اهمیت

ص: 187

1- (1) صحیفه حج، ج 1، ص 48.

2- (2) صحیفه حج، ج 1، ص 74.

زیادی برخوردار است. نظام ارتباطی غرب با استفاده از هژمونی رسانه ای خود که با برتری اقتصادی، سیاسی و علمی غرب در صحنه بین الملل تقویت می شود، با کنترل فرایند اخبار در امت اسلامی، فضای سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی امت اسلامی را مدیریت و در راستای اهداف و برنامه های خود هدایت می کند. از این رو امت اسلامی برای پویایی و پایایی خود، چنان که باید از نظام سیاسی، اقتصادی و فرهنگی قوی و منسجمی در سطح بین الملل برخوردار باشد، می بایست از نظام ارتباطی فعالی در عرصه بین الملل برخوردار باشد.

در این بین در عین بهره مندی از امکانات مدرن ارتباطی، تکیه بر ابزار و امکانات درونی و ذاتی اسلام بسیار مهم است. اسلام، نظامی پویا و مستحکم است که همه لوازم قوام تمدنی را در خود جا داده است و حج بهترین نمونه شبکه ارتباطی اسلام است که در طول دوران اسلام، کارایی خود را حفظ کرده و به مرور زمان تقویت هم شده است. در حج نمایندگانی از سراسر جهان اسلام حضور می یابند و در یک ارتباط چهره به چهره، گردش اطلاعات و اخبار را در سراسر جهان انجام می دهند. به این ترتیب از جهتی کارکرد رسانه های مدرن در امت اسلامی را تقویت می کنند و از جهتی توطئه رسانه های استعمار را خنثی می کنند.

به این ترتیب امت اسلامی علاوه بر امکان بهره مندی از ابزار تکنولوژیک مدرن ارتباطی، از ابزار و زمینه های ارتباطی سنتی قوی، اصیل و ماندگاری نیز برخوردار است که می تواند نقطه ضعف و تهدید امت اسلامی از جهت هژمونی ارتباطی و رسانه ای غرب را به نقطه قوت و فرصت بی بدیلی تبدیل کند. این عرصه مهم و اثرگذار، در زمینه های ذاتی و درونی امت اسلامی وجود دارد و نیازی به اقدامات تأسیسی نیز ندارد. البته لازم است در این موارد، احیای کارکردی انجام شود و با نوعی بازتولید مفهومی، کارکردهای جدیدی از آن متناسب با شرایط و اقتضانات جدید امت اسلامی ارائه گردد. پس باید تفسیر و قرائتی جدید از حج به عنوان ابزار رسانه ای امت اسلامی

در راستای تقویت نظام ارتباطی امت اسلامی در عرصه بین الملل ارائه کرد. چنان که امام خمینی (رحمه الله) این خلأ را در امت اسلامی کشف کرد و در راستای احیای حج ابراهیمی، توجه مسلمانان را به کارکردهای رسانه ای، ارتباطی و خبری حج برای امت اسلامی جلب نمود.

ص: 189

اسلام با تأکید بر ساختار امت، اتحاد علوم بشری با اهداف الهی، و بازسازی رابطه جهان اسلام و غرب، می تواند چشم اندازهای نوینی را در عرصه نظریه پردازی روابط بین الملل بگشاید(1) که پیروزی انقلاب اسلامی ایران نقطه تحولی در این عرصه است. از این رو برخی اندیشمندان، انقلاب اسلامی ایران را در کنار ورود آموزه های اسلامی مانند جهاد، امت، شریعت و عدالت، نشان دهنده این موضوع می دانند که اسلام سیاسی به یکی از وزنه های سیاست جهانی تبدیل خواهد شد.(2)

انقلاب اسلامی ایران، انقلابی بود که براساس اهداف و شعارهای دینی محقق شد و اهداف و برنامه های خود را براساس مرزهای ملی و نظام های قومی قرار نداد. بلکه با دیدی فراملی، کلیتی از جهان اسلام را در مقابل جهان غرب و استعمار که از عوامل اصلی افول امت اسلامی بود، ترسیم کرد و از این جهت توانست انقلاب اسلامی ایران

ص:191

1- (1) ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، «تحول رشته روابط بین الملل: از هژمونی آمریکایی تا بسترهای دانش جهانی»، حیدرعلی مسعودی، ص 68.

2- (2) " p.p" . (2) -2 Toward a post-Western IR: The Umma ، Khalsa ، and Critical International Relations Theory " ، 727-729.

را به عنوان خط مقدم مبارزه با دشمنان امت اسلامی قرار دهد که سایر مبارزان اسلامی به تدریج به این صف پیوستند. (1)

به این ترتیب انقلاب اسلامی، قرائتی فراملی و براساس هویت و تمدن اسلامی از انقلاب و مبارزه ارائه نمود. این قرائت که همه مسلمانان را در یک صف بندی هویتی با مسائل، دغدغه، اولویت، ظرفیت و در نتیجه دشمن یکسان قرار می داد، همه مسلمانان را به جامعه ای یکسان با مرزهایی براساس هویت دینی فرامی خواند که تشخیص ها و محدودیت های ملی، نژادی و قومی را برمی چید. این رویکرد به نهضت و انقلاب، چشم اندازی شیرین از امت اسلامی را نشان می دهد. به این ترتیب انقلاب اسلامی را می توان در مسیر تحقق امت اسلامی و اثرگذاری آن بر سایر مسلمانان را می توان در این چشم انداز ترسیم کرد.

انقلاب اسلامی ایران با چنین برداشت و قرائتی از اسلام و جهان اسلام، به حج به عنوان عبادتی جهان شمول که مظهر اقتدار امت اسلامی نگرست و سعی کرد غبار تحریف را از این عبادت شورانگیز بزدايد. امام خمینی (رحمه الله) در پیام هایی که هر ساله به مناسبت حج به مسلمانان جهان و حج گزاران بیان می فرمودند، تلاش می کردند مسلمانان را از کارکردها و ظرفیت های عظیم حج در عظمت بخشی به امت اسلامی آگاه کنند.

امروزه این تأثیرگذاری را در قالب بیداری اسلامی مشاهده می کنیم. انقلاب اسلامی ایران یکی از مهم ترین علل و الگوهای جریان بیداری اسلامی است که با قرائتی فراگیر از اسلام، برای مقابله با دشمنان سعی دارد اسلام را به قدرت و بازیگری مؤثر در عرصه بین الملل تبدیل کند. به این ترتیب تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی در قالب تأثیر بر بیداری اسلامی قابل بررسی است.

در این بخش سعی داریم ارتباط بین انقلاب اسلامی و حج و امت اسلامی را بررسی

ص: 192

1- (1) حتی می توان گفت امام خمینی (رحمه الله) با بهره مندی از ادبیاتی مانند مستضعف، شیطان بزرگ و مستکبر، همه مظلومان و آزادی خواهان جهان را در یک جبهه در مقابل مستکبران و ظالمان قرار داد. از این جهت امام خمینی (رحمه الله) انسانیت را در مقابل رذالت و حیوانیت قرار داد.

کنیم. لذا ابتدا تأثیر انقلاب اسلامی بر حج را مرور می‌کنیم و سپس نقش انقلاب اسلامی را در امت اسلامی بررسی می‌کنیم. سپس با توجه به اهمیت و تعیین‌کننده بودن اندیشه امام خمینی در این قرائت از انقلاب اسلامی نگاهی به اندیشه ایشان در این خصوص خواهیم داشت. در پایان نیز با توجه به جایگاه مهم بیداری اسلامی در اثرگذاری انقلاب اسلامی بر امت اسلامی، تأثیر انقلاب اسلامی بر بیداری اسلامی را بیان خواهیم کرد.

تأثیر انقلاب اسلامی بر حج

انقلاب اسلامی ایران نقطه عطفی در تاریخ ایران، اسلام و جهان می‌باشد و رخدادی عظیم و تأثیرگذار در نیمه دوم قرن بیستم به شمار می‌آید که موجب بسیاری از تحولات و دگرگونی‌های سیاسی در جهان شده است. اهمیت این رویداد تاریخی در این است که از یک سو معادله‌های سیاسی استکبار را در ادامه تقسیم استعماری جهان به دو قطب شرق و غرب بر هم زد و از سوی دیگر یکی از مقتدرترین رژیم‌های وابسته به قدرت‌های بزرگ را در کشوری که از نظر استراتژیکی و اقتصادی با اهمیت بود، ریشه کن نمود. مهم‌تر از آن با ایجاد آگاهی عمیق در میان ملت‌های مسلمان، زمینه جنبش‌ها، حرکت‌ها و تحولات سیاسی مهمی را فراهم نمود. ظهور این جریان سیاسی، بار دیگر اسلام را به عنوان یک قدرت برتر در سطح جهان مطرح نمود و چشم‌اندازی امیدبخش برای حرکت به سوی بازسازی خویش‌نوازی و ایستادگی در برابر استبداد و استکبار پیش روی مسلمانان قرار داد.⁽¹⁾ به همین جهت بسیاری از نویسندگان خارجی، اذعان نموده‌اند که انقلاب اسلامی ایران و تحولات ناشی از آن، پدیده‌ای شگفت‌انگیز است که موجبات شگفتی جهانیان را فراهم کرده و معجزه‌گونه بر تمامی تحلیل‌ها و پیش‌بینی‌های غرب در مورد ایران خط بطلان کشیده است.⁽²⁾

حج به عنوان یکی از احکام و فروع دین اسلام، از اولین سال‌های پیروزی انقلاب

ص: 193

-
- 1- (1) انقلاب اسلامی ایران؛ علل، مسائل و نظام سیاسی، عباسعلی عمید زنجانی، ص 15.
  - 2- (2) ایران در حکومت روحانیون، دیلیپ هیرو، ترجمه محمدجواد یعقوبی دارابی، ص 21.

اسلامی به منظور تحقق اهداف برون مرزی انقلاب اسلامی، مورد توجه قرار گرفته است. بنیان گذار انقلاب اسلامی از همان ابتدای انقلاب، هر ساله برای حجاج بیت الله الحرام پیام ارسال می کردند و خواستار انجام مراسم حج با محتوای واقعی آن می شدند که بیانگر تأثیر حج در تحقق اهداف انقلاب می باشد. در مقدمه قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز آمده است: قانون اساسی با توجه به محتوای انقلاب اسلامی ایران که حرکتی برای پیروزی مستضعفین بر مستکبرین بود، زمینه تداوم این انقلاب را در داخل و خارج کشور فراهم می کند؛ به ویژه در گسترش روابط بین المللی با دیگر جنبش های اسلامی و مردمی، می کوشد تا راه تشکیل امت واحد جهانی را هموار کند. (إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً) و استمرار مبارزه در نجات ملل محروم و تحت ستم در تمامی جهان قوام یابد.

این امر در واقع به منزله احیای حج به سنت ابراهیمی و نبوی بود که با طواف بر گرد خانه خدا و خدامحوری، همه قدرت های سلطه گر و جبار، نفی و طرد می شوند. شعارها و راهپیمایی ده ها هزار حاجی ایرانی، خاطره راهپیمایی عظیم انقلاب را که نقش اساسی در سقوط رژیم شاه داشت، زنده می کرد و حداقل کاربردش تداوم شور انقلابی در روح و جان حجاج ایرانی بود. شعارهای واحد و تجمع حجاج و وحدت و شکوه راهپیمایی حج و برائت در مکه در مقابل چشم صدها هزار حاجی از سراسر جهان اسلام و جهان، می توانست مبدل به کانون جوشانی برای تأثیر انقلاب اسلامی گردد. اقبال زائرین کشورهای مختلف از این مراسم و توسعه و ترویج تدریجی آن مؤید مدعای فوق است. (1)

از طرف دیگر نباید فراموش کرد که قلب نظریه سیاسی امام خمینی این است که وی سیاست را نه بخشی از اسلام، که «سر» اسلام می داند (2) و نسبت مسائل اجتماعی اسلام را به مسائل فردی آن، بیش از صد به یک می داند؛ (3) بنابراین سیاست به منزله

ص: 194

1- (1) تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمدباقر حشمت زاده، صص 35 و 96.

2- (2) صحیفه امام، ج 10، ص 449.

3- (3) ولایت فقیه، امام خمینی، ص 11.

فصل مقوم اسلام و ذاتی آن است و قابل تفکیک از اسلام نیست و اگر سیاست از اسلام جدا شد، همچون تن بدون سری است که نه تنها بی خاصیت است، که خودش منشأ گرفتاری ها و مصائب فراوان و دردهای بی درمان می شود. بر این اساس واضح است که نگاه امام به اسلام و مسائل اسلام از جمله حج، قطعاً دارای ابعاد سیاسی است.

بنابراین مهم ترین تأثیر انقلاب بر حج را می توان در توجه دادن مسلمانان به ابعاد سیاسی و اجتماعی حج دانست که آنها را از انحصار و تمرکز بر ابعاد فردی، اخلاقی و فقهی حج بر حذر می دارد. در این فضا و رویکرد است که انقلاب اسلامی می تواند از حج که نمایندگان جهان اسلام را در خود جای داده است، جهت تقویت امت اسلامی بهره ببرد. به این ترتیب رویکرد فرامرزی انقلاب اسلامی با ویژگی جهان شمولی حج در هم تنیده می شود و با تأکید انقلاب اسلامی بر نگاه سیاسی به اسلام، هم افزایی مضاعفی پیدا می کند.

از جهت دیگر می توان گفت تأثیرگذاری انقلاب اسلامی بر احیای ابعاد مختلف سیاسی حج مانند وحدت گرایی، برائت از مشرکین (و ظرفیت های آن در راستای استکبارستیزی و اتحاد اسلامی)، آگاهی بخشی و تبادل نظر و استفاده از تجارب در راستای رفع مشکلات جهان اسلام، ظرفیت بسیار خوبی را برای صدور انقلاب ایجاد می کند.

تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی

با اینکه پایگاه اصلی انقلاب اسلامی ایران را مذهب تشیع شکل می دهد، ولی فارغ از ملیت ها و مرزهای جغرافیایی، در یک جریان جهانی فراگیر، سعی دارد توانایی اسلام در مبارزات سیاسی و اجتماعی را نشان دهد.⁽¹⁾ انقلاب اسلامی از جهتی مبارزان سیاسی - اجتماعی غیردینی را به مددگیری از دین فراخواند و از طرفی جریان های

اسلام گرا را به عمل گرایی بیشتر تشویق کرد.⁽²⁾

ص: 195

1- (1) ر. ک: حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، راشد الغنوشی، ترجمه هادی خسروشاهی، صص 65 و 69.

2- (2) ر. ک: تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، صص 73 و 74.

انقلاب اسلامی ایران که در چارچوب اسلام سیاسی تجلی یافت، هرچند در ابتدا مورد مخالفت دولت های مستبد، سکولار و وابسته غربی، حتی در کشورهای اسلامی بود، ولی ملت ها به ویژه ملل مسلمان، با توجه به ماهیت مردمی انقلاب ایران، به شدت از آنان استقبال کردند. به خصوص که در عرصه بین الملل نیز پیروزی و استقرار انقلاب اسلامی، به چالش کشیدن غرب گرایی مسلط بر نظام بین الملل بود. (1)

رهبر معظم انقلاب تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر امت اسلامی را چنین بیان می کند:

امروز شما چه بخواهید، چه نخواهید، چه خودتان بدانید، چه ندانید، چه تصدیق بکنید یا نکنید، برای بسیاری از ملت ها الگو و اسوه شده اید. این بیداری اسلامی که مشاهده می کنید، چه بگوییم و چه نگوییم، چه به رویاورییم، چه نیاورییم، چه دیگران به رویاورند، چه نیاورند، اثرگرفته از حرکت عظیم ملت ایران است. (2)

رابین رایت با به کار بردن تعبیر «جنگ مقدس» از تحولات پس از انقلاب اسلامی در کشف ماهیت آن به این نتیجه می رسد که با وقوع انقلاب اسلامی و تأسیس حکومت اسلامی در ایران، «تئوری دومینو» تحقق پیدا کرده است. براساس این تئوری، وقتی اسلام مبارز، پایگاهی بیابد، کشورها یکی پس از دیگری سقوط خواهند کرد. (3)

انقلاب اسلامی در ایران به دلیل جذابیت شعارها، اهداف، روش ها، محتوا، نتایج و سابقه مشترک دینی و تاریخی و شرایط محیط منطقه و بین المللی، پدیده ای تأثیرگذار در جهان اسلام بود. (4)

این مایه های اثربخش به طور طبیعی یا ارادی و برنامه ریزی شده و از طریق کنترل هایی چون ارگان های انقلابی، سازمان های اسمی دولتی و اداری، ارتباط علمی و

ص: 196

1- (1) ر. ک: بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، صص 502-516.

2- (2) بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از شعرا، 1390/5/24.

3- (3) ر. ک: شیعیان مبارزان راه خدا، رابین رایت، ترجمه علی اندیشه، ص 11.

4- (4) انقلاب اسلامی و بازتاب جهانی آن، جان ال اسپوزیتو، ترجمه محسن مدیر شانه چی، ص 244.

فرهنگی، مبادلات تجاری و اقتصادی، در کشورهای مسلمان بازتاب یافته و دولت‌ها، جنبش‌ها و سازمان‌های دینی را در آن جوامع به درجات مختلف متأثر نموده است.⁽¹⁾

هرچند تأثیر انقلاب اسلامی بر کشورها و جنبش‌های شیعی، بیشتر بوده است؛ ولی تأثیر انقلاب بر جنبش‌های شیعی در کشورهای سنی نشین و حتی وهابی مسلک نیز قابل توجه است.⁽²⁾

البته این مسئله ضرورتاً به افکار و اندیشه‌های بنیادین اسلامی بر نمی‌گردد، بلکه به طور عمده به ابزار و سازوکاری مربوط است که شیعیان در طول تاریخ توانسته بودند نظامی مستقل از ساختار سیاسی و حکومتی ایجاد کنند. برخی از این سازوکارها عبارت‌اند از:

1. ویژگی‌های حاکم: شیعیان بر خلاف اهل سنت، علاوه بر مسلمان بودن، قادر (قاهر) بودن حاکم و عدالت را نیز برای اطاعت از حاکم اسلامی شرط می‌دانند. با این نظریه فقهی، قیام بر علیه حاکمان مسلمان کشورهای اسلامی که فاسد و مستبد نیز هستند، تجویز نمی‌شود.

2. اجتهاد: اجتهاد در تشیع سبب تقویت ارتباط مردم با عالمان در مسائل جاری سیاسی و اجتماعی می‌شود که زمینه حضور در قیام در مقابل حکام جور را فراهم می‌کند.

3. استقلال علما: علما و حوزه‌های علمیه شیعه برخلاف اهل سنت، از نظر سیاسی و اقتصادی هیچ وابستگی‌ای به دولت ندارند، بلکه با پایگاه مردمی خود در مقابل نظام‌های سیاسی فاسد، به راحتی واکنش نشان می‌دهند.

البته این مسئله به این معنا نیست که انقلاب اسلامی ایران بر مسلمانان تابع مکاتب اهل سنت اثر نگذاشته، بلکه ایشان به دلیل فقدان سازوکارهای موجود در جوامع اهل

ص: 197

1- (1) بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، ص 517.

2- (2) ر. ک: شیعیان در جهان عرب مدرن (عربستان سعودی)، ج 1، فؤاد ابراهیم، ترجمه رضا سیمبر، ص 15.

تشیع، نتوانسته اند شیوه ای انقلابی را در پیش بگیرند.

با این وجود آثار انقلاب اسلامی بر اهل سنت را می توان در موارد زیر مشاهده کرد: تقویت روحیه ضداستکباری و ضد سلطه بیگانه، ایجاد احساس غرور، گسترش نهضت های آزادی بخش اسلامی، مشارکت بین المللی، افزایش رفتار مذهبی و حساسیت دینی. (1)

بیشتر اندیشمندان غربی در سال های نهضت، تمایل داشتند بیداری اسلامی را پدیده ای عمدتاً شیعی و ایرانی قلمداد کنند. هجوم اسرائیل به لبنان در 1982 م. و انقلابی شدن شیعیان این کشور و پیدایش گروه هایی مانند حزب الله، بیش از پیش سبب تقویت این گرایش شد. براساس این مکتب فکری، ویژگی های خاص مذهب شیعه، همراه با ساختار تشکیلات روحانی شیعه، شیعیان را برای پذیرش گرایش های تقابلی جویانه اسلامی آماده تر کرد. به هر حال این دیدگاه با واقعیت های جهان عرب و جهان اسلام ارتباطی ندارد. برای نمونه در آغاز دهه 1980 م، نیرومندترین جنبش های اسلامی در سوریه و مصر سنی بودند. اکنون در ترکیه، گرایش های اصول گرا در میان فرقه های سنی، مانند نقش بندی، بیشتر است. به هر حال از اواخر دهه 1980 م. رشد قدرت جنبش های اسلامی در کشورهایی مانند الجزایر، تونس، مصر و اردن، بی اعتباری این نظریه را به اثبات رسانده است. (2)

امام خمینی (رحمه الله) و نظام بین الملل

هرچند امام خمینی (رحمه الله) در کسوت مرجعیت و براساس تفکر نظام سیاسی و عرفانی

شیعه در مسیر مبارزه با نظام شاهنشاهی ایران قدم گذاشت، ولی هیچ گاه نگرش و افق مبارزاتی او اسیر نگرش های ملی گرایانه و فرقه ای نشد. بلکه کل جهان اسلام و احیای

ص: 198

1- (1) ر. ک: بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، صص 523-536.

2- (2) فصلنامه مطالعات خاور میانه، «اسلام گرایی: نقش سیاسی جنبش های اسلامی گرا در خاور میانه معاصر»، شیرین هانتر، ش 1، صص 145-149.

تمدن، تفکر اصیل و امت اسلامی را پی می گرفت. از این رو امام (رحمه الله) در همان ابتدای نهضتش، توجه مسلمانان را به فلسطین جلب کرد(1)؛ ادبیاتی بین المللی داشت(2)؛ و به مسائل فراتر از جهان اسلام نیز توجه داشت.(3) این رویکرد حضرت امام (رحمه الله) سبب شد بتواند اسلام را به عنوان یک قدرت بین المللی درآورد.(4) یکی از مهم ترین علل این توفیق امام (رحمه الله) در این است که ایشان به عنوان عارفی راستین، فطرت انسان ها را مخاطب قرار داده بود؛ لذا پیامی الهی را به جهانیان صادر کرد.(5) بسیاری از شخصیت های جهان در تبیین شخصیت بین المللی امام خمینی (رحمه الله) به این مسئله اشاره کرده اند.(6)

انقلاب ایران مبتنی بر برخی اصول سیاسی، فرهنگی و معرفتی محقق شد که در مرزهای جغرافیایی نمی گنجید و امت اسلامی را مد نظر داشت. بنابراین پیروزی انقلاب، نوعی صف بندی جدید را بین ایران و کشورهای جهان ایجاد کرد.(7) امام خمینی (رحمه الله) همواره با قدرت های استعماری مخالف بود و در مقابل نظم جهانی ایستاد. از آنجا که یکی از اصول اسلامی در مواجهه بین المللی، تقدم اصول دینی بر اصول بین المللی است، لذا امام خمینی (رحمه الله) بر خلاف عرف بین الملل، تسخیر لانه جاسوسی را

تأیید نمود و به ارتداد سلمان رشدی فتوا داد.(8)

ص: 199

1- (1) برای نمونه ر. ک: صحیفه امام، صص 387 و 388.

2- (2) امام خمینی از واژگانی استفاده می کرد که برای همه مردم جهان قابل فهم بود و می توانستند با آن ارتباط برقرار کنند؛ ر. ک: حضرت امام خمینی و انقلاب اسلامی؛ روایتی جهانی، احمد امیدوار و حسین یکتا، صص 109-160.

3- (3) مانند نامه به گورباچف، ر. ک: روزها و رویدادها، علی برجی دیزجی و دیگران، صص 332-345؛ حضرت امام خمینی و انقلاب اسلامی؛ روایتی جهانی، صص 91-108.

4- (4) ر. ک: مدافع آیت الله (قصه ایران و الثورة)، محمدحسین هیکل، صص 181 و 183.

5- (5) ر. ک: حضرت امام خمینی و انقلاب اسلامی؛ روایتی جهانی، صص 21-65.

6- (6) ر. ک: امام خمینی در حدیث دیگران، علی اکبر مرتضایی، صص 7، 9، 13، 15، 50، 52، 54، 56.

7- (7) ر. ک: ایدئولوژی، رهبری و فرایند انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات کنگره بین المللی تبیین انقلاب اسلامی)، «انقلاب اسلامی و گسست های اجتماعی»، اصغر افتخاری، ج 1، صص 98-117.

8- (8) ر. ک: ایدئولوژی، رهبری و فرایند انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات کنگره بین المللی تبیین انقلاب اسلامی)، «امام خمینی و نظام بین الملل»، ج 1، صص 163-165.

امام خمینی (رحمه الله) خواستار استقرار نظم جدیدی، ابتدا در داخل کشور و سپس در سطح امت اسلامی بود. این نظم جهانی اسلام، نظامی جهان شمول است که احکام الهی را مبنای برنامه های اجتماعی و سیاسی قرار می دهد و مشروعیت و قانون نظم جهانی حاکم را به چالش می کشد. (1) در نتیجه منافع و سیطره استکبار بین المللی را تهدید می کند. امام خمینی (رحمه الله) در موضع گیری های بین المللی خود، مانند نامه به گورباچف و حکم ارتداد سلمان رشدی، یک ماهیت کلان اسلامی به نام امت اسلامی را مد نظر داشت و هیچ گاه به مسائل ملی یا شیعی محدود نمی شد. (2)

عرصه های تأثیر انقلاب اسلامی بر امت اسلامی با تأکید بر بیداری اسلامی

اشاره

انقلاب اسلامی از جهات مختلف بر امت اسلامی تأثیر گذاشت که بیداری اسلامی، بستر مناسبی برای سنجش این اثرگذاری است. این تأثیر را در سه حیطه دانش (اندیشه و معرفت)، گرایش (احساس و روحیه) و کنش (رفتار و عملکرد) می توان بررسی کرد.

1. اندیشه

بیداری اسلامی را می توان پدیده ای منحصربه فرد و از نتایج بارز انقلاب اسلامی ایران به شمار آورد که در قیاس با جریان احیای اسلام، به دلیل قوت ابعاد عملیاتی اش، کامل تر و مؤثرتر ارزیابی می شود. به عبارت دیگر جریان احیای اسلام سیاسی در عصر حاضر، متأثر از

امواج معرفتی قوی و با نفوذ انقلاب اسلامی، تجلیات عملی و آشکاری یافته است. (3)

انقلاب اسلامی از جایگاه برجسته ای در جریان بیداری اسلامی برخوردار است. چون پیام انقلاب اسلامی، احیای هویت اسلامی بود؛ لذا بیداری اسلامی در کشورهای

ص: 200

1- (1) کارشناسان داخلی و خارجی برخورد امام با نظم سیاسی بین المللی را بررسی و مطالعه کرده اند؛ ر. ک: ایران و آمریکا، سیدعلی نبی لوحی؛ انقلاب ایران به روایت بی. بی. سی، زیر نظر عبدالرضا هوشنگ مهدوی.

2- (2) ر. ک: ایدئولوژی، رهبری و فرایند انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات کنگره بین المللی تبیین انقلاب اسلامی)، «انقلاب اسلامی و نظم نوین جهان اسلام»، عماد بزی، ج 1، صص 177-184.

3- (3) بیداری اسلامی در نظر و عمل، به کوشش (ویراستار علمی) اصغر افتخاری، ص 21.

گونگون و بیداری روح معنویت در سرتاسر جهان، مرهون انقلاب اسلامی است. احیای هویت توسط انقلاب اسلامی، کانون اصلی تحول عظیم در شخصیت، روح و وجود مسلمانان در همه عالم به وجود آورد و توانست کشورهای اسلامی را به واکنش در برابر ظلم مستکبران جهانی وادارد. از آنجایی که هویت، دستمایه اصلی یک فرهنگ اصیل است، لذا تأثیر بزرگ انقلاب اسلامی بر جریان بیداری اسلامی، «ایجاد یک فرهنگ» بود که بدین وسیله توانست این جریان را در جهان اسلام ماندگار کند. (1)

در این بین اندیشه های ناب امام خمینی (رحمه الله)، نقش بسیار مهمی در زمینه سازی این بیداری داشته است. (2)

مؤلفه های بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی (رحمه الله) به مؤلفه های فلسفه سیاسی امام خمینی (مشروعیت، حکومت، قانون و...) و نهایتاً به بنیادهای نظری (دیدگاه هستی شناسی، انسان شناسی و معرفت شناسی) ایشان بازگشت می کند.

نگاه توحیدی حضرت امام خمینی (رحمه الله) به جهان و نیز نوع نگاهی که به انسان دارند، باعث شده است تا مؤلفه های فلسفه سیاسی در نظر ایشان الهی باشد و بالاخره فلسفه سیاسی الهی، بازتاب خودش را در رویکرد امام خمینی (رحمه الله) به تبیین و توصیف حکومت ها و جوامع اسلامی نشان دهد و باعث شود تا امام خمینی (رحمه الله) جوامع اسلامی را

جوامعی استبدادزده و استعمارزده توصیف و راه رهایی از بی عدالتی، استعمار و دیکتاتوری های وابسته را در بازگشت به اسلام بدانند. (3)

ص: 201

1- (1) پژوهشی پیرامون مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر، بتول یوسفی، ص 302.

2- (2) برای مطالعه بیشتر در این مورد ر. ک: امام خمینی تنها گزین، فتحی شقاقی، ترجمه هادی خسروشاهی، ص 133؛ حرکت اسلامی سودان، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، «بیداری اسلامی معاصر»، حسن الترابی، ترجمه سید هادی خسروشاهی، ص 74 و «انقلاب اسلامی ایران، جنبش اسلامی سودان و تروریسم»، ص 160؛ انقلاب اسلامی ایران و امام خمینی، راشد الغنوشی، ترجمه و توضیحات سید هادی خسروشاهی، صص 65-77؛ نهضت های اسلامی و انقلاب اسلامی، کلیم صدیقی، ترجمه سید هادی خسروشاهی، صص 39 و 40.

3- (3) ر. ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، «بازتاب بنیادهای نظری و فلسفه سیاسی امام خمینی در اندیشه بیداری اسلامی»، عبدالرسول یعقوبی، صص 113-176.

جنبش های اسلامی تا پیش از انقلاب اسلامی ایران با دو معضل اساسی روبه رو بودند: یکی درک ناقص رهبران نهضت از تعالیم دینی و دیگر، واکنش تند و منفی در برابر پدیده های فرهنگی غرب.

امام خمینی در رهبری انقلاب اسلامی ایران، با ارائه تفسیر جامع و همه جانبه از تعالیم دینی، تلاش کرد تا بنیان فکری و ایدئولوژیکی جنبش های اسلامی را غنا بخشد. همچنین امام خمینی (رحمه الله)، نوعی تفکیک میان جنبه های مثبت و منفی تمدن غرب ایجاد نمودند تا موضع جریان های اسلام گرا در مقابل غرب را از حالت انفعال خارج کنند. (1)

رنسانس در غرب، پیشرفت و توسعه صنعتی را همراه با انزوای تفکر دینی در برداشت. لذا غرب در تجویز نسخه در مان کشورهای عقب مانده، فرهنگ و اصول دینی جوامع را هدف قرار داد. این روند در جریان استعمار کشورهای اسلامی، خود را به خوبی نشان داد.

اندیشه سیاسی تشیع با تکیه بر عنصر کلیدی امامت و رهبری و به دنبال غلبه جریان اجتهاد و عقل گرایی بر جریان اخباری گری (2) به کانون مبارزه و ایستادگی در مقابل غرب تبدیل شد؛ ضمن اینکه به مدد عقلانیت ذاتی بالقوه خود، توان هضم و پاسخ گویی به تحولات و مفاهیم وارداتی را داشت. (3)

مهم ترین اتفاق تاریخی تأثیرگذار در دنیای معاصر، رنسانس در قرن 15 و 16 میلادی در غرب بود که جوهر اصلی آن، انسان محوری و جدا کردن دین از عرصه های عمومی زندگی

انسان بود. ولی از آغاز دهه هشتاد و با انقلاب اسلامی ایران، به قول آنتونی گیدنز، جامعه شناس مشهور انگلیسی: «شاهد تحقق عکس این قضیه هستیم؛ یعنی فرایند عمومی جهان، روند معکوسی را آغاز و به سمت دینی شدن پیش می رود». (4) به این ترتیب انقلاب

ص: 202

1- (1) ر. ک: مجله علوم سیاسی، «امام خمینی و جنبش های اسلامی معاصر»، عبدالقیوم سجادی، ش 5، صص 162 و 163.

2- (2) ر. ک: اسلام و مقتضیات زمان، مرتضی مطهری، صص 155 و 156.

3- (3) ر. ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، «جنبش های دینی در جوامع شیعی معاصر و تأثیرات آن در بیداری اسلامی با تأکید بر نقش الهام بخش اندیشه های امام و رهبری»، صص 543-589.

4- (4) جامعه شناسی، آنتونی گیدنز، ص 75.

اسلامی ایران، شاخص و سمبل بازگشت به امر قدسی گردید که یک دولت دینی و حتی فقهی را در عصر عرفی شدن جهان پایه ریزی کرد. (1)

ویلیام بیمان معتقد است امام خمینی (رحمه الله) در اوج ناباوری تحلیل گران بین المللی، با عقاید مذهبی که غرب آنها را کهنه و قرون وسطایی می دانست، جهان را تکان داد. (2) میشل فوکو بر این باور است که ایرانیان در جست و جوی چیزی هستند که ما غربی ها، امکان آن را پس از رنسانس و بحران بزرگ مسیحیت از دست داده ایم و آن «معنویت سیاسی» است. (3)

غربیان فکر نمی کردند، از یک نهاد علمی - سنتی که به گمان آنها یکی از نهادهای جمود و فرورفتن در فضاهاى علمی و روحی است، مردی بیرون بیاید که انقلابی بزرگ را رهبری کند؛ دولتی هماهنگ با زمانه تأسیس کند؛ و نه تنها غرب را محکوم سازد، بلکه با آن از موضع کسی سخن بگوید که رسالتی جهانی را برای همگان به ارمغان آورده است. از این رو باید گفت انقلاب ایران روش های سیاسی را دگرگون ساخت و ویژگی های فرهنگی دوران مدرن را تغییر داد. (4)

میشل فوکو بر این باور است که از قرن هیجدهم به بعد، هر تحول اجتماعی ای اتفاق افتاده، بسط مدرنیته بوده؛ اما انقلاب ایران، تنها حرکت اجتماعی ای است که در برابر مدرنیته قرار دارد. (5)

2. تقویت اعتماد به نفس و خودباوری

یکی از دلایل افول امت اسلامی از دست دادن روحیه و انزوایی بود که مانع از پویایی امت اسلامی می شد.

موقفیت اسلام گرایان ایران در سرنگون کردن رژیم شاه، این باور را تقویت کرد که

ص: 203

1- (1) ر. ک: فصلنامه حضور، «تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر نظریات علوم اجتماعی»، سعید حجاریان، ش 18، ص 147.

2- (2) ر. ک: عصر امام خمینی، میراحمد رضا حاجتی، ص 28.

3- (3) ایرانیان چه رؤیایی در سر دارند؟، میشل فوکو، ترجمه حسین معصومی همدانی، ص 42.

4- (4) ر. ک: فصلنامه حضور، «امام خمینی در پژوهش های غربی»، عماد پزی، ترجمه مهدی اسدی، ش 18.

5- (5) ر. ک: عصر امام خمینی، ص 35.

بازگشت به اسلام، مسلمانان را قادر خواهد ساخت که شرایط داخلی و خارجی خود را دگرگون سازند و طرح دیرینه و تثبیت شده مبتنی بر اساس ظلم و فشار داخلی و استیلای خارجی را تغییر دهند.⁽¹⁾

می توان گفت اولین بازتاب پیروزی انقلاب اسلامی، ناشی از شکل گیری نظام جمهوری اسلامی و تداوم اقتدار آن در مواجهه با بحران ها و توطئه های گوناگون و به خصوص در تقابل با دنیای غرب بود که روزه روز بر امید و اعتماد مسلمانان جهان افزوده و آنها را نسبت به بازگشت به عصر طلایی اسلام امیدوارتر کرد تا همه چیز را در پیروی از غرب ندانند و آینده محتوم جهان را در غربی شدن نبینند.⁽²⁾

انقلاب اسلامی خط بطلانی بر نظریاتی مثل پایان تاریخ⁽³⁾ فوکویاما⁽⁴⁾ بود⁽⁵⁾ که پس از جنگ سرد و فروپاشی جماهیر شوروی و نظام دوقطبی، از لیبرال دموکراسی به عنوان سرنوشت نهایی بشر یاد می کند و تأکید می کند با سیطره اقتصادی، فرهنگی و سیاسی لیبرالیسم بر جهان کنونی، پایان تمامی ایدئولوژی ها رقم خورده است.

بسیاری از جوانان و مبارزان مسلمان، ایدئولوژی مبارزه و انقلاب را در نظام

مارکسیستی جست و جو می کردند. ولی با پیروزی انقلاب اسلامی و فروپاشی نظام جماهیر شوروی، این ایده شکست خورد.⁽⁶⁾

ص: 204

1- (1) آینده اسلام و غرب، ص 176.

2- (2) بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، صص 518 و 519.

3- (3) ر. ک: پایان تاریخ: سقوط غرب و آغاز عصر سوم، مسعود رضوی؛ نهاییه التاریخ و خاتمه البشر، فرانسیس فوکویاما، ترجمه حسین احمد امین.

4- (4) البته همزمان با نظریه پایان تاریخ فوکویاما، نظریات دیگری همچون «موج سوم از الوین تافلر»، «دهکده جهانی از جرج اورول و مک لوهان»، «برخورد تمدن ها از ساموئل هانتینگتون»، «جهانی شدن و جهانی سازی از پت رابرتسون، توماس هابرماس و آنتونی گیدنز» و نظریه «عدالت جهانی از جان راولز» به عنوان مکمل های نظریه پایان تاریخ، پروژه ای برنامه ریزی شده را دنبال کردند.

5- (5) ر. ک: انقلاب اسلامی و نظریه پایان تاریخ، محمد مددپور.

6- (6) ر. ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، «سه موج بیداری اسلامی و توجه به اسلام پس از انقلاب اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری»، مهدی ابوطالبی، صص 375-380.

در کشورهای اسلامی، جوان های زیاد و مردمان با اخلاص زیادی بودند که امید خودشان را به نظام مارکسیستی بسته بودند... بعد که مارکسیسم شکست خورد، اینها دیدند نه، فایده ای ندارد؛ لذا به سمت اسلام آمدند. (1)

با پیروزی انقلاب اسلامی ایران از پایان دهه 1970 م. نوعی رستاخیز اسلامی در خاور میانه از جمله فلسطین، به ویژه در ساحل غربی رود اردن و نوار غزه آغاز شد. این حرکت، بی ارتباط با ناامیدی از مفاهیم سکولار غرب، شعارهای چپ و سروصدای ملی گرایی عربی نیز نبود. از این رو مردم فلسطین که تجربه موفق جنبش اسلامی در ایران را پیش روی داشتند، با ناامیدی از سازمان های غیراسلامی، با روحیه جدید به اسلام روی آوردند. از این دهه، حرکت اسلامی، پایگاه جدی تر و حضور مؤثرتری به ویژه در میان جوانان یافت. (2)

انقلاب اسلامی ایران به ملت های مسلمان روحیه داد و آنها را متوجه این نکته مهم کرد که در قدرت و مشروعیت سیاسی نقش دارند و می توانند با بهره مندی از این حقوق و مزایا، مطالبات بیشتری از دولت های خود مطالبه کنند. (3) در مقابل، دولت های اسلامی نیز احساس کردند برای بقا و دوام خویش، نیازمند نوعی مشروعیت دینی و مردمی هستند. (4) لذا سعی کردند پشتیبانی نیروهای اسلام گرا را جلب کنند که این سیاست نیز به گسترش جنبش های اسلام گرا کمک کرد. (5)

3. عمل و کاربست نظام سیاسی

قبل از انقلاب ایران، در هریک از ادیان اسلام، مسیحیت و یهود، نهضت هایی برای بازگرداندن دین به صحنه اجتماع و اداره حکومت انجام شده بود؛ اما هیچ یک از آنها در نهایت موفق نشدند ایده و آرمان خویش را عملیاتی یا صادر کنند.

ص: 205

1- (1) پیام مقام معظم رهبری به مناسبت اولین سالگرد رحلت امام خمینی، 1369/3/10.

2- (2) ر. ک: پشت نقاب صلح، محمد کریمی، ص 71.

3- (3) ر. ک: شیعیان مبارزان راه خدا، رابین رایت، ترجمه علی اندیشه، صص 174 و 175.

4- (4) ر. ک: آینده اسلام و غرب، ص 176.

5- (5) همان.

نیم قرن قبل از انقلاب اسلامی ایران، سیدجمال الدین اسدآبادی و جریانات سلفی در جهان اسلام، تشکیل حکومت اسلامی را مد نظر داشتند و بر این اساس، دولت های دینی در عربستان سعودی و پاکستان تشکیل شد. ولی هیچ یک جاذبه ای برای سایر ملل و گروه های آزادی خواه برای الگوبرداری ایجاد نکرده اند.

حکومت یهود اسرائیل نیز که بر خلاف برخی کشورهای اسلامی منطقه (مانند عربستان سعودی) عنوانی برگرفته از دین را برای کشور خود برگزید - نه عنوان فرقه ای - نتوانست ایده حکومت دینی را اجرا کند.

تقریباً از دهه 70 میلادی، علمای مسیحی ایده بازبینی در وضعیت سکولار اداره اجتماع را طرح کردند؛ اما محور این دعوت، بازگشت به اخلاق بود. این موضوع نیز ممکن است به دلیل محدود شدن مسیحیت به گزاره های اخلاقی باشد.

یکی از نهضت های جدید مسیحیت برای اداره دینی اجتماع در دوران معاصر، به قدرت گرفتن سیاسی و اجتماعی راست مسیحی (آونجلیکا) در آمریکا باز می گردد.

این گروه خواهان پیاده شدن آرمان های مسیح در جامعه و به شدت منتظر ظهور ایشان هستند. آنها در ابتدا در سیاست گذاری اجتماعی و حقوقی، مشارکت جدی داشتند. ولی در حوزه مسائل خارجی نیز وارد می شدند که پس از واقعه 11 سپتامبر به اوج خود رسید. (1)

وقوع انقلاب اسلامی نه تنها مسلمانان، حتی مسیحیان و پیروان دیگر ادیان را امیدوار کرد

که امکان ساختن نظام سیاسی دینی وجود دارد. به همین دلیل است که از این زمان، جنبش ها و نوشته های اصطلاح طلبانه یا مبارزه جویانه حول باورهای دینی افزایش یابد. (2)

ص: 206

1- (1) Stuart . "Thy Will Be Done: The New Foreign of Americas Chris tian Right" ، Interna tional Politics ، No 44 ، pp 692 _ 110 .Croft ،

2- (2) ر. ک: عصر امام خمینی . "Theor izing religion in a . Interna tional Journal of Politics ، Culture and Society" ، Vol 18 ، No 1 ، Karner Christian and Aldridge Alan ، "global izing world" .

این موضوع را می توان در نگاه ویژه انقلاب اسلامی و امام خمینی (رحمه الله) به دین دانست. انقلاب اسلامی ایران دیدگاه سابژکتیو به دین داشت، نه آبژکتیو. در رویکرد آبژکتیو، دین موضوع بررسی است و پژوهشگر، با استفاده از مبانی و رویکردهای سکولار و درون پارادایم مدرن درباره دین، مانند سایر پدیده های اجتماعی، نظریه پردازی می کند. در این رویکرد، انسان، جهان و خدا موضوعات قراردادی و برداشت هایی دنیوی هستند. البته این به معنای این نیست که میان پدیده ها تفاوت گذاشته نمی شود و به ماهیت، فرایند و ساختار درونی آنها توجه نمی شود. این رویکرد گاهی دین را به عنوان یک جنبش یا دولت دینی نگریسته؛ گاهی نگاهی تحلیلی، تاریخی و جامعه شناختی به دین داشته اند یا اینکه مفاهیم دینی را بررسی کرده اند. در همه این موارد، دین موضوع بررسی است. ولی مبانی و روش بررسی، سکولار و مدرن است و دین به عنوان واقعیت اجتماعی، مانند سایر پدیده های اجتماعی بررسی می شود، البته با اقتضائات و ویژگی های خود.

در رویکرد سابژکتیو، دین دیگر موضوع بررسی نیست، بلکه خود در جایگاه نظریه پردازی و تحلیل و فاعل شناسایی قرار می گیرد. در این رویکرد مبانی هستی شناسی و معرفت شناسی تغییر می کند و نظریه ای نوین تولید می شود که از مبنا با رویکرد سکولار و مدرن متمایز است. این رویکرد بر آن است که بعد از پذیرش برخی از مبانی هستی شناسانه، ارزش شناسانه و معرفت شناسانه، عصر تجدد که محور تولید علوم اجتماعی جدید بوده اند، با اکتشاف مبانی دینی معادل و تأسیس علوم اجتماعی

دینی، می توان به نظریه پردازی دینی درباره امور جهانی پرداخت. (1)

به عبارت دیگر، این رویکرد بر فهم اجتماعی جدید از دین و به کارگیری مفاهیم

ص: 207

1- (1) آقای مجید بهستانی در مقاله «دین در نظریه پردازی روابط بین الملل: سوژه یا ابژه؟» این دورویکرد را در مورد روابط بین الملل بررسی کرده است؛ ر. ک: تحول مفاهیم در روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی الله ابراهیمی، صص 333-355.

دینی به عنوان نیروهای اجتماعی تأکید دارد(1) و معتقد است با علوم اجتماعی کنونی، نمی توان فهمی از دین ارائه داد که معنایی جدید تولید می کند. بنابراین باید از مرزهای دانش کنونی عبور کرد.(2)

انقلاب اسلامی با مطرح کردن انقلاب سیاسی به عنوان ایدئولوژی رقیب، سبب شد مسلمانان بپذیرند که اسلام برای اصلاح سیاسی و اجتماعی برنامه دارد و به این ترتیب افکار و ایدئولوژی جهان اسلام را تحت تأثیر قرار داد(3) و به دنبال آن رهبری و روش متفاوتی را برای مبارزه ارائه کرد.(4)

انقلاب اسلامی ایران علاوه بر اینکه الگویی عملی برای مبارزه و جهاد در جهان اسلام بود(5)، چون پیروزی انقلاب و استقرار نظام و حکومت اسلامی را نیز تجربه کرده بود، الگوی عملی مناسبی برای مراحل بعدی نهضت نیز محسوب می شود.

الگو بودن و الهام بخشی جمهوری اسلامی ایران برای بیداری اسلامی به دو عامل مهم و عمده باز می گردد: 1. الگوی نظری مردم سالاری دینی در قالب قانون اساسی و

ساخت سیاسی جمهوری اسلامی ایران؛ 2. تداوم و تکامل این نظریه و نظام سیاسی با وجود مخالفت ها و معارضت های همه جانبه. علاوه بر این، دست یافتن به پیشرفت های فراوان و همه جانبه در طول دهه های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، از عوامل مؤثر در شکل دهی ذهنیت مثبت جهان اسلام نسبت به الگوی ایران اسلامی است.(6)

ص: 208

1- (1) کتاب «دین و روابط بین الملل؛ بازگشت از تبعید» با همین رویکرد نگاشته شده است. Religion in International Relation: The Return from Exile ، Hatzopoulos Pavlos and Petit Fabio ، p 99_ 102

2- (2) .Alter natives ، "Religion and International Politics: on The Heuristics of Indentites ، Structure and Agents" ، Friedrich Kratochwill ، Vol 30 ، p 23

3- (3) ر. ک: پیامبر و فرعون، ژیل کیل، ترجمه حمید احمدی، ص 11؛ انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، ص 332.

4- (4) ر. ک: نهضت های اسلامی و انقلاب اسلامی ایران، صص 66 و 67.

5- (5) ر. ک: رویارویی انقلاب اسلامی ایران و آمریکا، جمیله کدیور، ص 113.

6- (6) ر. ک: بیداری اسلامی در نظر و عمل، صص 99-136.

امام خمینی (رحمه الله) با طرح نظریه ولایت فقیه، جنبه های عملی بیداری اسلامی را پوشش داد و مدل سیاسی نوینی را از فقه استخراج کرد تا دین مبنای اداره جامعه قرار بگیرد. (1)

انقلاب اسلامی ایران، با تکیه بر مردم سالاری دینی، مدلی معتدل و آرمان گرا را برای حرکت های آزادی خواهانه ضداستبدادی و ضداستعماری در بیداری اسلامی به جهان اسلام معرفی کرد. این مدل در مقابل سایر نظریه ها که کارآمدی در بسط عالم اسلامی نداشته اند، به خوبی خود را نشان می دهد: 1. نظریه افراطی، خشن و غیر قابل انعطاف (قرائت سلفیت و وهابیت از اسلام)؛ 2. نظریه سکولار و لائیک (ترکیه، مدل الگوی غرب برای کشورهای اسلامی)؛ 3. نظریه مداراگرا، خنثی و بی تحرک ناسیونالیسم عربی. (2)

هرچند متفکران اهل سنت و اعراب مسلمان، زودتر با فرهنگ غرب آشنا شده اند، ولی رویکرد آنها سلبی بوده است، نه ایجابی و اثباتی؛ حتی جریان تجدد فکری اهل سنت که بر ضرورت اجتهاد تأکید داشت، ویژگی تدافعی داشت. (3) از این رو به بار ایدئولوژیکی غرب توجهی نداشته اند. (4)

در مقابل، جریان تشیع با توجه به مبانی معرفت شناسی و دینی، به رویکرد سلبی اکتفا نکرده و در یک جریان تکاملی، براساس رویکرد ایجابی، به ارائه مدل در مقابل غرب رسیده است. (5)

بر این اساس می توان مدل اسلام سیاسی ایران را یک مدل موفق و قابل اقتباس

ص: 209

1- (1) ر. ک: اسلام، سنت، دولت مدرن: نوسازی دولت و تحول در اندیشه سیاسی معاصر شیعه، سیدعلی میرموسوی، ص 334.
2- (2) ر. ک: مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، «نظریه بیداری اسلامی، خط اعتدال آرمان گرا در حرکت های اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری»، تقی صوفی نیارکی، صص 179-226.

3- (3) ر. ک: سیری در اندیشه سیاسی عرب، حمید عنایت، ص 15.

4- (4) ر. ک: انقلاب فرامدرن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، صص 18-25 و 70.

5- (5) ر. ک: غرب شناسی علمای شیعه در تجربه ایران معاصر، احمد رهدار؛ مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر با تأکید بر اندیشه های حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای، رهبر معظم انقلاب اسلامی، بتول یوسفی، صص 12 و 13.

نتیجه گیری

انقلاب اسلامی ایران در زمانی که دین از صحنه سیاسی و اجتماعی به گوشه ای رانده شده بود و اثری از امت اسلامی در صحنه بین الملل نبود، ظهور کرد. قدرت های استعماری در جهان اسلام، حضوری مستکبرانه داشتند. در این شرایط، انقلاب اسلامی با شعار دین و در جهت اعتلای هویت امت اسلامی، با استکبار، استعمار و استبداد مبارزه کرد و الگویی عملی از مبارزه و احیای عزت اسلامی در مقابل چشمان مسلمانان قرار داد تا مبانی معرفتی خود را در قیام و مبارزه تغییر دهند و با روحیه ای مضاعف، در مسیر ایجاد نظام سیاسی اسلامی کوشش کنند. به این ترتیب انقلاب اسلامی بر ملی گرایی و غرب گرایی خط بطلان کشید.

نقطه اتصال انقلاب اسلامی و امت اسلامی در اینجاست که انقلاب اسلامی با وجود اینکه

از جهت ملیت (فارس) و مذهب (شیعه) در اقلیت جهان اسلام که عرب و سنی بود قرار داشت، ولی هیچ گاه انقلاب و نهضتش را به مرزها و تشخیص های قومی، ملی، جغرافیایی و مذهبی محدود نکرد و بلکه اعتلای تمدن اسلامی را در مقابل کفر و کافران، سرلوحه کار خود قرار داد. به این ترتیب قوت امت اسلامی، از اهداف و برنامه های انقلاب شد.

امروزه بیداری اسلامی با چنین هدف و برنامه ای، مسیر مبارزه را با الگوگیری از انقلاب اسلامی ایران در دستور کار قرار داده است و کوشش می کند هویت طلبی اسلامی را با عزت بخشی به امت اسلامی پاسخ دهد.

ص: 210

1- (1) در مقابل این الگو می توان ترکیه را با شاخص هایی مانند نزدیکی به غرب و جدایی دین از سیاست یا عربستان را با شاخص هایی مانند مناسک گرایی سلفی ترسیم کرد. ر. ک: بیداری اسلامی و تأثیر آن بر معادلات منطقه ای و بین المللی، امین بنایی بابازاده، صص 42-49؛ همچنین ر. ک: مجله دیپلماسی ایرانی، «آمریکا و بهار عرب»، کیهان برزگر، صص 6-8؛ مجله مطالعات منطقه ای خاور میانه، «بیداری اسلامی و استراتژی غرب»، علی زارعی، صص 3-6.

1. آثار معنوی و تربیتی حج، ولی الله رستگاری جویباری، تهران، مؤلف، 1377.
2. احتجاج طبرسی ابومنصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی، ترجمه حسن مصطفوی، تهران، کتابخانه سنائی، [بی تا].
3. احصاء العلوم، ابونصر محمد فارابی، تحقیق عثمان محمد امین، مصر، مطبعه السعاده، 1350 ه. ق.
4. اخلاق ناصری، خواجه نصیرالدین طوسی، تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران، خوارزمی، 1373.
5. اخلاق و سیاست در اندیشه سیاسی اسلام، رضا خراسانی، قم، بوستان کتاب، 1383.
6. ارتباطات انسانی، علی اکبر فرهنگی، چ 2، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، 1374.
7. ارتباطات انسانی، میان فردی، گروهی، جمعی، مهدی محسنیان راد، چ 5، تهران، سروش، 1382.
8. ارتباطات بین المللی و کشورهای جهان سوم، ناصر فرونچی، چ 1، مشهد، کنکاش دانش، 1384.
9. ارتباطات توسعه در جهان سوم، ترجمه و تالیف علی اکبر فرهنگی و دیگران، تهران، رسا، 1390.

10. ارتباطات توسعه در جهان سوم، سرینواس آر. ملکات و لزی استیوز، ترجمه شعبانعلی بهرامپور، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، 1388.
11. ارتباطات جمعی و روابط بین الملل، علی اصغر کیا، [برای] مرکز برنامه ریزی و آموزش نیروی انسانی، چ 2، تهران، آن، 1385.
12. ارتباطات جهانی در حال گذار، حمید مولانا، چ 1، تهران، سروش، 1384.
13. ارتباطات در جهان معاصر، کاظم معتمدنژاد، تهران، مؤسسه نشر شهر، 1388.
14. ارتباطات و فرهنگ، آلفرد جی. اسمیت، ترجمه مهدی بابایی اهری، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، 1379-1382.
15. ارتباطشناسی، مهدی محسنیان راد، تهران، سروش، 1382.
16. ارتباطشناسی، مهدی محسنیان راد، چ 7، تهران، سروش، 1385.
17. استراتژی سلطه، احمد واعظی، تهران، سروش، 1383.
18. استراتژی صهیونیسم در منطقه عربی و کشورهای هم جوار آن، مؤسسه الارض ویژه مطالعات فلسطینی، [بی جا]، انتشارات بین الملل اسلامی، 1363.
19. استراتژی نظامی آمریکا، ساموئل هانتینگتون، ترجمه جمشید سرمستانی، تهران، دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، 1382.
20. استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام، سیداحمد موثقی، چ 2، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، 1375.
21. استعمار فرانسه: نظام سلطه در قرن بیست و یکم، جواد منصوری، تهران، امیرکبیر، 1385.
22. استعمار فرانسه، جهانی سازی و انقلاب اسلامی، احمد واعظی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1387.
23. اسلام در انقلاب: جنبش های اسلامی معاصر در جهان غرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، هرایر دکمچیان، ترجمه دکتر حمید احمدی، چ 3، تهران، کیهان، 1377.

24. الاسلام روح المدنيه، مصطفى الغلاييني، بيروت، المكتبة العصريه، 1380 ه. ق.
25. اسلام سياسي در كشاكش هويت و تجدد، رضوان السيد، ترجمه مجيد مرادي، تهران، مركز بازشناسي اسلام و ايران، 1383.
26. الاسلام و الغرب، اشكاليه التعايش و الصراع، سمير سليمان، بيروت، دار الحق، 1417 ه. ق.
27. اسلام و چالش اقتصادي، محمد عمر چپرا، ترجمه سيد حسين مير معزي و همكاران، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامي، 1384.
28. اسلام و مقتضيات زمان، مرتضى مطهري، تهران، صدرا، 1381.
29. اسلام، سنت، دولت مدرن: نوسازي دولت و تحول در اندیشه سياسي معاصر شيعه، سيد علي مير موسوي، تهران، نشر ني، 1384.
30. اصول ارتباط جمعي، محمود اكرامي، مشهد، نشر ايوار، 1382.
31. اصول و مباني جهانگردي، كوپر و همكاران، ترجمه اكبر غمخوار، تهران، فراماد، 1380.
32. اطلاعات سياسي - اقتصادي، ش 107 و 108، 1375.
33. اطلاعات سياسي اقتصادي، سال 25، 1390.
34. اطلاعات سياسي اقتصادي، ش 283، 1390.
35. اطلاعات و ارتباطات جهاني، حميد مولانا، ترجمه اسدالله آزاد و ديگران، چ 1، تهران، كتابدار، 1384.
36. اقتصاد اجتماعي با برداشتي از اقتصاد اجتماعي اسلام، حسن توانايان فرد، تهران، ميلاد، 1357.
37. اقتصاد اسلامي چيست؟، محمد علي چاپرا، ترجمه حسين عباسي نژاد، تهران، پژوهشكده پولی و بانكي بانک مركزي جمهوري اسلامي، 1389.
38. اقتصاد بخش عمومي (ماليات ها)، جمشيد پژوهيان، تهران، دانشگاه تربيت مدرس،

39. اقتصاد بین الملل، علیرضا رحیمی بروجردی، تهران، سمت، 1390.

40. اقتصاد حج: بهره وری در آموزش های حج، حسن توانایان فرد، تهران، چاپخش، 1377.

41. اقتصاد سیاسی توسعه نیافتگی و رشد، پل باران و دیگران، ترجمه فرهاد نعمانی، تهران، امیرکبیر، 1354.

42. اقتصاد سیاسی رشد، پل باران، ترجمه کاوه آزادمنش، تهران، خوارزمی، 1359.

43. اقتصادنا، سید محمدباقر صدر، قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه، 1375.

44. امام خمینی تنها گزینه، فتحی شقاقی، ترجمه هادی خسروشاهی، تهران، اطلاعات، 1384.

45. امام خمینی در حدیث دیگران، علی اکبر مرتضایی، تهران، پیام آزادی، 1378.

46. امام خمینی و هم گرایی جهان اسلام، سید محمد هاشمی، زاهدان، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان، 1382.

47. امام خمینی و اندیشه های اخلاقی - عرفانی (اخلاق، عرفان و جامعه)، به کوشش کنگره اندیشه های اخلاقی - عرفانی امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1382.

48. آمریکا و اسلام سیاسی، رویارویی با تضاد منافع، فواز ای جرجیس، ترجمه سید محمدکمال سروریان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1382.

49. آموزش و پرورش و گفتمان های نوین، بهزاد دوران، تهران، پژوهشکده تعلیم و تربیت، 1383.

50. انسان و سبیل هایش، کارل گوستاو یونگ، ترجمه محمود سلطانی، چ 1، تهران، دیبا، 1377.

51. انسان شناسی تربیتی، جورج فردریک نلر، ترجمه محمدرضا آهنچیان و یحیی قانندی، تهران، آبیژ، 1379.

52. انقلاب اسلامی ایران و امام خمینی، راشد الغنوشی، ترجمه و توضیحات: سید هادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1390.
53. انقلاب اسلامی و بازتاب جهانی آن، جان ال اسپوزیتو، ترجمه محسن مدیر شانه چی، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، 1382.
54. انقلاب اسلامی و نظریه پایان تاریخ، محمد مددپور، قم، بضعه الرسول، 1381.
55. انقلاب ایران به روایت بی. بی. سی، زیر نظر عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، طرح نو، 1372.
56. انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن، جان ال اسپوزیتو، ترجمه محسن شانه چی، چ 2، انتشارات باز، تهران، 1386.
57. انقلاب فرامدرن و تمدن اسلامی (موج چهارم بیداری اسلامی)، موسی نجفی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، 1387.
58. انقلاب و بسیج سیاسی، حسین بشیریه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1374.
59. الايدولوجيه الصهيونيه دراسه حاله في علم اجتماع المعرفه، عبدالوهاب محمد المسيري، كويت، عالم المعرفه، 1982.
60. ايدئولوژی و روش در اقتصاد، همایون و محمدعلی کاتوزیان، ترجمه م. قائد، تهران، مرکز، 1374.
61. ايدئولوژی، رهبری و فرایند انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات کنگره بین المللی تبیین انقلاب اسلامی)، ج 1، مؤسسه چاپ و نشر عروج، 1383.
62. ایران معاصر و غرب جدید: درآمدی تاریخی - فلسفی بر ریشه های انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات)، گردآوری مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، 1384.
63. ایران و آمریکا، سیدعلی نبی لوحی، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، 1378.

64. ایران و مسئله فلسطین براساس اسناد وزارت امور خارجه (1897-1937)، علی اکبر ولایتی، تهران، دفتر نشر فرهنگی اسلامی، 1376.
65. ایرانیان چه رؤیایی در سر دارند؟، میشل فوکو، ترجمه حسین معصومی همدانی، تهران، هرمس، 1377.
66. آینده اسلام و غرب: برخورد تمدن ها یا همزیستی مسالمت آمیز، شیرین هانتر و همایون مجد، تهران، نشر و پژوهش فرزانه روز، 1380.
67. آینده جنبش های اسلامی پس از 11 سپتامبر، رفعت سیداحمد و عمرو الشوبکی، ترجمه میثم شیروانی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، 1387.
68. بازار مشترک اسلامی، غلام حسین خورشیدی، تهران، امیرکبیر، 1367.
69. بازار یا نابازار؟، محسن رنایی، چ 1، تهران، سازمان برنامه و بودجه، 1376.
70. بازتاب جهانی انقلاب اسلامی، منوچهر محمدی، چ 2، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1386.
71. بانکداری اسلامی در جمهوری اسلامی ایران، شاپور زردموی اوردکلو، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی ایران، 1389.
72. بحران جامعه مدرن: زوال فرهنگ و اخلاق در فرایند نوگرایی، علی اصغر کاظمی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1377.
73. برخورد تمدن ها و بازسازی نظم جهانی، ساموئل هانتینگتون، محمدعلی حمید رفیعی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، 1378.
74. بررسی اثربخشی روان درمان گری کوتاه مدت «آموزش خود درمان گری» با و بدون جهت گیری مذهبی اسلامی بر مهار اضطراب و تنیدگی، مسعود جان بزرگی، رساله دکترا، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، 1378.
75. بررسی مفاهیم نمادین شکل ها، لعیا باستانی، تهران، اداره کل پژوهش های سیما (صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران)، 1382.

76. بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، اد بورن، ترجمه مهرسیما فلسفی، چ 1، تهران، مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه ای صدا و سیما، 1379.
77. بنیادهای نظریه اجتماعی، جیمز کلمن، ترجمه صبوری، نشر نی، تهران، 1377.
78. بهره وری در آموزش های نماز، حسن توانایان فرد، تهران، کانون علم و دین، 1374.
79. بیداری اسلامی در نظر و عمل، به کوشش (ویراستار علمی) اصغر افتخاری، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، 1391.
80. بیداری اسلامی و تأثیر آن بر معادلات منطقه ای و بین المللی، امین بنایی بابازاده، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.
81. بیداری اسلامی، چشم انداز آینده و هدایت آن، ج 2، معاونت فرهنگی مجمع تقریب مذاهب اسلامی.
82. بیداری اسلامی، علی اکبر ولایتی، تهران، [بی نا]، 1390.
83. پایان تاریخ: سقوط غرب و آغاز عصر سوم، مسعود رضوی، تهران، شفیعی، 1381.
84. پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، فرانسیس فوکویاما، ترجمه غلام عباس توسلی، تهران، جامعه ایرانیان، 1379.
85. پرسش از ماهیت مدرنیته در ایران، موسی نجفی و دیگران، تهران، شرکت انتشارات سوده مهر، 1387.
86. پرونده اسرائیل و صهیونیسم سیاسی، روزه گارودی، ترجمه نسرین حکمی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1369.
87. پشت نقاب صلح: بررسی اهداف استراتژیک احزاب کار و لیکود در اسرائیل، محمد کریمی، تهران، کیهان، 1379.
88. پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران (از رکود تا بیداری اسلامی)، علی اکبر ولایتی، ج 2، تهران، مرکز چاپ و انتشارات، وزارت امور خارجه، 1386.
89. پیامبر و فرعون، ژیل کپل، ترجمه حمید احمدی، چ 3، تهران، کیهان، 1382.

90. تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی، محمدباقر حشمت زاده، چ 4، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1387.
91. تأثیر نماز در افزایش بهره‌وری، حسن توانایان فرد، اصفهان، بنی هاشم، 1388.
92. تاریخ اندیشه‌های اقتصادی در جهان اسلام، حسن توانایان فرد، تهران، مؤلف، 1389.
93. تاریخ تمدن، هنری لوکاس، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، کیهان، 1368.
94. تاریخ جنگ‌های صلیبی، استیون رانسیمان، ترجمه منوچهر کشف، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1371.
95. تاریخ جهان: تحول اندیشه، تمدن و فرهنگ جهان، زیر نظر ماروین پری، دبیر: هوارد ار. اندرسون، ترجمه عبدالرحمن صدیقیه، تهران، فردوس، 1377.
96. تاریخ جوامع اسلامی، ایر ام. لاپیدوس، ترجمه محمود رمضان زاده، مشهد، آستان قدس رضوی، 1376.
97. تاریخ خلافت عباسیان، از آغاز تا پایان آل بویه، احمدرضا خضری، تهران، سمت، 1379.
98. تاریخ سده‌های میانه، گ. م. دنسکوی و ا. و. آگیالووا، ترجمه رحیم رئیس‌نیا، تهران، پیام، 1355.
99. تاریخ سیاسی اسلام تا سال چهارم هجری، رسول جعفریان، قم، مؤسسه در راه حق، 1366.
100. تاریخ عرب قبل از اسلام، عبدالعزیز سالم، ترجمه باقر حیدری نیا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1380.
101. تاریخ عقاید اقتصادی، فریدون تقضلی، چ 1، تهران، نشر نی، 1372.
102. تاریخ فلسفه، فردریک کاپلستون، ترجمه بهاء‌الدین خرم‌شاهی، تهران، سروش، 1376.

103. تاریخ قریش، حسین مؤنس، [بی جا]، العصر الحدیث، 1423 ه. ق.
104. تاریخ گسترش اسلام، توماس آرنولد، ترجمه ابوالفضل عزتی، تهران، دانشگاه تهران، 1385.
105. تاریخ نوین فلسطین، عبدالوهاب کیالی، ترجمه محمد جواهرکلام، تهران، امیرکبیر، 1376.
106. تاریخچه بازار مشترک، ژان فرانسوا دونیو و ژرار دروئسن، ترجمه محمد اسفندیاری، چ 1، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1375.
107. تأملاتی سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی (مجموعه مقالات)، ج 3، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1377.
108. تبلیغ در قرآن و حدیث، محمد محمدی ری شهری، ترجمه علی نصیری، قم، دارالحدیث، 1380.
109. تجزیه و تحلیل اقتصادی و فلسفه اخلاق، دی. ام. هازمن و ام. اس. مک فرسن، چ 1، تهران، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، 1386.
110. تحلیل مردم شناختی حج براساس مناسک گذار، علی سادئی، تهران، انتشارات شلاک، 1386.
111. تحلیلی از مناسک حج، علی شریعتی، تهران، الهام و بنیاد فرهنگی دکتر علی شریعتی، چ 20، 1387.
112. تحلیلی بر سیر شناخت و روش شناسی علم اقتصاد، سید مهدی زریباف، تهران، دانشگاه امام صادق 7، 1390.
113. تحول در نظریه های روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده، تهران، سمت، 1384.
114. تحول مفاهیم در روابط بین الملل، حمیرا مشیرزاده و نبی الله ابراهیمی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1389.
115. تذکره المتقین، محمداقرب بهاری همدانی، تهران، نور فاطمه، 1364.
116. تروریسم مقدس اسرائیل، لیویا روکاچ، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران، کیهان، 1365.

117. تغییر اجتماعی و توسعه: مروری بر نظریات نوسازی، وابستگی و نظام جهانی، آلوین سو، ترجمه محمود حبیبی مظاهری، چ 4، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1387.
118. تغییرات اجتماعی، گی روشه، ترجمه منوچهر وثوقی، تهران، نشر نی، 1380.
119. تکنولوژی های جدید ارتباطی در کشورهای در حال توسعه، اوما نارولا و جریس هنسون، ترجمه داوود حیدری، چ 4، تهران، مرکز مطالعات و توسعه رسانه ها، 1384.
120. تمدن برتر: نظریه تمدنی بیداری اسلامی و طرح عالم دینی، موسی نجفی، برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، پژوهشکده فرهنگ و تمدن انقلاب اسلامی، بنیاد فرهنگی تاریخی خانه مشروطیت اصفهان، آرما، اصفهان، 1390.
121. تمدن در بوته آزمایش، آرنولد توینبی، ترجمه ابوطالب صارمی، تهران، امیر کبیر، 1353.
122. توسعه پایدار (چشم انداز جهان سوم)، حسین نصیری، چ 1، تهران، فرهنگ و اندیشه، 1379.
123. توسعه در مکاتب متعارض، احمد ساعی، تهران، نشر قومس، 1384.
124. توسعه و کشورهای توسعه نیافته، یوسف نراقی، چ 1، تهران، سهامی انتشار، 1370.
125. جامعه و همکاری در روابط بین الملل، اندرو لینکلتر، ترجمه بهرام مستقیم، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، تهران، 1385.
126. جامعه شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، چ 20، تهران، اطلاعات، 1387.
127. جامعه شناسی ارتباطات، باقر ساروخانی، چ 23، تهران، اطلاعات، 1388.
128. جامعه شناسی تبلیغات، احمد یحیایی ایله ای، تهران، جاجری، 1389.
129. جامعه شناسی توسعه اصول و نظریه ها، تقی آزاد ارمکی، چ 1، تهران، علم، 1386.
130. جامعه شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، مصطفی ازکیا، تهران، اطلاعات، 1365.

131. جامعه‌شناسی توسعه، مصطفی ازکیا، تهران، کلمه، 1377.

132. جامعه‌شناسی دین، بواخیم واخ، ترجمه جمشید آزادگان، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، 1387.

133. جامعه‌شناسی دین، جابر دانش، تهران؛ قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف، پژوهشگاه فرهنگ و معارف، 1385.

134. جامعه‌شناسی دین، ملک همیلتون، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشارات تبیان، 1381.

135. جامعه‌شناسی سیاسی اسرائیل، اصغر افتخاری، تهران، مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاور میانه، 1380.

136. جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اسلامی، حمید احمدی، تهران، دانشگاه امام صادق 7، 1390.

137. جامعه‌شناسی معرفت: جستاری در تبیین رابطه ساخت و کنش اجتماعی و معرفت‌های بشری، عبدالرضا علیزاده، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، 1383.

138. جامعه‌شناسی، آنتونی گیدنز، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی، 1373.

139. جامعه‌شناسی، آنتونی گیدنز، ترجمه منوچهر صبوری، چ 13، تهران، نی، 1376.

140. جریان بین‌المللی اطلاعات، حمید مولانا، ترجمه یونس شکرخواه، چ 1، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، 1371.

141. جغرافیای سیاسی خاور میانه و شمال آفریقا، آلاسدر درایسدل و جerald اچ. بلیک، ترجمه دره میر حیدر، تهران، وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، 1370.

142. جمهوری اسلامی ایران و تحولات فلسطین، علی اکبر ولایتی، تهران، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، 1386.

143. جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی، ج 1، تهران، معاونت پژوهشی مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله)، 1378.
144. جهانگردی و چشم اندازی جامع، وای چاک گی، ترجمه علی پارسایان و محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، 1382.
145. جهانی شدن سیاست: روابط بین الملل در عصر نوین، اسمیت استیو و جان بیلینس، ترجمه ابوالقاسم راه چمنی و دیگران، ج 1، تهران، انتشارات مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، 1383.
146. جهانی شدن و استعمار دوباره، علی محمدی، تهران، نشر نی، 1387.
147. جهانی شدن و فرهنگ هویت، احمد گل محمدی، تهران، نشر نی، 1381.
148. جهانی شدن و فرهنگ، تام لینسون، ترجمه محسن حکیمی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی: مرکز گفت وگوی تمدن ها، 1381.
149. جهانی شدن و مسائل آن، ژزف استیگلیتز، ترجمه حسن گلریز، تهران، نشر نی، 1382.
150. جهانی شدن و نظریه روابط بین الملل، یان کلارک، ترجمه فرامرز تقی لو، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، 1382.
151. جهانی کردن فقر و فلاکت: استراتژی تعدیل ساختاری در عمل (مجموعه مقالات)، احمد سیف، تهران، آگاه، 1380.
152. جوان و بحران هویت، محمدرضا شرفی، تهران، سروش، 1381.
153. چالش های اجتماعی - فرهنگی سنت و مدرنیته در ایران، محمدعلی محمدی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، 1389.
154. چکیده مقالات همایش عملیات روانی، مهندسی و آینده پژوهی، ستاد کل نیروهای مسلح، 1387.
155. چگونگی گسترش اسلام، توماس آرنولد، ترجمه حبیب الله آشوری، تهران،

156. چهره استعمارگر، چهره استعمارزده، آلبر ممی، ترجمه هما ناطق، تهران، خوارزمی، 1349.
157. حج از نگاه حقوق بین الملل، سیدمحمد خامنه ای، تهران، سازمان انتشارات کیهان، 1371.
158. حج در آئینه روان شناسی، محمدرضا احمدی، چ 1، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1390.
159. حج گنجینه اسرار، محمداکبر محقق، تهران، مشعر، 1390.
160. حج و عمره در قرآن و حدیث، محمد محمدی ری شهری، ترجمه جواد محدثی، تهران، دارالحدیث، 1386.
161. حج، تجلی معنویت و کانون دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، به کوشش ابراهیم حاجیانی، تهران، پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام، 1391.
162. حرکت اسلامی سودان، حسن الترابی، ترجمه سیدهادی خسروشاهی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1390.
163. حرکت امام خمینی و تجدید حیات اسلامی، راشد الغنوشی، ترجمه هادی خسروشاهی، چ 1، تهران، اطلاعات، 1372.
164. حركة الفتح الاسلامی فی القرن الاول، شکری فیصل، بیروت، دارالعلم للملایین، 1974 م.
165. حضرت امام خمینی و انقلاب اسلامی؛ روایتی جهانی، احمد امیدوار و حسین یکتا، چ 1، تهران، انتشارات سازمان عقیدتی سیاسی ناجا، 1379.
166. حقایق و اباطیل فی تاریخ بنی اسرائیل، فوزی محمد حمید، دمشق، دارالصفدی، 1994 م.
167. حماسه حسینی، مرتضی مطهری، چ 13، تهران، صدرا، 1367.
168. خدا و انسان در قرآن، توشیهیکو ایزوتسو، ترجمه احمد آرام، چ 5، تهران، شرکت

169. خسی در میقات، جلال آل احمد، تهران، جامه داران، 1387.

170. خلیج فارس در عصر استعمار، ر. وادالا، ترجمه شفیع جوادی، تهران، کتاب سحاب، 1364.

171. درآمدی بر مبانی و فرایند شکل گیری مدرنیته، مهدی مشکی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، 1388.

172. درآمدی بر جامعه شناسی توسعه، اندرو وبستر، ترجمه امیرحسین اصغری، تهران، کوهسار، 1380.

173. درآمدی بر روابط بین الملل، رابرت جکسون و گئورگ سورنسون، ترجمه مهدی ذاکریان و دیگران، تهران، میزان، 1383.

174. الدعوه الی الاسلام، محمد احمد ابوزهره، قاهره، دارالفکر العربی، 1974 م.

175. دولت و حکومت در اسلام، سیری در نظریه سیاسی فقهای مسلمان از صدر اسلام تا اواخر قرن سیزدهم، آن. کی. اس. لمبتون، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج، 1374.

176. دین و اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع)، ترجمه محمد مهدی عسکری و دیگران، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، 1390.

177. راهبرد یاس، ش 8، 1385.

178. رساله در تاریخ ادیان، میرچا الیاده، ترجمه جلال ستاری، تهران، سروش، 1372.

179. رسانه، ش 46، 1380.

180. رفتار غیرکلامی در روابط میان فردی، ویرجینیا پی. ریچموند و جیمز سی. مک کروسکی، ترجمه فاطمه سادات موسوی و ژیللا عبدالله پور، تهران، دانژه، 1387.

181. رمزهای زنده جهان، مونیگ دوبوکور، ترجمه جلال ستاری، چ 1، تهران، نشر مرکز، 1373.

182. روابط بین الملل و جامعه شناسی تاریخی، استغفان هابدن، ترجمه جمشید زنگنه، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، 1379.
183. روان شناسی سیاسی جنگ خلیج فارس، استانی ای. رنسون، ترجمه جلیل روشندل، تهران، وزارت امور خارجه، مؤسسه چاپ و انتشارات، 1376.
184. روزنامه اطلاعات، یکشنبه، 1374/3/21.
185. روزنامه جام جم، 1381/5/27، ش 656.
186. روزنامه نگاری نوین، نعیم بدیعی و حسین قندی، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی، 1380.
187. روزها و رویدادها، علی برجی دیزجی و دیگران، تهران، زهد، 1377.
188. روش تحلیل رسانه ها، آرتور آسابرگر، ترجمه پرویز اجلالی، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها، 1379.
189. روش شناسی در مطالعات سیاسی اسلام، علی اکبر علیخانی و همکاران، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، 1386.
190. رویارویی انقلاب اسلامی ایران و آمریکا، جمیله کدیور، تهران، اطلاعات، 1372.
191. رویارویی تمدن ها، ساموئل هانتینگتون، ترجمه مجتبی امیری، تهران، مرکز چاپ و انتشارات امور خارجه، 1381.
192. رویکردها و طرح های آمریکایی درباره ایران، علی عبدالله خانی، تهران، مؤسسه ابرار، 1385.
193. ریشه های بحران در خاور میانه، حمید احمدی، تهران، کیهان، 1369.
194. ریشه های فرهنگی ارتباط در ایران، مهدی محسنیان راد، چ 1، تهران، چاپار، 1387.
195. ژئوپلیتیک اطلاعات (شیوه های سلطه جویی فرهنگ استعمار در جهان از طریق رسانه های همگانی)، آنتونی اسمیت، ترجمه فریدون شیروانی، تهران، سروش، 1364.

196. سرشت نمادین اجتماع، آنتونی پل کوهن، ترجمه عبدالله گیویان، تهران، دانشکده صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، 1390.
197. سلطه جویان و استعمارگران در خلیج فارس، اسکندر دلد، تهران، نوین، 1363.
198. سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران؛ بازبینی نظری و پارادایم ائتلاف، محمود سریع القلم، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک، 1379.
199. سیاست و حکومت در آسیای جنوب شرقی، بهزاد شاهنده، تهران، سمت، 1374.
200. سیاست و فرهنگ در نظام متحول جهانی ژئوپلتیک و ژئوکالچر، ایمانوئل والرستین، ترجمه پیروز ایزدی، تهران، نشر نی، 1377.
201. سیر تحول جنبش های اسلامی، حمید احمدی، تهران، دانشگاه امام صادق 7.
202. سیره ابن هشام، عبدالملک ابن هشام، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، 1355 ه. ق.
203. السیره النبویه، عبدالملک ابن هشام، تحقیق محمد محی الدین عبدالحمید، بیروت، دارالمعرفه، [بی تا].
204. سیره تبلیغی پیامبر اکرم (درآمدی بر سیاست تبلیغی اسلام در عصر ارتباطات)، اصغر افتخاری، چ 1، تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، 1377.
205. سیری در اندیشه سیاسی عرب، حمید عنایت، تهران، امیرکبیر، 1376.
206. شرایط موفقیت تبلیغ، محمدرضا ناجی، چ 1، تهران، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، 1370.
207. شرق شناسی، ادوارد سعید، ترجمه عبدالکریم گواهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1377.
208. شکل دادن مجدد به اقتصاد مالیه و بانکداری اسلامی در سیاست جهانی، بیل مانورر، ترجمه رضا سیمبر، چ 1، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، 1389.
209. شناخت ماهیت استعمار فرانسه، محمد رحیم عیوضی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1391.

210. شیعیان در جهان عرب مدرن (عربستان سعودی)، فؤاد ابراهیم، ترجمه رضا سیمبر، ج 1، تهران، دانشگاه امام صادق (ع) و پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، 1387.
211. شیعیان مبارزان راه خدا، رابین رایت، ترجمه علی اندیشه، تهران، قومس، 1372.
212. صحیفه امام (رحمه الله)، امام خمینی (رحمه الله)، چ 6، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله)، 1381.
213. صحیفه حج (پیام ها و سخنرانی های مقام معظم رهبری در حج)، ج 2، چ 2، تهران، مشعر، 1391.
214. صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیام های رهبر کبیر انقلاب اسلامی امام خمینی)، ج 1، چ 2، تهران، مشعر، 1387.
215. صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای امام خمینی (رحمه الله)، امام خمینی (رحمه الله)، تهران، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، 1361.
216. صهبای صفا، عبدالله جوادی آملی، تهران، مشعر، 1371.
217. صهیونیزم، عبدالوهابی المسیری، ترجمه لواء رودباری، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، 1374.
218. طبقه بندی توصیفی ادبیات اقتصاد اسلامی، حسن سبحانی، نشر بهاریه، تهران، 1379.
219. طراحی نشانه، فرهاد گشایش، چ 1، تهران، لوتس، 1380.
220. طرح یهودیان قبرس، اسکار ک. آ. رابینوویچ، نیویورک، انتشارات هر تزل، 1962 م.
221. طرحی برای مبارزه با فقر جهان، گونار میردال، ترجمه قهرمان قدرت نما، تهران، امیرکبیر، 1356.
222. عصر امام خمینی، میراحمد رضا حاجتی، چ 5، قم، بوستان کتاب، 1381.
223. عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، ابراهیم تیموری، تهران، اقبال، 1363.

224. علل الشرائع، محمدبن علی بن بابویه قمی، قم، دارالحججه للشقافه، 1416 ه. ق.
225. علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین، زین العابدین قربانی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، 1361.
226. علم و تمدن در اسلام، سید حسین نصر، ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات خوارزمی، 1359.
227. علم و جامعه شناسی معرفت، مایکل مولکی، ترجمه حسین کچوئیان، تهران، نشر نی، 1376.
228. غرب شناسی علمای شیعه در تجربه ایران معاصر، احمد رهدار، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، 1390.
229. الفبای ارتباطات، دیوید گیل و برجیت آدمز، ترجمه رامین کریمیان و دیگران، چ 1، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه ها، 1384.
230. فرایند تأثیرگذاری پیام های اقناعی، ویلیام ال. بنوا، پاملاجی. بنوا، ترجمه مینو نیکو و وازگن سرکیسیان، تهران، مرکز تحقیقات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، 1390.
231. فرهنگ جامعه شناسی، نیکلاس آبرکرامبی و دیگران، ترجمه حسن پویا، چ 1، تهران، چاپخش، 1367.
232. فرهنگ روابط بین الملل، جک سی پلینو و روی آلتون، ترجمه و تحقیق: حسن پستا، تهران، فرهنگ معاصر، 1375.
233. فرهنگ مصور نمادهای سنتی، جی. سی. کوپر، ترجمه ملیحه کرباسچیان، تهران، فرشاد، 1380.
234. فرهنگ و اندیشه، ش 14 و 15، 1384.
235. فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال پنجم، ش 18، 1384.
236. فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال ششم، ش 23، پاییز 1385.

237. فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال چهارم، ش 14، 1383.
238. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش 15، 1383.
239. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش 31، 1387.
240. فصلنامه پژوهش فرهنگی، ش 12، 1389.
241. فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ش 19، 1384.
242. فصلنامه تخصصی جامعه شناسی، ش 2، 1384.
243. فصلنامه حضور، ش 18، 1375.
244. فصلنامه حکومت اسلامی، ش 3، 1376.
245. فصلنامه حکومت اسلامی، ش 2، 1375.
246. فصلنامه سیاست خارجی، ش 3، 1386.
247. فصلنامه سیاست خارجی، ش 4، 1386.
248. فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق علوم سیاسی، دوره 38، ش 3، 1387.
249. فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره 40، ش 1، 1389.
250. فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ش 26، 1386.
251. فصلنامه قیاسات، ش 21، 1384.
252. فصلنامه مطالعات امنیتی، ش 1، 1372.
253. فصلنامه مطالعات خاور میانه، ش 1، 1381.
254. فصلنامه مطالعات راهبردی، ش 2، 1382.
255. فصلنامه مطالعات راهبردی، ش 3، 1383.
256. فصلنامه مطالعات راهبردی، ش 31، 1385.
257. فصلنامه مطالعات راهبردی، ش 4، 1386.

258. فصلنامه مطالعات ملی، ش 22، 1384.

259. فقر تاریخی گری در حوزه فرهنگ و تمدن غربی، کارل ریموند پوپر، ترجمه

ص: 229

احمد آرام، تهران، انتشارات خوارزمی، 1350.

260. الفقه السياسي عند الامام الشهيد حسن البنا، محمد عبد القادر ابوفارس، عمان، دار عمار، 1998 م.

261. فقه سياسي اسلام، ابوالفضل شكوري، قم، نشر حرم، 1361.

262. فقه سياسي، عباسعلي عميد زنجاني، چ 3، تهران، امير كبير، 1373.

263. فقه و سياست در ايران معاصر، داود فيرحي، تهران، نشر ني، 1391.

264. فلسطين و حقوق بين الملل، هنري كتان، ترجمه غلامرضا فدائي عراقی، تهران، امير كبير، 1368.

265. فلسفتنا، سيد محمدباقر صدر، تهران، دارالكتاب الاسلامي، 1401 ق.

266. فلسفه اقتصاد (در پرتو جهان بينی قرآن کریم)، علی اصغر هادوی نیا، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامي، 1387.

267. فلسفه علم اقتصاد اسلامي، حسين مير معزى، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامي، 1388.

268. فهم سياست جهان سوم، برايان کلايو اسميت، ترجمه امير محمد حاجی يوسفی و محمد سعید قاننی نجفی، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران، 1380.

269. القاعده از پندار تا پديدار، حميدرضا اسماعيلي، تهران، اندیشه سازان نور، 1386.

270. قرون عثمانی، لرد کين راس، ترجمه پروانه تساری، تهران، انتشارات کهکشان، 1373.

271. القضية الفلسطينية و الخطر الصهيوني، بيروت، مؤسسه الدراسات الفلسطينية، 1973 م.

272. کاربرد اندیشه سيستمي، درک هيچنز، ترجمه رشيد اصلاني، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتي، 1376.

273. كالبد شكافي تهديد، اصغر افتخاری، تهران، دانشگاه امام حسين (ع)، 1385.

274. كتاب بيداری اسلامي (ويژه مطالعات موردی)، مؤسسه فرهنگي مطالعات و تحقيقات بين المللي ابرار معاصر تهران، 1391.

275. کشف و استعمار آفریقا، خسرو سرمد، تهران، بنیاد، 1350.

276. گام هایی در راه تبلیغ، محمدحسین فضل الله، ترجمه و نگارش احمد بهشتی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، 1384.

277. گردشگری و توسعه در جهان سوم، جان لی، ترجمه علیرضا افتخاری و دیگران، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، 1378.

278. گستره اقتصاد اسلامی، حسن سبحانی، تهران، سمت، 1391.

279. الگوهای نمادین و غیرکلامی در تعلیم و تربیت نامرئی، عبدالعظیم کریمی، تهران، انتشارات تربیت، 1376.

280. الگوی تخصیص درآمد و رفتار مصرف کننده مسلمان، سیدرضا حسینی، تهران، مرکز نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1379.

281. ماهنامه اسلام و غرب، وزارت امور خارجه، سال اول، پیش شماره دوم، 1376.

282. ماهنامه علمی - ترویجی معرفت، ش 8، 1387.

283. مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، تهران، فیروزه، 1381.

284. مبانی ارتباطات جمعی، محمد دادگران، چ 9، تهران، مروارید، 1385.

285. مبانی اقتصاد اسلامی، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، چ 1، تهران، سمت، 1371.

286. مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، محمد مهدی کرمی و محمد پورمند (نوی زاده)، تهران، سمت، 1380.

287. مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، محمود عبداللهی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، 1371.

288. مبانی نظری بیداری اسلامی در قرن اخیر با تأکید بر اندیشه های حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای رهبر معظم انقلاب اسلامی، بتول یوسفی، تهران، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.

289. مبانی نظری هنرهای تجسمی، حبیب الله آیت اللهی، چ 1، تهران، سست، 1375.
290. مبانی نظری هویت و بحران هویت، پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی، 1383.
291. مبانی هنرهای تجسمی، غلامحسین نامی، چ 1، تهران، توس، 1371.
292. متن کامل گزارش ریاست دبیرخانه نشان حلال، عبدالحسین فخاری، تهران، دبیرخانه نشان حلال، 1386.
293. متین، ش 9.
294. مجله جامعه الملک عبدالعزیز: الاقتصاد الاسلامی، ش 2، 1410 ه. ق.
295. مجله حضور، ش 1، 1370.
296. مجله خیمه، ش 46، 1387.
297. مجله دیپلماسی ایرانی، 1390.
298. مجله علوم سیاسی، ش 5، 1378.
299. مجله فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی)، ش 39، 1389.
300. مجله مطالعات منطقه ای خاور میانه، 1390.
301. مجله نامه اتاق بازرگانی، ش 339، 1375.
302. مجموعه الکامله لمؤلفات السید محمدباقر الصدر، محمدباقر صدر، بیروت، دارالتعارف المطبوعات، 1408 ه. ق.
303. مجموعه مقالات اولین همایش حج و اقتصاد، پژوهشکده حج و زیارت، 1391.
304. مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافی دانان جهان اسلام، 1389.
305. مجموعه مقالات نخستین همایش جهانگردی و جمهوری اسلامی ایران، 1376.
306. مجموعه مقالات همایش استعمار فرانسه، گروهی از نویسندگان، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، 1387.

307. مجموعه مقالات همایش اندیشه های سیاسی و اجتماعی امام خمینی، مجتمع آموزش عالی امام خمینی، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (وابسته به جامعه المصطفی العالمیه)، چ 1، 1389.
308. مجموعه مقاله های سمینار بررسی سیاست ها و برنامه های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، دانشگاه علامه طباطبائی، 1382.
309. مدارس و دانشگاه های اسلامی و غربی در قرون وسطی، زیر نظر کریم مجتهدی، تهران، پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1379.
310. مدافع آیه الله (قصه ایران و الثورة)، محمدحسین هیکل، بیروت و قاهره، دار الشروق، 1402 ه. ق.
311. مدرس علوم انسانی، ش 1، 1370 و ش 5، 6 و 7، 1371.
312. مدرنیته سیاسی، موريس باریه، ترجمه عبدالوهاب احمدی، تهران، آگه، 1383.
313. مدیریت ارتباطات میان فردی، هاشم دهقان پور فراشاه، چ 1، مشهد، راهیان سبز، 1387.
314. مدیریت گردشگری فرهنگی، پریسلا بونی فیس، ترجمه محمود عبدالله زاده، [بی جا]، نشر دفتر پژوهش های فرهنگی، 1376.
315. المدینه المنوره، عاصمه الاسلام الاولى (مدینه، اولین پایخت اسلام)، محمد السیدالوکیل، جده، دارالمجتمع للنشر و التوزیع، 1409 ه. ق.
316. مرآه العقول فی شرح خبار آل الرسول، محمدباقر مجلسی، چ 2، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1404 ه. ق.
317. مردم، دولت و هراس، باری بوزان، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1378.
318. مروری بر صنعت گردشگری، سیمین تولایی، تهران، دانشگاه تربیت معلم،

319. مسائل سیاسی - اقتصادی جهان سوم، احمد ساعی، تهران، سمت، 1392.
320. مستدرک الوسائل، میرزا حسین نوری، قم، موسسه آل البيت، 1408 ه. ق.
321. مشکل از کجا آغاز شد؟ تأثیر غرب و واکنش خاور میانه، برنارد لوئیس، ترجمه شهریار خواجهان، چ 1، تهران، نشر اختران، 1384.
322. مطالعات منطقه ای، 1379.
323. مطالعاتی در اقتصاد اسلامی، منذر قحف و احمد خورشید، ترجمه محمدجواد مهدوی، مشهد، آستان قدس رضوی، 1374.
324. معاونت فرهنگی مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، 1384.
325. مقالات برگزیده همایش بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای.
326. مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.
327. مقالات برگزیده همایش نظریه بیداری اسلامی در اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی امام خمینی و حضرت آیت الله العظمی خامنه ای، نهضت نرم افزاری (وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی)، 1391.
328. مقدمه ابن خلدون، ابن خلدون، ترجمه پروین گنابادی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، 1362.
329. مکاتیب الرسول، علی احمدی میانجی، قم، دارالحدیث، 1376.
330. مکان تحت الشمس، بنیامین تانیا هو، ترجمه محمد عوده الدویری، [بی جا]، دارالجلیل للنشر، 1995 م.

331. مکتب و نظام اقتصاد اسلام، مهدی هادوی تهرانی، قم، مؤسسه فرهنگ خانه خرد، 1378.
332. موج سوم بیداری اسلامی، عبدالله گنجی ارجنکی، تهران، مؤسسه مطالعات اندیشه سازان نور، 1388.
333. موسوعه تاریخ العلاقات بین العالم الاسلامی و الغرب، سمیر سلیمان، تهران، المجمع العالمیه للتقريب بين المذاهب الاسلامیه، 1430 ه. ق.
334. مؤلفه های اندیشه سیاسی امام خمینی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی تهران، 1379.
335. المیزان فی تفسیر القرآن، محمدحسین طباطبایی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، 1363.
336. میعاد با ابراهیم، علی شریعتی، تهران، انتشارات مونا، 1361.
337. میقات حج، ش 28، 1378.
338. میقات حج، ش 8، 1373.
339. نامه پژوهش فرهنگی، ش 12، 1389.
340. نشریه پیام اسلام، ش 5، 1358.
341. نشریه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، ش 17، 1381.
342. نشریه مبلغان، ش 83، 1385.
343. نظام اقتصاد علوی (مبانی، اهداف و اصول راهبردی)، احمدعلی یوسفی، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1387.
344. نظام اقتصادی اسلام و ساختار کلان، سید حسین میرمعزی، [بی جا]، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، 1381.
345. نظریات توسعه و توسعه نیافتگی، رونالد چیلکوت، ترجمه احمد ساعی، تهران،

346. نظریه اجتماعی سیاست بین الملل، الکساندر ونت، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین الملل، 1384.
347. نظریه بیداری اسلامی براساس اندیشه سیاسی حضرت آیت اله العظمی خامنه ای، موسی نجفی، تهران، نشر نهضت نرم افزاری، 1391.
348. نظریه پردازی در روابط بین الملل مبانی و قالب ها، حسین سیف زاده، تهران، سمت، 1376.
349. نظریه های توسعه نیافتگی، آیان روکس بروف، ترجمه علی هاشمی گیلانی، تهران، سفیر، 1369.
350. نظریه های جامعه اطلاعاتی، فرانک وبستر، ترجمه اسماعیل قدیمی، تهران، امیرکبیر، 1390.
351. نظریه های جامعه شناختی، غلام عباس توسلی، تهران، سمت، 1386.
352. نگاهی به ابعاد گوناگون جنگ صلیبی غرب با اسلام، علی ابوالحسنی (منذر)، تهران، پیام آزادی، 1360.
353. نگاهی به تاریخ سیاسی فلسطین، محمدمهدی توسلی، راولپنڈی، اس. تی. پرنتر، 1378.
354. نماد و اسطوره در عرصه توحید و شرک، حمید پارسانیا، چ 1، قم، مرکز نشر اسراء، 1373.
355. نمادها و رموزاره های حج، مجتبی شریفی، چ 1، تهران، رویش نو، 1388.
356. نمادها و نشانه ها، آلفرد هوهنه گر، ترجمه علی صلح جو، چ 6، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1379.
357. نه شرقی نه غربی (روابط خارجی ایران با آمریکا و شوروی)، نیکی کدی و مارک

- گازیوروسکی، ترجمه ابراهیم متقی و الهه کولایی، تهران، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی، 1379.
358. نهاییه التاريخ و خاتمه البشر، فرانسیس فوکویاما، ترجمه حسین احمد امین، قاهره، مرکز الاعوام للترجمه و النشر، 1413 ه. ق.
359. نهضت های اسلامی و انقلاب اسلامی ایران، کلیم صدیقی، ترجمه هادی خسروشاهی، تهران، انتشارات اطلاعات، 1379.
360. نهضت های صدساله اخیر، مرتضی مطهری، چ 25، تهران، انتشارات صدرا، 1377.
361. وحدت از دیدگاه امام خمینی، آیت الله سید روح الله خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1386.
362. وسایل ارتباط جمعی و امپراتوری آمریکا، هربرت شیلر، ترجمه احمد میرعابدینی، تهران، سروش، 1377.
363. وسایل ارتباط جمعی، کاظم معتمدنژاد، چ 5، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، 1385.
364. وسائل الشیعه، محمدبن الحسن حر عاملی، محمدبن حسن حر عاملی، چ 1، قم، مؤسسه آل البیت، 1409 ه. ق.
365. Voice of Resurgent Islam, New York: oxford university, 1983.
366. Alter natives, Vol 30.
- Anthrop ology of Religion: An Introd uction, Fiano Boowie, oxford Massac husetts: black well, . 367
.2006
368. (European Journal of Intern ational Relation, 2006, 12(3).
369. Guests of God: pilgrimage and politics in the Islamic world, Robert R.

.Bianchi , Oxford and New york: oxford unive rsity press , 2004

image and pilgrimage in chritian culture: anthropo logical persp ectives, Vector, Turner Edith , Turner , .370

.New York: Columbia university press , 1978

.Interan tional Organi zation , Vol 42 , No 3 , 1988 .371

.Inter antional Studies Associ ation Published by Blackwell Publishing , 2002 .372

.Intern ational Journal of Politics , Culture and Society , Vol 18 , No 1 , 2004 .373

.Interna tional Politics , No 44 , 2007 .374

.Internat ional Studies Review , No 10 , 2008 .375

.Journal for Research in Islamic Economics , Vol. 1 , No. 2 , 1404 , JRIE , Vol.2 , No.2 , 1405 .376

.Journal of Intern ational Affairs , Spring 1988 , Vol 51 , No 2 , Columbia univers ity , New York .377

.JRIE , Vol.1 , No.2 , 1404 .378

New Chal lengcs , New Tools for Defence Decision Making , Stuart E. Johnson , Martin Libicki F.Tre .379

.verton , New York , Rand , 2003

.Random House , 4th ed , New York , 1971 .380

Religion in Internati onal Relation: TheR eturn from Exile .381

.Hatzop oulos Pavlos and Petito Fabio , New York , Palgrave Macmillan , 2003 ,

.Review of Islamic cconomics , Vol.3 , No.2 , 1994 .382

.the center out there: pilgrims Goal. History of religions , victor , Turner , 12 (3), 1973 .383

The cultural Morph space of ritual form: Exam ining modes of reli giosity cross-culturally , Quentin .384
.Atkinson Harvey, Whitehouse , Evolution , and human behavior (32) , 2011

.the Rites of Passage , Arnold , Van. Gennep , Chicago: university of Chicago press , 1960 .384 .385

the ritual process: structure and antistru cture, victor , Turner , Ithaca and New York: Cornell university .386
.press , 1966

visions of Internal Rclations: Assesing an Academic Field , Donald Puchala , ed. , South Carolina: .387
.unersity of south Carolina press , 2002

.X Malcolm , Aut obiog raphy of Malcolm x , New York: Grove press , 1966 .388

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر / 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

